

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mesut ÇALIŞIR

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN ANADOLU KULÜPLERİ VE FAALİYETLERİ

Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mesut ÇALIŞIR

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN ANADOLU KULÜPLERİ VE FAALİYETLERİ

Danışman

Prof. Dr. Salih TUNÇ

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mesut ÇALIŞIR'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet AK

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Salih TUNÇ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÜÇLÜ

Tez Başlığı: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Anadolu Kulüpleri ve Faaliyetleri

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 28/04/2023

Mezuniyet Tarihi :01/06/2023

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Anadolu Kulüpleri ve Faaliyetleri” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Mesut ÇALIŞIR

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Mesut ÇALIŞIR
Öğrenci Numarası	20185206005
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Salih TUNÇ
Yüksek Lisans Tez Başlığı	İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Anadolu Kulüpleri ve Faaliyetleri
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2101554281
Rapor Tarihi	25.05.2023
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %13 Alıntılar dahil: %18
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 100 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Salih TUNÇ	
İmza	

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	İV
KISALTMALAR LİSTESİ	V
ÖZET	vii
SUMMARY	viii
TEŞEKKÜR.....	İX
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜPLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Kulüplerin Kuruluşu	4
1.2. Kulüplerin İdari Yapısı	16
1.3. Kulüplere Katılma	16
1.4. Kulüplerin Misyonu	19
1.5. Kulüp İdare Heyeti'nin Görevleri	22
1.6. Genel Toplantılar	23
1.7. Kulüplerin Genel Görevleri Ve Komisyonlar	24
1.8. Kongrelerde Kulüplerin Vasıfları	26
1.9. Kulüp Gelirleri	27
1.10. Kulüp Bünyesindeki Yasaklar	28
1.11. Kulüp Üyelerinin Hak Ve Görevleri	30
1.12. Kulüplerin Denetlenmesi	31

İKİNCİ BÖLÜM

KULÜPLERİN FAALİYETLERİ

2.1. Eğitim Faaliyetleri	33
2.1.1. Gece Dersleri	38
2.1.2. Konferanslar	45
2.2. Sanatsal Faaliyetler	49
2.3. İktisadi Faaliyetler	51

2.3.1. Sosyal Hizmet Faaliyetleri	51
2.3.2. Esnaf ve İşçi Kulüpleri	55
2.4. Spor Faaliyetleri	57
2.5. Siyasi Faaliyetler	60
2.5.1. Kulüplerin Seçimlerdeki Rol ve Etkisi	63
2.5.2. Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları Sürecinde Kulüplerin Rolü	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KULÜPLERİN SON EVRESİ

3.1. İttihat ve Terakki'nin Muhalefete Düşmesi	75
3.2. Kulüplerin Kapatılması Girişimi	78
3.3. İttihat ve Terakki'nin Yeniden İktidara Gelmesiyle Kulüplerin Aktifleşmesi	79
3.4. İttihat ve Terakki'nin Sonu	82
3.5. Kulüplerin Kapatılması	83

SONUÇ	96
-------------	----

KAYNAKÇA.....	100
---------------	-----

EKLER	108
-------------	-----

EK 1- EDİRNE İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ'NÜN BİNASI	108
---	-----

EK 2- BURSA İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ'NÜN BİNASI	109
--	-----

EK 3- KASTAMONU İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ'NÜN BİNASI	110
--	-----

EK 4- TRABZON İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ'NÜN AÇILIŞI	111
---	-----

EK 5- İSTANBUL NUR-U OSMANİYE İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ KARTI	112
---	-----

EK 6- SÜLEYMANİYE İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ'NÜN BASTIRDIĞI IŞIK RİSALESİNİN KAPAK SAYFASI.....	113
--	-----

EK 7- ŞEHZADEBAŞI İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ HEYET-İ İLMİYESİ TARAFINDAN TERTİP EDİLEN MEVAİZ-İ DİNİYYE RİSALESİNİN KAPAK SAYFASI	114
--	-----

EK 8- FINDIKLI İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ TARAFINDAN YAYINLANAN İRŞAD RİSALESİNİN KAPAK SAYFASI	115
--	-----

EK 9- İZMİR İKİ ÇEŞMELİK İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ TARAFINDAN YAYIMLANAN MEVİZE RİSALESİNİN KAPAK SAYFASI	116
---	-----

EK 10- KADIKÖY İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ YARDIM MAKBUZU	117
---	-----

EK 11- TALAT PAŞA’NIN BAŞKANLIĞINDA, AYDINOĞLU RAŞİT’İN (EN SOLDA) YÖNETİMİNDE, ALTINORDU FUTBOL TAKIMI. (1917)	118
EK 12- 1914 YILINA AİT BİR FENERBAHÇE TAKIM FOTOĞRAFI. ÖNDE OTURANLARDAN ORTADAKİ BAŞKAN SABRİ TOPRAK, SAĞINDA HAMİT HÜSNÜ, SOLUNDA NASUHİ BAYDAR. ÜÇ İSİM DE İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN ÖNDE GELEN İSİMLERİ.....	119
EK 13- MECLİS-İ VÜKELÂNIN 1 ŞUBAT 1919’DA İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ’NİN MERKEZDE VE VİLAYETLERDE BULUNAN VARLIKLARINA HÜKÜMETÇE EL KONULMASI KARARI.....	120
EK 14- SADARETTEN DÂHİLİYE NEZARETİNE GÖNDERİLEN, İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ’NİN MERKEZDE VE VİLAYETLERDE BULUNAN MENKUL, GAYRİMENKUL EMVAL VE EMLAĞINA EL KONULMASI HAKKINDAKİ 2 ŞUBAT 1919 TARİHLİ EMİR.	121
ÖZGEÇMİŞ	122

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Kastamonu Taşköprü İTK binasının inşası için yardımda bulunanların listesi.	6
Tablo 1.2. Konya, Ankara Vilayeti ve mülhakatlarında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri	9
Tablo 1.3. Mamüretü'l Aziz, Basra, Halep, Hüdavendigâr, Aydın, Adana Vilayetleri ve mülhakatlarında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri.....	10
Tablo 1.4. 18 Mart 1914 tarihi itibarıyla müstakil Urfa Sancağında mevcut olan Urfa İttihat ve Terakki Kulübü'nün İdare Heyeti Listesi	11
Tablo 1.5. Kastamonu Vilayeti ve mülhakatında tespit edilen İttihat ve Terakki kulüpleri.....	12
Tablo 1.6. Sivas Vilayeti ve mülhakatında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri	13
Tablo 1.7. Diyarbakır, Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis Vilayetleri ve mülhakatlarında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri	13
Tablo 1.8. Biga, Kütahya, Balıkesir ve İzmit Mutasarrıflıklarında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri	14
Tablo 1.9. İstanbul'da tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri	14
Tablo 2.1. Üsküdar İTK tarafından açılan gece dersleri programı.	41
Tablo 2.2. Hadika-i Maarif Mektebi'nin gece dersleri programı	42
Tablo 2.3. Meclis-i Mebusanın açılışı münasebetiyle tebrik telgrafi gönderen İttihat ve Terakki Şube ve Kulüpleri	65
Tablo 3.1. El konulan Kadıköy İTK'nin eşyaları	85
Tablo 3.2. Ankara'da inşası yarım kalan İTK binasının el konulan eşyaları	86
Tablo 3.3. Kale-i Sultaniye İTK'ye ait olduğu tespit edilerek el konulan eşyalar	94

KISALTMALAR LİSTESİ

BEO:	Bâb-1 Âli Evrak Odası
Bkz.	Bakınız
BOA.	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev.	Çeviren
DH. EUM. EMN.	Dâhiliye Nezareti Emniyet Şubesi
DH. İ. UM. EK.	Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri
DH. İD.	Dâhiliye Nezareti İdare
DH. KMS.	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
DH. MTV.	Dâhiliye Nezareti Mütenevvia
DH. MUİ.	Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH. SYS.	Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım
DH. ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH. UMVM.	Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü
DH.	Dâhiliye Nezareti
Dr.	Doktor
Ed.	Editör
H.	Hicri
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTF	İttihat ve Terakki Fırkası
İTK	İttihat ve Terakki Kulübü
K.	Kısım
M.	Miladi
MF.	Maarif Nezareti
MF. İBT.	Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
MF. MKT.	Maarif Nezareti Mektubî Kalemi
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
Prof.	Profesör

R.	Rumi
ŞD.	Şura-yı Devlet
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınları
ZB.	Zabtiye

ÖZET

Meşrutiyet'in ikinci kez ilânı, o devrin ifadesiyle hürriyetin ilânı yurdun her tarafında bütün Osmanlılar tarafından sevinç ve coşkuyla karşılanmıştır. İttihatçılar ise sorunların çözüleceğine, devletin dağılmaktan kurtulacağına inanmışlardır. Fakat Osmanlı toplumu bu idare tarzıyla daha önceden tanışmasına rağmen rejim hakkında henüz yeterli bilgi ve donanıma sahip değildi. Bu sebeple Meşrutiyet'in ilânında etkili olan Cemiyet ile halkın Meşrutiyet'ten, bu idare tarzından beklentisi farklı olmuştur. Bu farklılık Cemiyete yeni ödevler yüklemiş veya Cemiyet bu noktada kendisini sorumlu tutmuştur. Kendilerini hürriyetin bayraktarı olarak gören İttihatçılar, toplumu Meşruti rejime uygun olarak eğitmeyi amaç edinmişlerdir.

Cemiyet, halkın eğitim seviyesinin yükseltilerek aydınlatılması amacına yönelik Anadolu'nun her tarafında kulüpler kurmaya başlamıştır. Kulüpler çeşitli faaliyetlerde bulunarak İttihat ve Terakki'nin toplumda kök salmasına, taban oluşturmaya gayret etmişlerdir. 1918'de İttihat ve Terakki son kongresinde kendini feshederek Teceddüt Fırkasına dönüşmüş böylece kulüplerin bir kısmı bu dönüşüme uğrarken bir kısmı da kapanmaya yüz tutmuştur. Nitekim kısa bir süre sonra da Meclis-i Vükelânın 1 Şubat 1919'da aldığı karar doğrultusunda İttihat ve Terakki'nin merkezde ve vilayetlerde bulunan kulüpleri kapatılmaya, eşyaları ile menkul ve gayrimenkul varlıklarına el konulmaya başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet, Nizamnameler, Kulüpler, Seçimler.

SUMMARY

ANATOLIAN CLUBS AND ACTIVITIES OF THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS

The declaration of the Second Constitutional Monarchy for the second time, the declaration of freedom in the expression of that period, was greeted with joy and enthusiasm by all Ottomans all over the country. The Unionists, on the other hand, believed that the problems would be solved, and the state would be saved from disintegration. However, although the Ottoman society was acquainted with this style of administration before, it did not yet have sufficient knowledge and equipment about the regime. For this reason, the expectations of the people from the Constitutional Monarchy and this administration style were different with the Society, which was effective in the declaration of the Constitutional Monarchy. This difference has imposed new duties on the Society, or the Society has responsible itself at this point. The Unionists, who saw themselves as the flag bearers of freedom, aimed to educate the society in accordance with the Constitutional regime.

The Committee of Union and Progress has started to establish clubs all over Anatolia the aim of increasing the education level of the people and enlightening them. With various activities, the clubs have made an effort for the Committee of Union and Progress to take root in the society and create a base. In 1918, the Committee of Union and Progress dissolved itself in its last congress and turned into the Teceddüt Party, so while some of the clubs were undergoing this transformation, some of them were on the verge of closing. As a matter of fact, after a short time, in line with the decision taken by the Parliament on February 1, 1919, the clubs of the Committee of Union and Progress in the center and in the provinces began to be closed, and their to the goods and movable and real estate assets were confiscated.

Keywords: Committee of Union and Progress, Second Constitutional Era, Bylaws, Clubs, Elections.

TEŞEKKÜR

İttihat ve Terakki Cemiyeti hem gayri mütecanis yapısıyla hem de devri itibarıyla Türk siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Cemiyete ve Meşrutî Devre dair dersleriyle lisans eğitimimde okumalar ve araştırmalar yapmama vesile olan, tez sürecinde de bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Salih TUNÇ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışma konusunun ortaya çıkmasında verdiği fikirlerle üzerimde emeği olan değerli hocam Dr. Suat AKGÜL'e ve her daim yanımda olan, desteklerini esirgemeyen kıymetli eşim Begüm'e teşekkür ederim.

Mesut ÇALIŞIR

Antalya, 2023

ÖNSÖZ

Gizli bir dernek olarak kurulan ve birçok yapısal değişiklikler geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte önce gizlilikten sıyrılmaya başlamış daha sonra da fırka hâlini almıştır. Böylece hukuki bir meşruiyet kazanan Cemiyet serbestçe teşkilatlanabilmiştir.

İttihat ve Terakki rüfekaşı; II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte sorunların çözüleceğine, devletin dağılmaktan kurtulacağına inanmışlardır. Fakat toplumun bu rejim hakkında henüz yeterli bilgi ve donanıma sahip olmadığı kısa süre içerisinde anlaşılmıştır. Bu sebeple Meşrutiyet'in ilânında etkili olan Cemiyet; Meşrutiyet Devri'nde de halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi, aydınlatılması uğrunda çaba göstermiştir. Bu amacına yönelik olarak kulüpler kurmaya ve kulüpler aracılığıyla çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Türk siyasi hayatında önemli bir yere sahip olan Cemiyet ve banisi olduğu Meşrutiyet Devri üzerine bir hayli araştırma yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak literatürde Cemiyet'in topluma nüfuz etmesinde önemli bir etken olan kulüplere dair müstakil bir araştırma yapılmamış olması ya da sadece yerel araştırmaların varlığı bu tez konusunun ortaya çıkış sebebidir.

Çalışmanın birinci bölümünde, ilk defa kulüp yapılanmasına dair hükümlere yer verilen 1909 Nizamnamesi ile 1911 ve 1913 Nizamnameleri ışığında kulüplerin idari yapılanması incelenmiştir. Bu bölümde İttihat ve Terakki araştırmalarının duayeni Tarık Zafer Tunaya'nın, "Türkiye'de Siyasal Partiler" eserinin birinci ve üçüncü ciltlerinden önemli derecede istifade edilmiştir. Konu ile ilgili arşiv belgelerine, Meclis-i Mebusan zabıt ceridelerine, araştırma eserlere, makaleler ile yayınlanmış veya yayınlanmamış tezlere başvurularak Anadolu'da kurulan İttihat ve Terakki Kulüpleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Kulüpler siyasi bir fırkanın örgütlenme araçlarından birini teşkil etmesi dolayısıyla tespit edilemeyen kulüpler olacağı da aşıkardır. Bu çalışmanın kulüplerle ilgili yeni araştırmalara kapı açması da temennimizdir.

Tezin ikinci bölümünde, Anadolu genelinde kulüpler aracılığıyla hukuki bir zeminde teşkilatlanan Cemiyet'in, kulüpler bünyesinde eğitim, sosyal yardım, ekonomi, siyaset, sağlık ve spor gibi alanlardaki çeşitli faaliyetlerine yer verilmiştir. Kulüplerin bu faaliyetlerle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplum nezdinde tanınmasına, güçlenmesine ve itibarının artmasına yönelik sarf ettikleri gayret ve hizmetler örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. İttihat ve Terakki'nin genel seçimlerdeki siyaseti, sadrazamlar ve kabinelerle olan ilişkilerini,

Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları sürecindeki iktidar çatışmaları çevresinde Cemiyet'in iktidardaki durum ve nüfuzunu koruma çabaları kronolojik akışa uygun olarak verilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın sonunda iktidardan çekilen İttihat ve Terakki, son kongresinde feshedilmiş ve siyasi varlığını devam ettirme arzusuyla aynı kongrede alınan kararla Teceddüt Fırkasına dönüştürülmüştür. Buna rağmen İstanbul Hükümeti'nin İttihatçılara karşı baskıları gittikçe artmıştır. Bu süreçte İttihat ve Terakki kulüplerinin bir bir kapanmaya veya dönüşüm geçirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ancak Meclis-i Vükelânın İTF'nin merkezde ve vilayetlerde bulunan menkul ve gayrimenkul varlıklarına el konulması kararı üzerine kulüpler kapatılmaya, maddi varlıklarına hükümetçe el konulmaya başlanmıştır. Bu aşamada Dâhiliye, Hariciye ve Maliye Nezaretleri ile valilikler arasındaki yazışmalar transkrip edilerek kulüplerin kapatılması süreci incelenmiştir.

Mesut ÇALIŞIR

Antalya, 2023

GİRİŞ

Konunun mahiyeti itibarıyla cemiyet kavramının tarihsel gelişimini inceleyerek başlamak daha uygun olabilir. Cemiyet kelimesi modern Arapçada “toplama, biriktirme, devşirme” anlamlarına gelen “cem”den türetilmiş bir kavramdır. Bu anlamıyla 19. yüzyıl öncesinde Suriye ve Lübnan’daki kilise törenlerine katılan toplulukları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu tabir 19. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı Devleti’nin diğer Arapça konuşulan bölgelerinde “ilmî, edebî, hayrî ve siyasi” amaçlarla kurulan gönüllü dernekler için kullanılmaya devam etmiştir. İstanbul’da da bu manaya uygun olarak devrin âlim ve edebiyatçıları tarafından ilmî cemiyetler oluşturulmuştur. Fakat 1889 yılına değin cemiyetler ile ilgili herhangi bir yasal düzenlemeye gidilmemiştir. Nitekim cemiyetler tarafından da devletten bu yönde bir talepte bulunulmamıştır.¹

1876 Anayasası olan Kânun-ı Esasi’nin “Tebaa-i Devlet-i Osmâniyye’nin Hukûk-ı Umûmiyyesi” kısmının 13. maddesinde kanuna uygun olarak ziraat, ticaret ve zanaat alanlarında çeşitli şirket oluşumlarına izin verildiği hükmüne yer verilmiştir. Ancak burada bahsi geçen ve “şirket” kavramıyla ifade edilen cemiyetlerin kuruluşunu düzenleyen herhangi bir cemiyetler kanunu yer almamıştır. Nitekim devrin şartları itibarıyla siyasi endişelerden ötürü cemiyet kurulmasına bazı istisnalar hariç pek de izin verilmemiştir. Bu doğrultuda 1889’da çıkarılan bir irade ile fiili engele hukukilik de kazandırılmıştır.²

Osmanlı Devleti’nde 19. asır ortalarından itibaren gizli örgütlenmeler, cemiyetler ortaya çıkmaya başlamış özellikle de Sultan II. Abdülhamid Devri’nde gizli ve siyasi cemiyetlerin kurulmasında ciddi bir artış meydana gelmiştir. Bu alanda ilk olmasa da en önemlilerinden biri İttihat ve Terakki Cemiyeti’dir.³

1889’da gizli bir dernek olarak Tıbbiye-yi Şâhânedede (Askeri Tıbbiyede) kurulan ve 1908’de son şeklini ve ismini alana kadar birçok değişiklik geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti ancak İkinci Meşrutiyet’in ilânından sonra 16 Ağustos 1909’da Cemiyetler Kanunu’nun çıkarılması ve akabinde 21 Ağustos’ta Kânun-ı Esasi’ye eklenen 120. madde ile dernek kurma hak ve özgürlüğünün anayasal güvence altına alınmasıyla gizlilikten sıyrılarak gün yüzüne çıkmıştır. Böylece yasal bir hâle gelen Cemiyet, kulüp ve merkezlerini de serbestçe açarak teşkilatlanabilmiştir.⁴

¹ Hanoğlu, 1993: 329.

² Hanoğlu, 1993: 329.

³ Hanoğlu, 1993: 329-331.

⁴ Uçarol, 2015: 500; Çiftçi, 2015: 117; Temo, 2013: 26-28; Hanoğlu, 2001: 476-484; Toprak, 1985: 205.

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonraki ilk nizamname olan 1909 Nizamnamesi'nin 2. maddesine göre İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir Merkez-i Umûmî yani Genel Merkez, vilayetler ve elviyye-i müstakile⁵ merkez heyetleri, sancak ve kaza kulüpleri ile gerektiğinde nahiyelede ve köylerde bulunan kulüp heyetleri tarafından idare edilirdi. Cemiyet'in çalışma yapısını ifade eden nizamnamenin bu maddesinde kulüp yapılanmasına da yer verilmiştir. 1909 Nizamnamesi'nin bir yeniliği de ilk defa kulüplerden söz etmiş olmasıdır. Böylece kulüpler Cemiyet'in örgütlenme yapısına dâhil edilmiştir.⁶

Meşrutiyet'in ikinci kez ilânı, o günün ifadesiyle “Hürriyetin İlânı” yurdun her tarafında bütün Osmanlılar tarafından sevinç ve coşkuyla karşılanmıştır.⁷ Herkes bütün sorunların çözüleceğini düşünmeye başlamış ve inanmıştır. İttihatçılar; devletin dağılmaktan kurtulacağına inanırken, hürriyetin ne olduğunu tam anlamıyla kavrayamayan halk çoğunluğu uğradıkları haksızlıkların sorumluları olarak gördükleri yönetici ve memurları hedef seçmişlerdir. Aydın'da hapishane basılarak tutuklular serbest bırakılıyor, Trabzon ahalisi ise memnuniyetsizlik duyduğu valinin değiştirilmesini istemekteydi.⁸ Öyle ya Meşrutiyet “hürriyet” demekti. Belli ki İttihatçıların Meşrutiyet'e yüklediği anlam ile Anadolu halkının yüklediği anlam birbirinden çok farklıydı. İşte bu farklılık Cemiyete yeni ödevler yüklemiştir.

Siyasi amaçlarla kurulan ve bu amacına Meşrutiyet'in ikinci kez ilân edilmesiyle ulaşan Cemiyet şimdi de yani II. Meşrutiyet Devri'nde ise Osmanlı toplumunun Meşrutî idareye uygun olarak her alanda yetiştirilmesini ve aydınlatılmasını temel hedef hâline getirmiştir. Sağlanan teşkilatlanma neticesinde kulüpler; sosyal yardım, sağlık, ekonomi, eğitim, sanat ve spor gibi alanlarda çeşitli etkinliklerde bulunarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplum nezdinde tanınması, itibarının artması için gayret etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle toplumun damarlarında kan olmaya çalışmışlardır.⁹ Cemiyet'in amaçlarını İttihat ve Terakki'de önemli mevki ve görevlerde bulunan Celal Bayar şöyle izah etmektedir:

İttihat ve Terakki içtimaî müteşebbis bir kuvvetti. Bu yoldaki görevi ikna (inandırmak) ve irşat kuvvetleriyle, okul, gazete ve kitaplarıyla, sanat evleriyle, şirketleriyle, muhtaçlara yardımlarıyla halkın ruhuna girerek, ahlâk bakımından yüksek, iktisat bakımından ileri, çalışkan, hür fikirli, adaletli ve şefkatli bir ‘Osmanlı Milleti’ meydana getirmekti.¹⁰

⁵ Bir vilayet olmayıp, müstakil ve merkeze bağlı sancak, bkz. Şerif, 1999: 439.

⁶ Tunaya, 1988: 68.

⁷ II. Meşrutiyet'in ilân tarihi olan 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) günü, Meclis-i Mebusanda yapılan müzakerelerde İttihat ve Terakki Fırkasının gayretleri neticesinde ilk resmî millî bayram günü olarak kabul edilmiştir. “İyd-i Millî” adı verilen bu bayram, Türk meclisleri tarafından kabul edilen ilk resmî bayramdır. Geniş bilgi için bkz. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/iyd-i-milli/?pdf=3596>.

⁸ Akkurt, 2014: 295; Demir, 2007: 44.

⁹ Çiftçi, 2015: 117.

¹⁰ Bayar, 1997 (b): 73.

Anlaşılağı üzere Bayar, toplumsal değişimin ve kalkınmanın gerçekleşebilmesi için siyasal devrimin ardından kültürel bir hareketin gerekliliğini ifade etmektedir. Kulüpler de bu amaca hizmet etme gayreti içerisinde çeşitli faaliyetlerde bulunarak, Bayar'ın ifadesiyle halkın “ruhuna girerek” Cemiyet ile toplum arasındaki köprü işlevini görmüşlerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜPLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Kulüplerin Kuruluşu

II. Meşrutiyet'in ilk genel seçimi 3 Ağustos 1908'de seçim yasasının sancaklara gönderilmesiyle başlamıştır. Yaklaşık dört buçuk ay kadar süren seçim sürecinin sonucunda Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in de katıldığı gösterişli bir törenle açılmıştır.¹¹ Meclisin açılışı dolayısıyla tebrik ve muvaffakiyet telgrafları gönderen İTC şubeleri arasında Antalya İttihat ve Terakki Kulübü ile Biga İttihat ve Terakki Kulübü de bulunmaktadır.¹² Bu durum kulüp yapılanmasına dair hükümlere ilk defa yer verilen 1909 Nizamnamesi'nden önce de Cemiyet kulüplerinin var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Celal Bayar, İttihat ve Terakki Kulüpleri'nin 1789 Fransız Devrimi'nde önemli rol oynayan jakobenlerden ilham alınarak memleketin dört bir yanında açıldığını ifade etmektedir.¹³

Cemiyet'in 1909, 1911 ve 1913 Nizamnameleri'nin kulüplerle ilgili maddeleri incelenerek karşılaştırılmış ve kulüplerin idari yapısıyla ilgili olan bu bölümde 1909 Nizamnamesi esas alınmıştır. Bunun yanında 1911 ve 1913 Nizamnameleri'nde kulüplerle ilgili maddelerde meydana gelen düzenlemeler veya değişiklikler belirtilmiştir.¹⁴

Cemiyet, Selanik'te gizli olarak toplanan 1909 Kongresi'nde siyasî meselelerin dışında kalacağını ve halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi için kulüpler aracılığıyla çalışacağını açıklamıştır. Bir bakıma siyasi işler İttihat ve Terakki Fırkasına bırakılarak ikili bir yapıya geçilmesi planlanmıştır. Ayrıca hem Cemiyet hem de fırka için ayrı dâhili nizamnameler hazırlanmıştır. Cemiyet, yeni “Cemiyetler Kanunu” çerçevesinde örgütlenmiş ve 1910 yılında Şûrâ-yı Devlet tarafından “menâfi-i umûmiyyeye hâdim” cemiyet olarak tescil edilmiştir. Bu düzenlemeyle Cemiyet'in siyasi meselelerin dışında kalacağı ve bir kültür derneği gibi hareket edeceği mesajları verilmiştir. Ancak bu tarz bir ikili yapı gerçek manada uygulanamamış, Cemiyet siyasi işlerle iştigalini sürdürmeye devam etmiştir.¹⁵

¹¹ Demir, 2007: 61, 147; Tunaya, 1989: 161.

¹² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, BOA. BEO. 3455-259118.

¹³ Bayar, 1997(a): 99.

¹⁴ Çiftçi, 2015: 133.

¹⁵ Akşin, 2016: 80; Çiftçi, 2015: 121; Tunaya, 1988: 28-29; Hanioğlu, 2001: 482.

İlk defa kulüplere de yer verilen 1909 Nizamnamesi'nin 30. maddesine göre kulüpler; Cemiyete mensup üyeler arasında milliyet ve mezhep ayırt etmeksizin birlik bağlarını kuvvetlendirmeye, devam ettirmeye çalışacaklardı. Ayrıca Cemiyet üyelerinin kabiliyet ve ihtiyaçları çerçevesinde fikirlerini aydınlatmaya, geliştirmeye, sosyo-ekonomik her türlü faydalı teşebbüsü ve medeni ilerlemeyi gerçekleştirerek hızlandırma gayretinde bulunacaklardı.¹⁶ Anlaşılabileceği üzere kulüpler kurularak Cemiyet üyelerinin bilgilendirilmesi, aydınlatılması ve geliştirilmesi dolayısıyla toplumun yükseltilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Meşrutiyet'in ilânından sonra genellikle eşraf, subay ve memurlar tarafından taşrada kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti şubeleri üzerinde denetim sağlanamamış hatta bazı yerlerde birbirini rakip olarak gören birden fazla şube ortaya çıkmıştı. Cemiyet'in kulüp yapılanmasına, idari işleyişine 1909 Nizamnamesi'nde ayrıntılı bir şekilde yer vermesinin taşradaki denetimi sağlamak amacına yönelik olduğu da düşünülebilir. Hanioğlu, Cemiyet'in taşra teşkilâtını kontrol altına almasının iki yıla yakın bir zaman aldığını belirtmektedir.¹⁷

31. madde ile sancak, kaza ve nahiye merkezleriyle köylerde sadece birer kulüp bulunabileceği eğer birden fazla kulübe ihtiyaç duyulur ise bunların bir bina içinde birleştirilmeleri, genel toplantılarını da sırayla yapmaları kararlaştırılmıştır.¹⁸ Ancak bir bina içinde toplanmanın mümkün olmadığı yerlerde, vilayet merkez heyetinin kararıyla birden fazla kulüp açılabilmesine izin verilmiştir.¹⁹

Antalya İttihat Kulübü'nün eksiklerinin tamamlanması için Sadarete müracaat etmeleri üzerine Sadaretten 6 Ekim 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede bu gibi müracaatların oldukça fazla olduğu, bu ve benzeri tüm isteklerin karşılanmasının mümkün olmadığı, mahallince bir çare bulunması gerektiği bildirilmiştir.²⁰ Bu sebeple kulüplerin açılışında veya büyütülmesinde düzenlenen yardım kampanyalarıyla yöre halkından da maddi destekler sağlanmıştır. Örneğin Bolu İttihat ve Terakki Kulübü binasının zamanla dar gelmesi üzerine daha geniş ve kullanışlı bir mekân için yeni bir kulüp binası inşa edilmeye başlanmıştır. Bu binanın inşa edilmesinde halkın desteği de görülmüştür. Bu destekler aynı zamanda toplumun özellikle Meşrutiyet'in ilk yıllarında İttihat ve Terakki'ye duyduğu sevginin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.²¹

¹⁶ Tunaya, 1988: 70.

¹⁷ Hanioğlu, 2001: 481.

¹⁸ 1913 Nizamnamenin 70. maddesine göre sadece sancak merkezinde ve sancak merkez heyetinin idaresinde bir kulüp bulunabileceği ifade edilmiş, sancaklar haricinde kulüpler açmak ise Merkez-i Umûmî'nin iznine bağlı kılınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, 1988: 117.

¹⁹ Tunaya, 1988: 70; Çiftçi, 2015: 128.

²⁰ BOA. BEO. 3411-255806.

²¹ Evcin, 2018: 396.

Kastamonu Belediye Müfettişi İhsan Bey'in öncülüğünde İttihat ve Terakki Kulübü kurulması için Kastamonu ileri gelenlerinin katılımıyla bir toplantı planlanmıştır. Bu doğrultuda 9 Ağustos 1908 tarihinde toplantıya katılacak olanlara davet mektubu gönderilmiştir. Davete icabet edenlerin katılımıyla 10 Ağustos 1908'de yapılan toplantıda kulüp oluşturularak geçici başkanlığına önceden Malatya Mutasarrıflığı da yapan Reşit Bey, kâtipliğine de Fazlızâde Mehmed Besim Bey seçilmiştir. Kulüp idaresi tarafından 20 Ağustos'ta Kastamonu'nun ileri gelenleri ve aydınlarına gönderilen tezkire ile kulübe üye olmaları davetinde bulunulmuştur.²² Burada dikkat çeken bir husus da kulüp kuruluşunda yöre halkı içerisinde önde gelen kişilerin veya resmi görevlilerin ön planda olmasıdır. Kastamonu İttihat ve Terakki Kulübü'nün kurulmasının ardından mülhakatında da kulüpler açılmaya başlanmıştır. Bu kulüpler Tablo 5'te gösterilmiştir.

Kastamonu İttihat ve Terakki Kulübü, 1916 yılına gelindiğinde Taşköprü'de kendi merkez kulüp binasını yapmak amacıyla yardım kampanyası başlatmıştır. Kampanyaya katılarak yardımda bulunanların meslekleri, isimleri ve yardım miktarları Cemiyet'in yayın organı durumunda olan Köroğlu gazetesinde "Taşköprü'den Kulüp için Teberuatta Bulunan Zevât-ı Muhteremenin Esâmîsi" başlığıyla ilân edilmiştir. I. Dünya Savaşı yılları olmasına rağmen sağlanan yardımlarla bina kısa sürede tamamlanarak Sultan V. Mehmet Reşat'ın cülusunun yıldönümü olan 27 Nisan 1917 Cuma günü dualarla açılmıştır.²³

Tablo 2.1. Kastamonu Taşköprü İTK binasının inşası için yardımda bulunanların listesi.

Mesleği	İsmi	Yardım miktarı (Kuruş)	Mesleği	İsmi	Yardım miktarı (Kuruş)
Eşraftan	Madenzâde Hasan Bey	500	Bidayet Mahkemesi Reisi	Mustafa İzzet Bey	60
Eşraftan	Küçük Alizâde Mehmed Efendi	500	Müdde-i Umûmi	Mustafa Asım Efendi	50
Eşraftan	Tokatlızâde Hacı Mehmet Salih ve Hacı Osman Efendi	500	Azâ	Rüştü Efendi	10
Eşraftan	Baş Alizâde Ali Efendi	300	Azâ	Ahmet Efendi	10
Eşraftan	Derbederzâde Hacı Mehmet Ağa	300	Başkâtip	Ahmet Lütfü Efendi	25
Eşraftan	Derbederzâde Esad Efendi	200	Zabıt kâtibi	Ali Fehmi Efendi	15
Eşraftan	Topuzzâde Hasan Efendi	200	Müstantik kâtibi	Asım Efendi	15
Eşraftan	Hacı Serdarzâde Hacı Mehmet Ağa	100	Zabıt kâtibi	Hüseyin Hasan Efendi	12
Tüccardan	Mihail Ağa	100	Mübaşir	Mehmed Efendi	11

²² Yılmaz, 1997: 18.

²³ <https://www.kastamonuilkhaber.com/ittihat-ve-terakki-parti-binasinin-yapimi-icin-taskoprolulerin-yaptigi-bagislar-1916-1917-makale,219.html> (erişim tarihi: 22.12.2022).

Tüccardan	Lokoy Mahdus Harlbos Ağa	100	Odacı	Müdür Ağa	7
Tüccardan	Arapzâde Mehmet Efendi	100	Odacı	Fâik Efendi	5
Kunduracı	Mehmed Efendi	50	Mal müdürü	Mehmed Şükrü Efendi	45
Meclis idare azasından	Hasan Efendi	50	Mal muavini	Necip Efendi	27
-	Kıskıszâde Mehmet Efendi	50	Kurra kâtibi	Hüseyin Efendi	20
-	Kapçıkmazzâde Eşref Efendi	20	Sandık emîni	Abdülkadir Efendi	20
-	Tatlıdılzâde Hasan Efendi	25	Mal refiki	Mehmed Hâmî Efendi	15
Kalaycı	Emrullah Ağa	20	Tahsil Memuru	Şevki Bey	30
Çilingir	Hacı Mehmed Ağa	20	Müfredat kâtibi	Şaban Efendi	12
-	Hacı Salihzâde Halil Efendi	50	Müfredat kâtibi	Arif Efendi	12
Saatçi	Ali Efendi	50	Maliye piyade tahsildarı	Hacı Ömer Efendi	15
Şekerci	Ali Ağa	50	Maliye piyade tahsildarı	Sabri Efendi	15
-	Müftüzâde Şemsettin Efendi	300	Maliye süvari tahsildarı	Halil Efendi	22
-	Hacı İsmailzâde	1000	Maliye süvari tahsildarı	Zühtü Efendi	22
Terzi	Manol usta	75	Maliye süvari tahsildarı	İbrahim Efendi	22
Tüccardan	Vasil Ağa	75	Maliye süvari tahsildarı	Tevfik Efendi	22
Kaymakam	Zeki Ziya Bey	75	Maliye süvari tahsildarı	Abdülhâlim Efendi	22
Kadı	Mehmet Şükrü Efendi	75	Maliye süvari tahsildarı	Şükrü Efendi	22
Şeriyeye kâtip vekili	Şükrü Efendi	5	Maliye süvari tahsildarı	Mahmud Efendi	22
Müdür	Şükrü Efendi	17	Maliye süvari tahsildarı	Halil Efendi	22
Müftü	Mehmed Emin Efendi	20	Maliye süvari tahsildarı	Salih Efendi	22
Müderris	Hayrullah Efendi	10	Maliye süvari tahsildarı	Kâmil Efendi	22
Mahzar	Ahmet Ağa	7	Maliye süvari tahsildarı	Mehmed Efendi	22
Odacı	Hüseyin Ağa	30	Maliye süvari tahsildarı	Yunus Efendi	22
Mütekait Binbaşı	Ahmet Ağa	100	Orman Fen Memuru	Eşref Efendi	40
Mütekait Kolağası	Mustafa Ragıp Efendi	100	Orman mesaha-i eşcâr memuru	Abdülkerim Efendi	40
Mütekait Yüzbaşı	Salih Efendi	50	Orman muâmelât memuru	Hasan Efendi	20
Tahrirat Kâtibi	Ali Hayri Efendi	20	Orman cibâyet memuru	Mehmet Ratib Efendi	15
Nüfus Memuru	Mehmed Efendi	20	Orman bekçi başı	Mehmed Nuri Efendi	15
Nüfus Kâtibi	Muslu Efendi	5	Orman bekçi başı	Hüsnü Efendi	15

Gardiyan	Abdullah Efendi	10	Orman bekçi başı	Kasım Efendi	15
Odacı	Hüseyin Efendi	5	Orman bekçi başı	Mustafa Efendi	15
Orman bekçisi	Ateşyân Efendi	7	Orman bekçi başı	Sait Efendi	15
Orman bekçisi	Hasan Çavuş	7	Orman bekçisi	Numan Çavuş	7
Orman bekçisi	Feyzi Efendi	7	Orman bekçisi	Ahmet Efendi	7
Orman bekçisi	Mehmed Efendi	7	Orman bekçisi	Ali Efendi	7
Orman bekçisi	İbrahim Efendi	7	Orman bekçisi	Mustafa Efendi	7
Tapu memuru	Efendi	25	Çavuş	Hasan Ağa	15
Tapu memuru	Efendi	10	Çavuş	Aziz Ağa	12
Komiser muavini	Abbas	30	Muvazaa	Raif Efendi	2
Ambar memuru	Mustafa	18	Ziraat bank memuru	-	35
Ambar memuru	Kâzım	16	Vezne mukayyidi	Hafız Nuri	15
Telgraf müdürü	Niyazi	30	Tahsildar	Mehmed Efendi	15
Muhabere memuru	Ali	15	Alibeşe karyesinden	Mülazım oğlu Mehmed Ağa	100
Ağcakeşi karyesi namına	Hafız Hüseyin Efendi	300	Karşu karyesi	Ahalisinden	300
Karal karyesi eşrafından	Şatırzâde Hacı Ahmet Ağa	400	Tokalar karyesi muhtarı	-	200
Abalı karyesi eşrafından	Abalıoğlu Kâmil Ağa	100	Ceneb karyesi namına	Ömer	100
Orta karyesinden	Güdüköğlu Hüseyin Ağa	50	Aşağı uzun kavak karyesi namına	Şükrü Bey	150
Avarız karyesinden	Üç zattan	150	Serçimen karyesi namına	-	100
Mesid karyesinden	Ali Beyoğlu Hamdi Ağa	150	Cennet karyesi namına	Ömer Ağa	100
Obrucak karyesinden	Hasan Beyoğlu Ahmed Ağa	100	Kızılca Orhan karyesi namına	-	200
Celeb karyesinden	Tekaüd Mehmed Ağa	100	Bol karyesi muhtarı	Bekir Efendi	50
Çopuroğlu karyesi namına	Kadı Mehmed Ağa	300	Yukarı uzun kavak karyesi namına	İbrahim Ağa	200
Avarız sülüsesi karyesi namına	Hakkı Bey	100	Taşcevher karyesinden	Cevheroğlu İbrahim Ağa	50
Alibeşe karyesinden	Çadırcıoğlu Mehmed Ağa	100	Gökçe ağaç nahiyesi müdürü	Eşref Hafız Efendi	30
Alibeşe karyesinden	Çadırcıoğlu Mustafa Ağa	100			

Kaynak: <https://www.kastamonuilkhaber.com/ittihat-ve-terakki-parti-binasinin-yapimi-icin-taskoprolulerin-yaptigi-bagislar-1916-1917-makale,219.html> (erişim tarihi: 22.12.2022).

1909 Nizamnamesi'nin 56. maddesine göre kulüp bulunmayan bir yerde kulüp açmak, bölgenin nüfusu dikkate alınmak üzere o yerin bağlı olduğu merkez heyetinin takdir ve kararına bırakılmıştır. Üyelerin kulübe devam etmelerine önem verilmiş ancak Nizamname'nin 57. maddesinde; kabul edilebilir mazereti olan üyelere, aylıklarını ödemek ve kulüple irtibatlarını koparmamak kaydıyla müsaade edilebileceği belirtilmiştir.²⁴ Yapılan araştırmalar ve taramalar sonucunda Anadolu'da tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri tablolar şeklinde verilmiştir.

Tablo 2.2. Konya, Ankara Vilayeti ve mülhakatlarında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri

Vilayet Kulüpleri	Sancak Kulüpleri	Kaza Kulüpleri	Nahiye veya Köy Kulüpleri
Konya İTK ²⁵	Antalya İTK ²⁶ Niğde İTK ²⁷	(Beyşehir Seydişehir Akşehir Ereğli Bozkır Maden İTK Şereflikoçhisar Bor Uluborlu Elmalı Isparta Yalvaç Aksaray Nevşehir İTK) ²⁸	Yazır İTK ²⁹

²⁴ Tunaya, 1988: 73.

²⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

²⁶ 7 Eylül 1908 tarihli belgede Antalya İTK'nin resmi açılışının halkın geniş katılımıyla çok parlak bir şekilde gerçekleştiği yazılmaktadır. Dayar, 2017: 65; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20; BOA. BEO. 3455-259118.

²⁷ BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, DH. MUI. 107-63.

²⁸ Aydın, 2008: 24; Ayrıca bkz. Ahmet Şerif, Konya gezisi sırasında Ereğli mahkeme reisi ile bir kişinin Maden'e kulüp kurmak üzere yola koyulduklarını belirtmektedir. Şerif, 1999: 229; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

²⁹ Antalya İttihat Kulübü'nün önde gelen isimlerinden hatta kulübe başkanlık da eden dönemin Antalya Müftüsü Yusuf Talat Efendi, yeni kulüpler açma girişiminde bulunmuş, Antalya'ya bağlı biri nahiye merkezinde diğeri de Yazır Köyünde olmak üzere iki kulüp ve bunların bünyesinde gece dersleri açılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dayar, 2017: 51-70.

Ankara İTK ³⁰	(Kırşehir İTK Çorum İTK Kayseri İTK Yozgat İTK) ³¹	Beypazarı İTK ³² (Haymana İTK Nallıhan İTK Sungurlu İTK Ayaş İTK) ³³	
--------------------------	--	--	--

Tablo 2.3. Mamüretü'l Aziz, Basra, Halep, Hüdavendigâr, Aydın, Adana Vilayetleri ve mülhakatlarında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri

Vilayet Kulüpleri	Sancak Kulüpleri	Kaza Kulüpleri
Mamüretü'l Aziz İTK ³⁴	Malatya İTK ³⁵	
Basra	Edirne İTK ³⁶ Gelibolu İTK ³⁷	
Halep	Urfa İTK ³⁸ Maraş İTK ³⁹	Antakya İTK ⁴⁰ Kilis İTK ⁴¹ Ayıntab İTK ⁴² Birecik İTK ⁴³
Hüdavendigâr	Bursa İTK ⁴⁴ Afyonkarahisar İTK ⁴⁵	Eskişehir İTK ⁴⁶ İnegöl İTK ⁴⁷ Uşak İTK ⁴⁸ Yenişehir İTK ⁴⁹ Kirmasti İTK ⁵⁰

³⁰ Şerif, 1999:73; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

³¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 89-97.

³² Şerif, 1999: 81.

³³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 89-97.

³⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

³⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20; BOA. DH. MUİ. 10-64.

³⁶ BOA. DH. İdare-i Umumiye Ekleri, İ. UM. EK. 120-36; Ayrıca bkz. Edirne İTK binasının günümüze ulaşmış hâli. Ek-1.

³⁷ BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî, MF. MKT. 1085-55.

³⁸ BOA. DH. Emniyet Şubesi, EUM. EMN. 63-19; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

³⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁴⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁴¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁴² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁴³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁴⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20; Celal Bayar hatıralarında Bursa'da dört İttihat ve Terakki Kulübü bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. Bayar, 1997 (b): 238. Ayrıca bkz: Ek-2.

⁴⁵ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.

⁴⁶ Şerif, 1999: 472.

⁴⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁴⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁴⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 89-97.

⁵⁰ BOA. DH. MUİ. 115-38.

Aydın	İzmir İTK ⁵¹ Muğla İTK ⁵²	(Tilkilik,Çeşmelik, Karşıyaka Yalılar, Vatan, Sultaniye, Seferihisar İTK) ⁵³ Ödemiş İTK ⁵⁴
Adana İTK ⁵⁵		

Tablo 2.4. 18 Mart 1914 tarihi itibarıyla müstakil Urfa Sancağında mevcut olan Urfa İttihat ve Terakki Kulübü'nün İdare Heyeti Listesi

İsim ve Şöhreti	Sanatı	Bulundukları Mevakinin ismi	Cemiyetin ismi	Mülahazat
Şeyh Saffet Efendi	Urfa Mebusu	Yusuf Paşa Mahallesi	Birinci Murahhas Mesûlü İttihat ve Terakki Cemiyeti	İsticaren ikamet etmekte bulundukları
Molla zade Hacı Mahmud Efendi	Tüccarandan	-	İkinci Murahhas Mesûlü İttihat ve Terakki Cemiyeti	Cemiyetin himayesi tahtında Maarif Nezareti
Hacı Bekir Beyzade Şeyh Müslüm Bey	Tüccarandan	-	İttihat ve Terakki Kulübü Heyet-i İdare Reisi	Celilesin programı mucibince yerde iptidai
Hacı Kâmil zade Müslüm Kâmil Efendi	Tüccarandan	-	İttihat ve Terakki Veznedarı	Mektebi vardır
Ali Maksud Efendi	Tüccarandan	-	İttihat ve Terakki Heyet-i İdare Kâtibi	-
Güllü zade Murtaza Efendi	Tüccarandan	-	İttihat ve Terakki Heyet-i İdare Azasından	-
Çadırcı zade Hacı Yahya Efendi	Tüccarandan	-	İttihat ve Terakki Heyet-i İdare Azasından	-

Kaynak: BOA. DH. EUM. EMN. 63-1

⁵¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁵² BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.

⁵³ İzmir'deki İttihat ve Terakki Kulüpleri bkz. Abatay, 2019: 19.

⁵⁴ “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Ödemiş Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 20 Şubat 1324/5 Mart 1909.

⁵⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

Tablo 2.5. Kastamonu Vilayeti ve mülhakatında tespit edilen İttihat ve Terakki kulüpleri

Vilayet Kulüpleri	Sancak Kulüpleri	Kaza Kulüpleri	Nahiye Kulüpleri
Kastamonu İTK ⁵⁶	Bolu İTK ⁵⁷ (Sinop İTK Çankırı İTK) ⁵⁸	(Göynük İTK Gerede İTK Mudurnu İTK Göynük İTK Zonguldak İTK Ereğli İTK Bartın İTK) ⁵⁹ Düzce İTK ⁶⁰ İnebolu Uhuvvet ve Terakki Kulübü ⁶¹ Safranbolu İTK ⁶² Çerkeş İTK ⁶³ Araç İTK ⁶⁴ Daday İTK ⁶⁵ (Taşköprü İTK Tosya İTK) ⁶⁶ Hamidiye İTK ⁶⁷	(Akçaşehir İTK Çaycuma İTK) ⁶⁸ Cide İTK ⁶⁹ (Küre İTK Abana İTK Ayancık İTK Çerkeş İTK Karacaviran İTK) ⁷⁰

⁵⁶ Edebiyat tarihçisi, eğitimci ve yazar olan İsmail Habip (Sevük) 1913'te Kastamonu İTK müdürlüğü yapmış hem de Cemiyet'in yayın organı olan Köroğlu gazetesinin başyazarlığını üstlenmiştir. Geniş bilgi için bkz. Sağlam, 2009: 6-7; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20; Kastamonu İTK binasının günümüze ulaşmış hâli. Ek-3.

⁵⁷ 16 Eylül 1908 tarihli Kastamonu gazetesinde, Kastamonu eşrafından Mehmet Habib Bey'in Bolu teşkilatını kurmak üzere yola çıktığı haberi yer almaktadır. Bölgedeki çalışmalarını tamamladıktan sonra Çankırı ve Tosya üzerinden Kastamonu'ya doğru yola çıktığını belirten 7 Ekim 1908 tarihli bir diğer haber arasındaki zaman dilimi içinde Bolu teşkilatının oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Mehmet Habib Bey'in çalışmaları neticesinde Bolu Livasının aydınları, ulema kesimi ve varlıklı ailelerin İttihat ve Terakki teşkilatına dâhil olmaya başladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Bolu Livası 1909'a kadar Kastamonu Vilayeti'ne bağlı bir Mutasarrıflık iken bu tarihten itibaren Müstakil Mutasarrıflık olmuştur. Bolu İTK'nin bir süre Bolu Belediye binasında hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra Birinci Dünya Savaşı yıllarında artan faaliyetler ve genişleyen kadro nedeniyle yeni bir çalışma binası ihtiyacı doğmuş. Bu münasebetle 1917 yılında kulübün Kâtib-i Mesulü Mithat Âkif Bey'in öncülüğünde halkın destek ve yardımlarıyla yeni kulüp binası inşa edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Evcin, 2018: 371-420; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁵⁸ <https://www.kastamonuilkhaber.com/ittihat-ve-terakki-parti-binasinin-yapimi-icin-taskopruclulerin-yaptigi-bagislar-1916-1917-makale,219.html> (erişim tarihi: 22.12.2022).

⁵⁹ Evcin, 2018: 377.

⁶⁰ Şerif, 1999: 393.

⁶¹ İttihat ve Terakki'ye bağlı bulunan Uhuvvet ve Terakki Kulübü, geniş bilgi için bkz. Şerif, 1999: 254.

⁶² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁶³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁶⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁶⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁶⁶ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.

⁶⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 89-97.

⁶⁸ Evcin, 2018: 377.

⁶⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁷⁰ <https://www.kastamonuilkhaber.com/ittihat-ve-terakki-parti-binasinin-yapimi-icin-taskopruclulerin-yaptigi-bagislar-1916-1917-makale,219.html> (erişim tarihi: 22.12.2022).

Tablo 2.6. Sivas Vilayeti ve mülhakatında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri

Vilayet Kulüpleri	Sancak Kulüpleri	Kaza Kulüpleri
Sivas İTK	(Tokat İTK Karahisar Şarki İTK) ⁷¹	(Niksar İTK Zile İTK Köprü İTK Lâdik İTK Aziziye İTK Erbaa İTK Divriği İTK Şarkışla İTK Gümüş İTK) ⁷²

Tablo 2.7. Diyarbakır, Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis Vilayetleri ve mülhakatlarında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri

Vilayet Kulüpleri	Sancak Kulüpleri	Kaza Kulüpleri
Diyarbakır İTK ⁷³	Mardin İTK ⁷⁴	(Ergani İTK Palu İTK Nusaybin İTK Midyat İTK) ⁷⁵
Trabzon İTK ⁷⁶	Rize İTK ⁷⁷	Terme İTK ⁷⁸ Ünye İTK ⁷⁹ Giresun İTK ⁸⁰ Polathane İTK ⁸¹ Gümüşhane-Daltaban İTK ⁸² Ordu İTK ⁸³
Erzurum İTK ⁸⁴	Bayezid İTK ⁸⁵	Bayburt İTK ⁸⁶

⁷¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnkat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.⁷² BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.⁷³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnkat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.⁷⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnkat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.⁷⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnkat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.⁷⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnkat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20; Trabzon İttihat ve Terakki Kulübü tarafından Cavid Bey'in ahaliye verdiği konferansın ardından halka bir ziyafet verilmesi. Geniş bilgi için bkz. Şerif, 1999: 291. Ayrıca Kulübün açılışı esnasında çekilmiş fotoğraf için bkz. Ek-4.⁷⁷ Bayar, 1997 (c): 150.⁷⁸ Şerif, 1999: 274.⁷⁹ Ünye İttihat ve Terakki Kulübü başkanının Ermeni bir vatandaş olması da dikkat çekmektedir. Ayrıca bkz. Şerif, 1999: 283.⁸⁰ Şerif, 1999: 288.⁸¹ Şerif, 1999: 307.⁸² Gümüşhane'nin altında, bir mahallesi demek olan "Daltaban", Şerif, 1999: 318.⁸³ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.⁸⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnkat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.⁸⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnkat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.⁸⁶ Şerif, 1999: 328.

Van İTK ⁸⁷	Hakkâri İTK ⁸⁸	
Bitlis İTK ⁸⁹	Muş İTK ⁹⁰	(Mud İTK Sason) İTK ⁹¹ Malazgird İTK ⁹²

Tablo 2.8. Biga, Kütahya, Balıkesir ve İzmit Mutasarrıflıklarında tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri

Mutasarrıflık Kulüpleri	Kaza Kulüpleri	Nahiye Kulüpleri
Biga İTK ⁹³	(Kale-i Sultaniye İTK Ezine İTK) ⁹⁴	
Kütahya İTK ⁹⁵		
Balıkesir İTK ⁹⁶		
İzmit İTK ⁹⁷	Adapazarı İTK ⁹⁸	Akyazı ⁹⁹

Tablo 2.9. İstanbul’da tespit edilen İttihat ve Terakki Kulüpleri

Mirgun (Emirgan) İTK ¹⁰⁰
Fatih İTK ¹⁰¹
Eyüp Sultan İTK ¹⁰²
Haydarpaşa İTK ¹⁰³
Nur-u Osmaniye İTK ¹⁰⁴
Anadoluhisarı İTK ¹⁰⁵
Üsküdar İTK ¹⁰⁶
Şehzadebaşı İTK ¹⁰⁷

⁸⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁸⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 89-97.

⁸⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁹⁰ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.

⁹¹ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.

⁹² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 89-97.

⁹³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁹⁴ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁹⁵ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.

⁹⁶ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.

⁹⁷ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36.

⁹⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

⁹⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

¹⁰⁰ “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye”, Tanin Gazetesi, 04. 07. 1909.

¹⁰¹ “İradet-i Seniyye”, Tanin Gazetesi, 09. 07. 1909. Ayrıca bkz. Kulüp yağmalandığı için bu suça karışanlar yargılanarak cezalandırılmışlar.

¹⁰² “Şeriat-ı Umumiye”, Tanin Gazetesi, 30. 08. 1909.

¹⁰³ “Haydarpaşa Osmanlı İttihat Kulübü”, Tanin Gazetesi, 19. 09. 1908.

¹⁰⁴ “Konferans”, Tanin Gazetesi, 19. 07. 1909. Ayrıca kulüp kartı için bkz. Ek-5.

¹⁰⁵ BOA. BEO. 3837-287740; BOA. DH. İdare, İD. 26-223.

¹⁰⁶ “Şeriat-ı Umumiye”, Tanin Gazetesi, 30.08.1909.

¹⁰⁷ Doğan, 1999: 184.

Pangaltı İTK ¹⁰⁸
Beylerbeyi İTK ¹⁰⁹
Kadıköy İTK ¹¹⁰
Samatya İTK ¹¹¹
Hasköy İTK ¹¹²
Fındıklı İTK ¹¹³

Kulüplerin açılış merasiminin ne şekilde gerçekleştiğine dair Konya İttihat ve Terakki Kulübü'nün açılışı örnek teşkil edicidir. Kulübün açılışı Hakem gazetesinin 18 Rebiyülahir 1327/9 Mayıs 1909 tarihli nüshasında şu satırlarla ilân edilmiştir:

Şüheda-yı hürriyetin ervâhını yad için yarınki pazar günü öğle namazından sonra kapu camii şerifinde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından mevlid-i nebevî kıraat ettirileceği gibi ona müteakip Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Konya merkezi kulübü ittihaz olunan halep oteline mezkûr kulübün resm-i küşadı dâhi icra kılınacağı ahali-i muhteremeye ilân olunur.¹¹⁴

Yapılan açılışa; Konya Valisi, devlet erkânı, Fransız, İngiliz, Rus konsolosları ve yöre halkı katılmıştır. Açılışın 31 Mart Vakasından (M. 13 Nisan 1909) kısa bir süre sonraya denk gelmesi hasebiyle öncelikle isyanda hayatını kaybeden hürriyet kahramanları adına mevlit okutulmuş daha sonra sanayi mektebi mızıkası eşliğinde milli marşların söylendiği bir konser verilmiştir. Açılışa dair dikkat çeken diğer bir hususta Cemiyet'in Osmanlılık politikası bağlamında bölgede yaşayan gayrimüslim tebaadan Ermeni cemaatinin de programa dâhil edilmesine hassasiyet gösterilmiş olmasıdır. Gerek İTC Merkez-i Umûmî adına temsilen açılış konuşmasını yapan Binbaşı Cemil Bey gerekse de ulemadan Lokman Efendi ile Ermeni cemaati adına konuşan Zamgoçyan Efendi, Meşrutiyet'in birleştirici gücüne; "İttihad-ı Anasıra" vurgu yapmışlardır.¹¹⁵ Konya örneğinden anlaşılacağı üzere kulüp açılışları, bilhassa İttihat ve Terakki'nin devlet idaresinde nüfuzlu olduğu dönemlerde kutlamalarla âdeta bir bayram havası içerisinde gerçekleşmiştir.

¹⁰⁸ BOA. DH. Siyasi Kısım, SYS. 53-32.

¹⁰⁹ "Konferans", *Tanin Gazetesi*, 03.09.1909.

¹¹⁰ "Spor ve Av", *Tanin Gazetesi*, 21.10.1910.

¹¹¹ Aydın, 2008: 15.

¹¹² Tanin gazetesinin 29 Mart 1912 tarihli nüshasında İstanbul Hasköy'de Cemiyetin 34. Kulübünün açılacağı haberi yapılmıştır. Bu haber aynı zamanda İstanbul'da Cemiyet'in bir hayli kulübü bulunduğunu gösteriyor.

"Resm-i Küşad", *Tanin Gazetesi*, 29 Mart 1912.

¹¹³ "Mev'ize", *Tanin Gazetesi*, 10.07.1909.

¹¹⁴ *Hakem Gazetesi*, 18 rebiyülahir 1327/9 Mayıs 1909.

¹¹⁵ Aydın, 2008: 22-24.

1.2. Kulüplerin İdari Yapısı

1909 Nizamnamesi'nin 32. maddesine göre kulüpler bir müdür, bir müdür-i sâni yani ikinci müdür, bir veznedar, bir kâtip, bir kütüphane memuru ve iki azadan oluşan bir heyet tarafından idare edilirdi. Bu görevliler kulüp üyeleri tarafından altı aylığına oy çokluğuyla seçilirlerdi.¹¹⁶ Fakat 1913 Nizamnamesi'nin 70. maddesine göre kulüplerin seçilmiş bir idare heyeti bulunmayacağı gibi müdürlük görevini de sancak merkez heyeti azasından veya Cemiyet azalarından birisi yapabilecekti. Bu usul değişikliğinin sebebi birkaç nedene dayandırılabilir. 1913 Nizamnamesi'ne göre sadece sancak merkezinde ve sancak merkez heyetinin idaresinde bir kulüp bulunabilecek, sancaklar haricinde kulüp açmak ise Merkez-i Umûmînin iznine bağlı olacaktı. Bu düzenlemeye Cemiyet'in kulüpler üzerindeki kontrolü sağlama çabası olarak bakılabilir. Nitekim 1912 yılında Sait Paşa'nın sadrazamlık görevinden istifa etmesinden sonra kurulan gerek Gazi Ahmet Muhtar Paşa gerekse de Kâmil Paşa kabinelerinin İttihat ve Terakki kulüplerine karşı almış oldukları kararlar Cemiyeti tedbiren bu tarz bir düzenlemeye itmiş olabilir.¹¹⁷

1909 Nizamnamesi'nde Cemiyet organlarının kendi aralarındaki haberleşme usulü de belirlenmiştir. Buna göre silsile-i meratip¹¹⁸ (rütbe sırası) usulüne uygun olarak her organ ancak bir üstündeki organla haberleşebilecek, sıra atlayarak iki basamak üstteki organla haberleşme yapamayacaktı. Bu kural, kulüpler için de geçerliydi ancak acil ve zorunlu durumlarda merkezle irtibat kurabileceklerdi. Bu durumda da haberleşme sebepleri, arada vesâat¹¹⁹ (arada kalan, atlanılan) etmesi gereken mercie bildirilecekti. Hiyerarşik bir usule dayanan bu anlayış, esas itibarıyla Cemiyet'in ortaya çıkışından itibaren süregelmiştir. Gizli bir örgütlenme olarak kurulan Cemiyet, özellikle de ordu mensuplarını bünyesinde barındırması dolayısıyla bu hiyerarşik anlayış doğal karşılanabilir.

1.3. Kulüplere Katılma

Kulüpler toplumun farklı kesimlerinden fertleri bir araya getiren, buluşturan merkezler olmuştur. Özellikle devlet memurları, yargı mensupları ve müderrisler gibi resmi görevleri olan kişilerin kulüplere katılması halk için örnek teşkil etmiş ve ilgi uyandırmıştır. Böylece geniş kitlelerin kulüplere katılması, mensupları hâline gelmesi sağlanmıştır.¹²⁰ Ayrıca kulüpler; İttihat ve Terakki'nin özellikle nüfuzlu olduğu dönemlerde devletin önemli makam, mevkilerine sahip kişileri de ağırlamışlardır. Tanin gazetesinin 22 Haziran 1911 tarihli

¹¹⁶ Tunaya, 1988: 71; Çiftçi, 2015: 124.

¹¹⁷ Tunaya, 1988: 117.

¹¹⁸ Sami, 2015: 574.

¹¹⁹ Sami, 2015: 1154.

¹²⁰ Aydın, 2008: 22-25.

sayısında Sadrazam Hakkı Paşa'nın İttihat ve Terakki Kulübünü ziyaret ettiği haberi buna örnek gösterilebilir.¹²¹

25 Kasım 1909 tarihli Kastamonu Vilayet gazetesinde, Kastamonu Maarif Kulübüne üye olanların çoğunluğunun memur olduğu belirtilerek bu zümreye teşekkür edilmiştir. Ancak sadece memurların değil, şehirdeki hayırseverlerin de kulübe katılmaları yolunda çağrıda bulunulmuştur.¹²² Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti kulüpler aracılığıyla sadece belli bir zümrenin değil halkın çoğunluğunun siyasetle daha yakından ilgili olmasını ve meşrutî rejimi benimsemesini ilke edinmişti. Hüseyin Cahit, 27 Eylül 1909 tarihli Tanin gazetesinde yer alan kulüplerle ilgili makalesinde: “Köylüleri, hamalları, rençberleri ve küçük esnafı vesaire avam namı altında küçümsenen tüm Osmanlıları uyandırmak, onları meşrutiyet rejiminin icap ettiği hayat-ı siyasiyeye alıştırmak pek önemli bir vazifedir” demektedir.¹²³ Kulüplerin toplumun sadece belirli bir kısmına değil geneline açık olması, hitap etmesi Hüseyin Cahit gibi Cemiyet'in önde gelenleri tarafından sıkça dile getirilen bir mevzu olmuştur. Ancak ne var ki kulüplerin bir mensubu olmak ve toplantılarına katılmak nizamname gereğince belli şartlar gerektirmektedir.

Nizamname'nin 58. maddesinde Cemiyete katılabilmenin şartları şu şekilde sıralanmıştır:

1. Cemiyete dâhil olacakların öncelikle Osmanlı vatandaşı olmaları,
2. Cinayet, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık ve sahtekârlık gibi ahlaksız hareketlerden dolayı mahkûm olmamış olmak ve bu konularda adının çıkmamış olması,
3. Ayyaşlık ve kumarbazlık gibi işlerden uzak olmaları,
4. Şahsi menfaatleri için değil, Cemiyet'in amaçları uğrunda hizmet edebilmek için Cemiyete girmek istediklerinin anlaşılması.

Verilen bu şartlar, İTC'nin şartlarıydı.¹²⁴ Ayrıca bir de 16 Ağustos 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu'nun 15. maddesine göre kulüplerde cemiyet sayılmaktaydı. Dolayısıyla herhangi bir cemiyete üye olmada yirmi yaş sınırı konulmuştur.¹²⁵

Nizamname'nin 59. maddesine göre Cemiyete alınacak kişiler öncelikle, rehberi aracılığıyla idare heyetinden onay aldıktan sonra Cemiyet üyelerinden iki kişinin vereceği iyi hâl şahitliği üzerine üyeliğe kabul olunabilirdi. 61. maddeye göre kulüp bulunmayan yerlerde, olağanüstü durumlarda veyahut acele işlerde Merkez-i Umûmî ile merkez heyetleri azası ve

¹²¹ “Seyahat-i Hümâyûn”, *Tanin Gazetesi*, 22.06.1911.

¹²² “Maarif-i Gayret-i Umûmiye”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 25.11.1909.

¹²³ “Cemiyetin Kulüpleri”, *Tanin Gazetesi*, 27.09.1909; Çiydem, 2022: 215.

¹²⁴ Tunaya, 1988: 74.

¹²⁵ Toprak, 1985: 205-208.

müfettişler tarafından sorumluluk alınarak üye kabulü uygun görülmüştür.¹²⁶ 69. madde de Cemiyet üyelerinin, Cemiyete yeni üyeler kazandırması istenmiştir. Ancak 67. madde ile Cemiyete kabulü bahsi geçen nizamname hükümlerince uygun olmayan kişilerin kabulüne aracı olan ve yol gösteren üyeler bu işten dolayı Cemiyete karşı sorumlu tutulmuştur.¹²⁷ Hatta 104. maddeye göre nizamname hükümlerince uygun olmayan kişilerin kabulüne kasten kılavuzluk eden ve Cemiyeti kandıran kişiler dahi kılavuzluk ettiği adam ile beraber ihraç edilirdi.¹²⁸ 68. maddeye göre nizamname hükümlerine aykırı olarak Cemiyete üye kabul edildiğini anlayan her üye, durumu mensup olduğu kulüp idare heyetine geçerli kanıtlarıyla bildirmeye mecburdu. Bu haberin kulüp idare heyeti tarafından heyet-i udûle bildirilmesi gerekirdi.¹²⁹ Fakat daha sonradan bu şartlarda esneklik gösterildiği görülmektedir. Kulüplerin toplumun geneline hitap etmesi bakımından kulüpler bünyesine yapılan konferanslar ve gece dersleri gibi faaliyetler halka açık yapılmaya başlanmıştır.¹³⁰ Çünkü kulüplerin misyonu sadece ittihatçıların değil toplumun kalkınmasına hizmet etmektir. Dolayısıyla bu misyon, II. Meşrutiyet'in ilânından sonraya rastlayan böyle bir usul değişikliğini anlaşılır kılmaktadır.

Nizamname'nin 55. maddesine göre kulüp mensuplarından biri, bir başka kulübe naklini talep ettiği takdirde hesabı kesildikten sonra mensup olduğu kulübün idare heyeti tarafından bir ilmühaber verilir ve bunun üzerine nakil işlemi gerçekleştirirdi.¹³¹ 1911 Nizamnamesi'nin 78. maddesinde nakil işlemi ile ilgili bir düzenleme yapılarak, bu işlemin merkeze de bildirilmesi istenmiştir.¹³² Böylece kulüp mensuplarının takibi sağlanıyor, üye kaybı engellenmek isteniyordu.

1909 Nizamnamesi'nin 112. maddesinde Cemiyete hizmette bulunan her üyenin Merkez-i Umûmî tarafından takdir göreceği gibi bu hizmetlerinin Cemiyet'in tarihine de geçeceği ifade edilmiştir. Ayrıca üyelerin gerek yaşamlarında gerekse de vefatlarından sonra Merkez-i Umûmî'nin kararıyla yardıma ihtiyacı olan çocuklarına yardım edileceği belirtilmiştir.¹³³ Bu maddeden de anlaşılacağı üzere Cemiyet, her durum için üyelerinin yanında olduğunu göstermeye çalışmıştır.

¹²⁶ Tunaya, 1988: 74.

¹²⁷ Tunaya, 1988: 74.

¹²⁸ Tunaya, 1988: 78.

¹²⁹ Tunaya, 1988: 74.

¹³⁰ Tunaya, 1989: 201.

¹³¹ Tunaya, 1988: 73.

¹³² Tunaya, 1988: 92.

¹³³ Tunaya, 1988: 79.

1.4. Kulüplerin Misyonu

Kulüpler siyaset, eğitim, sosyal hizmet, sağlık ve spor gibi alanlardaki çeşitli faaliyetlerle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplum nezdinde tanınmasına, güçlenmesine hizmet etme gayreti içerisinde olmuşlardır. Siyasi amaçlarla kurulan ve bu amacına Meşrutiyet'in ikinci kez ilân edilmesiyle ulaşan Cemiyet hem toplumsal tabanını genişletebilmek ve kök salabilmek hem de toplumu kalkındırmak için 1909 sonrasında kulüpleri etkin olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu misyonla 1909 tarihli Nizamnamesinin 33. maddesinde kulüplerin görevleri sırasıyla şu şekilde belirtilmiştir:

- Her kulüp öncelikle Cemiyet'in nizamname ve programı çerçevesinde kendi sorumluluğunda olan görev ve işleri yerine getirecek.
- İkinci olarak: Payitaht ve vilayetlerde yayınlanan gazete ve risalelerden ve meşhur edipler ve müelliflerin değeri olan edebi ve ahlaki eserleri ve sözlükleriyle, eski ve yeni müelliflerden yararlanmaya layık olanlarını ve Osmanlı toprakları haritalarını getirterek Cemiyet'in mensuplarının faydalanmasını kolaylaştıracak.
- Üçüncü olarak: Zaman zaman konferanslar düzenleyerek Cemiyet üyelerinin iktisada, ileri ziraata, sağlığa ve yetiştirilmiş çocuklara, ahlaki siyasete, kanunlar ve idare kanunları ve adliye ve askeriyeden genel olarak bilinmesi gereken hususlara dair bilgileri vererek üyeleri aydınlatmaya çalışacak.
- Dördüncü olarak: Milletvekili seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin maksadını her suretle takip ve elde etmeye çalışacak.
- Beşinci olarak: Yerel ürünlerin, değerli iç ticaret mallarının rağbet görmesine ve değerlendirilmesine, teşvik edilmesine yayılmasına hizmet edecek.
- Altıncı olarak: Kulübün servet ve iktidarını artırmasına ve genişletmesine itina ve dikkat edecek.
- Yedinci olarak: Milli bayramlarla alakalı görevleri ve hazırlıkları icra eyleyecektir. Beyan olan teşebbüs ve görevlerde kulübe dâhil olan kişilerin tamamı vazife ve alakadar olduklarından o gibi işlerden gerek kendilerini gerek genelle alakalı olan durumlarda kulübün yardımına ve kılavuzluğuna başvurma hakkına sahiptirler.¹³⁴

Türk sosyoloji ve siyasi tarihinin en önemli simalarından biri olan Ziya Gökalp İttihat ve Terakki'nin 1910 senesinde Selanik'te gerçekleştirdiği kongresine Diyarbakır delegesi olarak katılmış ve Merkez-i Umûmî üyeliğine seçilmiştir. Ziya Gökalp'e daha ilk toplantıda

¹³⁴ Tunaya, 1988: 71.

gençleri Cemiyet'in ideallerine bağlama vazifesi verilmiş, Cemiyet'in ideolojisi için bir de rapor hazırlaması istenmiştir. Gökalp bu doğrultuda yapılacak işleri şu şekilde sıralar:

- Gençlere ferdi ve milli ahlakı telkin etmek.
- Fikri kıymet taşıyan gençlere yeteneklerine göre iş bulmak.
- Gençleri; devlet adamı, öğretmen, İttihat ve Terakki'nin ilkelerini yayacak şekilde yetiştirmek.
- İttihat ve Terakki kulübüne devamı teşvik etmek.
- Gençleri Avrupa'dan gelen zararlı fikirlerden korumak.
- Zeki gençleri İttihat ve Terakki parasıyla Avrupa'ya gönderip öğrenim görmelerini sağlamak, daha sonra bu gençleri İttihat ve Terakki kulüplerinin başına geçirmek.
- Alim olabilecek yetenekte olanlarının memleket meselelerini tanımlarını sağlamak ve bu öğrencilerin Maarif Nezareti tarafından bilinmelerini sağlayarak, onların öğretmen, profesör olarak görev almalarını kolaylaştırmak.

Gökalp'in aldığı bu notlar, Merkez-i Umûmînin diğer toplantısında okunur ve beğenilir. Ziya Gökalp'in Selanik'te başlayan bu çalışmalarının "güzide" yani seçkin insanlar yetiştirmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁵ İstanbul'daki İttihat ve Terakki kulüplerinin müdavimlerinden biri olan Falih Rıfkı Atay'ın şu cümleleri kulüplerin misyonunu açıkça ortaya koymaktadır.

İstanbul'a gelince İttihat ve Terakki Kulüplerine daha sık gitmeye başladım. İttihatçılar ümitlerini gençliğe bağlamışlardı. Kendileri ile çalışabilecek aydınlarla, semt semt yetiştirebileceklerini düşündükleri gençleri bir arada toplamaya çalışıyorlardı. Genç zabitler bu yetiştirmeyi adeta iş edinmişlerdi.¹³⁶

Hüseyin Cahit'in de bu konudaki düşünceleri oldukça önemlidir. Tanin gazetesindeki yazısında kulüplerin bulundukları yerlerde, kendilerini halka sevdirmeleri, memleketin menfaati yolunda çalışmaları gerektiğini belirterek, dürüst, namuslu, hamiyetli ve gayretli insanların kulüpler vasıtasıyla Cemiyete kazandırılması gerektiğinin altını çizmiştir. Ayrıca sadece tahsil görmüş kişileri değil toplumun geneline nüfuz edilmesi gerektiğini de şu cümlelerle ifade etmiştir:

Memleketin kuvveti yalnız az çok tahsil etmiş sınıftan ibaret değildir. Bu sınıf ekalliyeti kalileyi teşkil eder. İlm-i hünerin temin ettiği mümtaziyet sayesinde idare bunların elindedir. Fakat idarenin istinatgahı her türlü terbiye-i fikriye ve siyasiden mahrum bırakılan halk olduğu unutmamalıdır. Şu hâlde bu halkı elde etmek, bu halkın terbiye-i fikriye ve siyasetini temin ederek celb eylemek cemiyet için bu pek bir kuvvet teşkil edeceği gibi vatana karşı da büyük bir hizmet olur. Osmanlıları uyandırmak onları meşrutiyet rejiminin gerektirdiği siyasi hayata alıştırmak pek önemli bir vazifedir... Halkı tutmak için

¹³⁵ İncalcık, 2017: 318; Çonoğlu, 2019: 12.

¹³⁶ Atay, 2012: 60.

onlara iyilik yapmalı, onların menfaatlerini temin etmelidir. Bu menfaatin sırf maddiyeden ibaret olduğunu zannetmek büyük bir hatadır. İstedığınız kadar tevzih ediniz eğer münasebette bulunduğunuz kimselerin ruhuna, kalbine nüfuz etmeyecek, ellerinden tutmayacak olursanız bütün emekleriniz boşa gider... Bu kalbe hangi yoldan nüfuz edebilirsiniz? Kendileriyle münasebette bulunmak suretiyle cemiyetin her tarafta şubeleri, kulüpleri var. Bu kulüpler yalnız cemiyet efradına açıktır. Halbuki bu kulüpler bütün Osmanlılara açık bulundurulabilir. Cemiyetin kendi mensuplarını alakadar edecek hususlar yine kendi aralarında hususi içtimalarda mevzu bahs olsun. Fakat haftanın bir iki gecesi yahut günü kulüp genele açık bulundurulabilir. Kulüp teşkilatıyla, cemiyet teşkilatı birbirine karıştırılmaksızın birleştirilebilir.¹³⁷

Hüseyin Cahit'in değindiği, kulüplerin en azından haftada bir iki kere halkın geneline açık bulundurulması tavsiyesi kabul görmüş, kulüplerde yapılan konferans vb. gibi çeşitli aktiviteler halka açık yapılmaya başlanmıştır.

Hakem gazetesinin 24 Ekim 1909 tarihli sayısında yer alan haberde, Konya İttihat ve Terakki Kulübünün hukuk ve sağlık alanında giriştiği faaliyet oldukça dikkat çekicidir. Halkın çoğunluğunun hukuk bilgisinden yoksun olması sebebiyle yaşadıkları zorlukları aşmak ve hukuki davalarında onlara yardımcı olmak için kulüp tarafından avukat görevlendirildiği ayrıca hastaları tedavi etmek için haftada iki gün kulüpte doktor bulunacağı halka duyurulmuştur. Söz konusu haber şu şekildedir:

Fukara ehlinin ve bilhassa köylülerin kanun ve nizama vukufları olmadığından vuku bulan davalarını hakkıyla takip edemedikleri, tarik-i kanuniyeye tevessülü bilemedikleri cihetle çok defa tebeyyün-ü hakikate muvaffak olamadıklarını ve bir hayli fukara ve zuafanın vücutlarına arız olan ehemmiyetli ehemmiyetsiz hastalıkları keselerinin adem-i müsaidesine mebni tedavi eyleyemediklerinden müzmin ve vahim bir takım emrazın muharrib-i tesiratına maruz kaldıklarını nazar-ı dikkate alan Konya Osmanlı İttihat ve Terakki Kulübü'nün, izhar-ı haktan aciz ve bu gibi dava vekillerinin ellerinde bâziçe olan fukara-yı ahalinin davalarını meccanen takip eylemek üzere dava vekili ve muakkab tayin eylemiş ve her hafta tayin olunacak iki gün kulüpte fukara-yı merzayı meccanen muayene ve tedavi etmek için icap eden doktorları intihab etmiş olduğu kemal-i meserretle istihbar olundu. Birkaç güne kadar ifa-yı hizmete mübaşeret olunacağını fukara ve bilhassa köylülere tebşir eyleriz. Bu teşebbüsün ulviyet ve mahiyet-i insaniyet-perveranesi hakkında ne kadar sitayiş olursa yine azdır. Acezenin hukukunu muhafaza etmek, ille-i müthişenin pençe-i mühliki altında nevmid bir halde inleyen biçaregânı tedavi eylemek, sönmüş dimağına bir nur-ı ümit serpmek hudemat-ı insaniyet-perveranenin en büyüklerindendir. Müracaat olunacak günler ayrıca derc ve ilân olunacaktır.¹³⁸

Bu gazete haberinde olduğu gibi kulüpler ahalinin ruhuna sirayet etme gayesi ile toplumun karşılaştığı sorunlara, dertlere çözüm arayışları içerisinde olmuştur. Böylece siyasi açıdan “halaskâr” yani kurtarıcı olarak görülen Cemiyet her bakımdan bu saygıyı hak edecek, toplum tarafından benimsenecekti.

¹³⁷ “Cemiyetin Kulüpleri”, *Tanin Gazetesi*, 27.09.1909.

¹³⁸ “Fukara ve Zuafaya Müjde ve İttihat ve Terakki Kulübü'nün Bir Teşebbüs-i İnsaniyet perveranesi”, *Hâkem Gazetesi*, 24.10.1909; Aydın, 2008: 37.

1.5. Kulüp İdare Heyeti'nin Görevleri

1909 Nizamnamesinin 34. maddesine göre, kulüp idare heyetleri en azından haftada iki defa toplanmaksızın 30. madde gereğince kulüplerin görevleriyle alakalı olan bütün işleri müzakere edeceklerdi. Bunlardan genel toplantıya ertelenmesi gereken konular ile kulübün idaresiyle alakalı konuları alt karara alacaklardı. Kulüplerin yerine getirmesi gereken görevlerde, iş beğenilmemesi veyahut tembellik edilmesinden kulüp idare heyetleri sorumlu tutulmuştur. 39. maddeye göre, kulüplerde teklif defteri adıyla bir defter bulundurulacak ve üyelerden biri kulübe bir tavsiyede veya öneride bulunmak isterse bunu ya adı geçen deftere yazacak ya da bir pusula ile kulüp müdürüne bildirecekti. İdare heyeti, üyelerin tekliflerini inceleyerek gerekli gördüklerini genel heyetin müzakeresine sunacaktı. 40. maddeye göre, kulüp idare heyetleri, kulübün iç işleri ve idaresine dair açık bir program hazırlayarak, kulüp içerisinde herkesin görebileceği bir yerde sergileyeceklerdi.¹³⁹ Bu maddelerden anlaşılacağı üzere kulüp üyelerinin görüşlerine, kulüp mensuplarıyla istişareye önem verilmiş ve idare heyetlerinin olabildiğince şeffaf olmaları istenmiştir.

Nizamnamenin 66. maddesi ile Cemiyet üyeleri arasında kardeşliğin tesis edilmesi ve devamının sağlanması kulüp idare heyetlerin sorumluluğu olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁰ Ahmet Şerif'in Anadolu gezisinde Giresun İttihat ve Terakki Kulübü hakkındaki şu cümleleri kulüp mensupları arasındaki dayanışmaya, birlik ve beraberlik ruhuna verilen önemi göstermektedir:

Giresun İttihat ve Terakki Kulübü binası pek güzeldi. Geniş salonunda, bir çay ziyafeti düzenlenmişti. Bu sofraya, en samimi aile sofralarından daha samimi idi. İttihat ve Terakki'nin manevi kişiliği, muazzam ruhu, etrafında toplanmış olan kardeşlerin şimdiye kadar birbirini görmemiş oldukları halde, her an kalpleri en sağlam bağlarla birbirine bağlı olan kardeşlerin, böyle bir masa etrafına toplanmaları gerçekten pek muhteşem bir manzara meydana getiriyordu.¹⁴¹

Bolu Sancağına bağlı Mudurnu Kazası İttihat ve Terakki Kulübü üyelerinden Sarıbay'ın verdiği bilgiler genellenmemek kaydıyla kulüpler ve kulüp idare heyetleri hakkında önem arz etmektedir:

Kulübün idare heyetini “genç fikirli ve zinde ruhlu münevverler” teşkil etmişti. Kulübün idare heyeti halkın şikâyetlerini dinliyor, haksız ve yolsuz işlerde bulunabilen bir kısım memurlara müdahale ediyordu. Öyle ki livada kavuklu hacılar ve sarıklı hocalardan oluşan bir yobaz zümresi hâkim olmuştu. Halkın idare ile teması da bunlar aracılığıyla gerçekleşmekteydi. Kazadaki yanlış uygulamalara karşı çıkan Bolu İttihat ve Terakki Kulübü bu zümreyi rahatsız etmeye başlamıştı. Kulübün idare heyeti seçimlerine de bu zümre tarafından müdahale edildiği ve kulüp üzerinde nüfuz elde etmek istendiği de görülmekteydi. Örnek olarak bir seçim sırasında iptidai mektepte toplanan azaların içindeki hacı ağalardan biri: “Kulüp, kulüp... Bu nasıl kulüptür. Girene, çıkana hiç bakılmıyor. Başka yerler de de

¹³⁹ Tunaya, 1988: 71-72.

¹⁴⁰ Tunaya, 1988: 74.

¹⁴¹ Şerif, 1999: 288.

böyle midir? Düzce'deki kulüpte çok dikkat ediliyormuş. Bir adam kulübe girmek isterse bu adamın hüviyeti -arsız mı, sarhoş mu, namazını orucunu yapıyor mu- anlaşıldıktan sonra münasip görülürse ne âlâ, değilse haydi oğlum sen yaramazsın diyorlarmış. Bizim kulüp maşallah caminin kapısının nerede olduğunu bilmeyen adamlarla dolu..." gibi ithamlarda bulunmuştu. Buna karşı idare heyetinden bir zat: "Hacı baba! Namaz, niyaz başka bu mesele başkadır. Cemiyetin gayesi dinî değil millîdir. Herkes dilediği gibi ibadetlerini yapmakta serbesttir. Ve buna kimsenin müdahaleye hakkı yoktur. Fakat kulübün kapısı herkese açıktır. Buraya İslâm, Hristiyan herkes girebilir." diye cevap verince hacı ağalar: "Ya..Öyle ise bizi hoş görün." diyerek dağılmışlardı.¹⁴²

Kulüplerin idare heyetlerini oluşturan kişilerin kulüp mensuplarına, topluma rehberlik edebilecek donanımına sahip olmalarına özen gösterilmiştir. İdare heyetleri bulundukları bölgelerde belli dayanaklarla devlet işlerine karışıyor, müdahalede bulunuyorlardı. Bu davranış İttihat ve Terakki muhaliflerince de sık sık eleştiriye maruz kalmıştır. Ayrıca kulüplerin dönem dönem toplumun farklı zümrelerinin çekişme mekânı haline geldiği de anlaşılmaktadır.

Nizamnamenin 109. maddesine göre, Cemiyet üyelerinden biri aleyhine, Cemiyet işlerinden dolayı yapılacak şikâyetlerin muhatabı o üyenin mensup olduğu kulüp idare heyetidir. Kulüp idare heyeti, ilgili maddeleri dikkate alarak gerekli incelemeyi yerine getirmek üzere durumu heyet-i udûle havale edecekti.¹⁴³

Nizamnamenin 46. maddesine göre, bir idare heyetinin çalışma süresinin sona ermesine on beş gün kala, kulüp genel heyeti tarafından beş kişilik bir komisyon oluşturularak, çalışma süresi sona erecek olan idare heyetinin hesapları ve işlemleri incelenecekti. Komisyonun on beş gün içinde bütün vazifeleri ve inceleme sonuçlarını rapor şeklinde genel heyete arz etmesi gerekirdi. Bu rapor genel heyette okunarak onaylandıktan sonra yeni heyetin seçimi ve müteakiben devir teslim işlemi yerine getirilebilecekti.¹⁴⁴ Böylece kulüp idare heyetleri hem kulüp mensuplarına hem de bir sonraki heyete karşı sorumlu kılınmış oluyordu.

1.6. Genel Toplantılar

İttihat ve Terakki Kulüplerinin bütün üyelerinin katılımı ile gerçekleştirilen toplantılara genel toplantı denilmiştir.¹⁴⁵ 1909 Nizamnamesinin 35. maddesine göre kulüp mensupları, en azından on beş günde bir toplanarak görüşülmesi gereken hususları müzakere yoluyla kararlaştırmaları gerekirdi. Bu genel toplantının yapılacağı gün kulüp idare heyetince belirlenecek ve zorunlu bir durum olmadıkça da değiştirilmeyecekti. Genel toplantıların yapılacağı gün ve saat genellikle basın yoluyla duyurulmuştur. Örneğin Tanin gazetesinin 30 Ağustos 1909 tarihli haberinde Üsküdar İttihat ve Terakki Kulübü'nde yapılacak toplantının

¹⁴² Evcin, 2018: 378.

¹⁴³ Tunaya, 1988: 79.

¹⁴⁴ Tunaya, 1988: 72.

¹⁴⁵ Çiftçi, 2015: 124.

gün ve saati verilerek kulüp azalarının kulübe gelmeleri rica edilmiştir. Yine aynı başlık altındaki diğer bir haberde Eyüp Sultan İttihat ve Terakki Kulübü'ne mensup olanların kulübe gitmeleri için ricada bulunulmuştur.¹⁴⁶ İttihad gazetesinin 5 Mart 1911 tarihli sayısında da İzmir Tilkilik İttihat ve Terakki Kulübü “Bazı mevad-ı müsta’cele hakkında görüşmek üzere kulübümüze mensup bilcümle zevatın cumartesi günü (Pazar gecesi) her hâlde kulüpte hazır bulunmaları ilân olunur” şeklinde haber yapılmıştır.¹⁴⁷ Anlaşılacağı üzere toplantı günleri basın yayın yoluyla kulüp mensuplarına duyurulmuştur.¹⁴⁸ 36. maddeye göre genel toplantıda kulübün daimi üyelerinin üçte biri hazır bulunmadıkça müzakere yapılamaz ve karar alınamazdı. 37. maddede ise genel toplantılarda müzakereleri idare etmek için o toplantıya mahsus olarak oy çokluğu ile bir başkan ve bir ikinci başkan seçilecek ve kâtiplik görevini de kulüp kâtibinin yerine getireceği belirtilmiştir.¹⁴⁹ Ayrıca nizamnamenin 38. maddesine göre Cemiyet üyeleri birbirlerinin kulüplerine gidebilirler ve oy kullanmamak kaydıyla toplantılara katılabilirlerdi.¹⁵⁰ Kulüpler halkın geneline açık olsa da kararların kulüplerin daimî üyelerince yani İttihatçılarca alındığı anlaşılmaktadır.

1.7. Kulüplerin Genel Görevleri ve Komisyonlar

1909 Nizamnamesinin 42. maddesine göre kulüplerde fen, el sanatları, zanaat ve ticaret erbabından ayrı ayrı komisyonlar oluşturulacak ve her komisyon kendi ihtisası çerçevesinde çalışarak alanlarında gelişmeye gayret göstereceklerdi. Ayrıca çalışmalarını veya alanlarıyla ilgili düşüncelerini rapor halinde idare heyetlerine sunacaktılar. İdare heyetleri kayda değer gördükleri komisyon raporlarını hükümetin dikkatine sunulması için bir üst organa gönderebilecekti. Kulüplerin birden çok olduğu yerlerde her kulüpten birer komisyon oluşturulması ve dallara ayrılması gerekeceğinden mümkün olduğu takdirde bu komisyonların ortak olarak oluşturulmasının uygun olabileceği belirtilmiştir. 43. maddeye göre komisyonlar bir meselenin müzakeresinde diğer komisyona ait konulara sirayet ederlerse o mesele için birbirleriyle müzakere etme yetkisine sahiptirler.¹⁵¹

Bu doğrultuda İttihat ve Terakki Kulüplerinin himayelerinde komisyonlar oluşturulmuştur. Örneğin İzmir şehir kulübünün oluşturduğu terzihane komisyonu, kulüp himayesinde kadınlara dikiş, nakış gibi elişlerini öğretmek amacıyla bir dikimhane açmış ve

¹⁴⁶ “Üsküdar İttihat ve Terakki Kulübünden”, *Tanin Gazetesi*, 30.08.1909.

¹⁴⁷ “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine Mensup Tilkilik Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 5 Mart 1911.

¹⁴⁸ “Şeriat-ı Umumiye”, *Tanin Gazetesi*, 30.08.1909.

¹⁴⁹ 1911 Nizamnamesinin 83. maddesi ile Genel Toplantılarda yapılan müzakerelerin tutanağının tutulması ve bir sonraki toplantıda heyet karşısında okunması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bkz. Tunaya, 1988: 93.

¹⁵⁰ Tunaya, 1988: 71-72.

¹⁵¹ Tunaya, 1988: 72.

kadınları terzilik mesleğine teşvik etmeye çalışmıştır.¹⁵² Kulüplerde farklı alanlarda komisyonların oluşturularak her komisyonun kendi alanıyla ilgili gelişmeleri takip etmesi, Cemiyet'in toplumsal kalkınmanın yanında ekonomik kalkınmaya da verdiği önemin göstergesidir. Toplumu ekonomik, sosyal, kültürel yönden geliştirmeyi ve kalkındırmayı amaç edinen Cemiyet'in bu çabaları, Cumhuriyet Dönemi'nde girilen topyekûn kalkınma hamlelerinin öncülü olarak da görülebilir. Tunaya'nın, II. Meşrutiyet Devri için kullandığı "Cumhuriyetin laboratuvarı" benzetmesini toplumsal kalkınma hamleleri bakımından da haklı göstermektedir.¹⁵³

Nizamnamenin 44. maddesine göre, her kulüp uygun zamanda gece dersleri açma ve en azından bir okulu himayesine alarak idaresini, eğitim-öğretimini düzenleme, iyileştirme ve yoksulları himaye eden cemiyetleri oluşturmak gibi hayırlı işleri yerine getirmekle ödevlendirilmiştir. Şehir ve kasabalardaki kulüplerin köylerdeki mektepleri dahi himaye etmeleri ve geliştirmeleri gerekirdi.¹⁵⁴ 45. maddede de belirtildiği üzere kulüpler, köylülerin Meşrutiyet'e sevgisini ve istibdada nefretini uyandırmak suretiyle telkinler ve nasihatlerde bulunmaya gayret edecek hatta vatanın selametiyle ilgili bu husus için ara sıra köylere heyetler göndereceklerdi.¹⁵⁵ Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere Cemiyet, toplumsal kalkınmayı sağlayarak Meşrutiyet düzenini topluma benimsetme arzusunda olmuştur.

II. Meşrutiyet Devri'nin önemli olaylarından biri de bu dönemde basın hayatında yaşanan gelişmelerdir. İttihat ve Terakki kulüpleri de bu noktada gazeteler çıkararak hem Cemiyet'in propagandasını yapmışlar hem de kulüp faaliyetleri ile ilgili halkı bilgilendirmeye özen göstermişlerdir. Cemiyet'in toplum ile temasında aktif rol alan kulüpler, köylülere yönelik olarak II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Rumeli'de, Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti Üçüncü Kulübü tarafından "Vatandaş" adlı bir gazete çıkarılmıştır.¹⁵⁶ Selânik Üçüncü Kulübünün bu faaliyeti Cemiyet'in köylülere verdiği kıymetin bir göstergesidir. Gazete, köylülerin okuyarak aydınlanması ve manevi olarak yükselmeleri amacıyla çıkarılmıştır.¹⁵⁷ Bir başka örnek ise Kastamonu İttihat ve Terakki Kulübü, gerçekleştirdiği faaliyetler hakkında halkı bilgilendirmek ve gerçekleştirdiği faaliyetlere katılımı artırmak amacıyla "Köroğlu" adında bir gazete çıkarmıştır. Cemiyet ile ilgili haber ve gelişmeler bu gazete aracılığıyla kamuoyuna

¹⁵² "Terzihane Komisyonundan", *İttihad Gazetesi*, 29 Teşrin-i sani 1910; Abatay, 2019: 37.

¹⁵³ Çiftçi, 2015: 125; Tunaya, 2004: 84.

¹⁵⁴ Tunaya, 1988: 72.

¹⁵⁵ Tunaya, 1988: 72.

¹⁵⁶ Odabaşı, 2011: 48.

¹⁵⁷ Çiftçi, 2015: 130.

aktarılmıştır. Ayrıca kulübün aktivite duyuruları, bildirileri ve kararları gazetede ilân edilmiştir.¹⁵⁸

Hasan Hami tarafından kaleme alınan ve Köroğlu gazetesinde yayınlanan makalede okul bulunmayan köylerin ve köylülerin durumları anlatılarak İttihat ve Terakki Kulübüne şu tavsiyede bulunulmuştur:

Köylülere ihtilat edelim, onlara saadet-i millîyenin nasıl vücud bulacağını anlatalım. Maişetleri Cemiyet tarafından temin edilmiş hamiyetli muktedir seyyar muallimler tayin edelim. Gezsınler, icabına göre birkaç gün, birkaç hafta bir köyde kalıp çocuklarıyla beraber her köyde bulunup köy hocalarına usûl-i tedrisi talim ettirelim. Gündüz çocuklarla iştigal eden bu seyyar muallimler geceleri de köy odalarında vaaz ve nasihat eylemeli.¹⁵⁹

Meşrutî Devirde de Anadolu’da köylerin ve köylülerin durumunun pek de iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Yıllar öncesine dayanan problemler, ekonomik sıkıntılar, eğitimsizlik bu devirde de devam etmiştir.¹⁶⁰ Böyle bir durum İttihat ve Terakki’nin ideallerine aykırıydı. Dolayısıyla Meşrutî devirde köylerin durumunun iyileştirilmesi, köylülerin aydınlatılması için çaba sarf edilmiş, bu bağlamda köylerde de kulüpler kurulmaya, gece dersleri açılmaya gayret gösterilmiştir.

1.8. Kongrelerde Kulüplerin Vasıfları

1909 Nizamnamesinde liva kongrelerine yer verilmemiş sadece vilayet ve genel kongreye dair hususlar bulunmaktadır. Bu doğrultuda 1911 Nizamnamesinin 96. ve 97. maddelerine göre liva kongrelerine, o livaya bağlı kulüplerden ikişer vekil gönderilecekti. Ayrıca kulüplerin eğitim ve bayındırlık çalışmalarına dair yapılacak işlerin liva ve vilayet kongresi vasıtasıyla genel kongrede arz edilmesi noktasında karar alınmıştır.¹⁶¹

1909 Nizamnamesinin 85. maddesine göre, vilayet ve müstakil vilayet kongrelerine her sene vilayet merkez heyetlerinin daveti üzerine, o vilayet dâhilinde bulunan bütün kulüplerden birer vekil gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶² Gönderilen bu kulüp vekilleri ile vilayet merkez heyetinden olan iki kişi, genel kongreye gönderilecek vekili seçecekti. Nahiye ve köy kulüpleri genel kongreye doğrudan vekil göndermeyip ancak seçtikleri iki kişinin bağlı oldukları kaza

¹⁵⁸ <https://www.kastamonuilkhaber.com/ittihat-ve-terakki-parti-binasinin-yapimi-icin-taskoprululerin-yaptigi-bagislar-1916-1917-makale,219.html> (erişim tarihi: 22.12.2022).

¹⁵⁹ “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kastamonu Merkezi Kulüpleri Mensubiyetine”, *Köroğlu Gazetesi*, 25.02.1909; Yılmaz, 1997: 72.

¹⁶⁰ Akkurt, 2014: 282.

¹⁶¹ Tunaya, 1988: 94.

¹⁶² 1911 Nizamnamesinin 100. maddesine göre liva ve vilayet kongrelerine kulüplerce gönderilecek vekillerin gitmesine bir engel çıkması durumunda merkez heyeti yerine başka birini gönderme hakkına sahiptir. Ayrıca her kulüp kongreye senelik raporunu gönderecektir. Tunaya, 1988: 95.

kulüplerinin seçmiş olduğu kişiler ile ortak olmaksızın bir vekil seçme hakkına sahipti.¹⁶³ 86. maddeye göre, kulüplerden gelen vekiller vilayet merkez heyetine aza seçilme yetkisine sahip ve üç kişiyi geçmemek kaydıyla birer isim pusulası getirecekti.¹⁶⁴ Bu pusulada yer alacak kişiler vilayet merkez heyetinin işleriyle uğraşabilecek güce sahip olmalıydı. Eğer bir yerde pusulaya girmeye layık üç kişiden fazla olursa bunların arasından daha önceden merkez heyetlerinde bulunmuş ve Cemiyette kıdem sahibi olan kişiler tercih edilecekti.¹⁶⁵ Böylece kulüpler kongrelere gönderdikleri vekiller aracılığıyla söz hakkına sahip oluyorlardı.

1.9. Kulüp Gelirleri

İttihat ve Terakki kulüpleri ortaya çıkışlarından itibaren yüklendikleri misyon itibarıyla sürekli faaliyetler gerçekleştirerek sosyal hayatta aktif olmaları gerekiyordu. Bu durum doğal olarak kulüplerin maddi bir güce sahip olmalarını gerektirmekteydi. 1909 Nizamnamenin 47. maddesine göre kulüp gelirleri sırasıyla şu şekilde belirtilmiştir:

1. Cemiyete kabul edilen kişilerin vereceği giriş ücreti (her ay vereceği aylığın en azından bir misli olacaktır.)
2. Üyelerin her ay ödemekle yükümlü olduğu aylık (Bu aylık, üyenin gelirinin yüzde bir oranında olacaktır.)
3. Gerek Cemiyet üyelerinin gerek dışarıdan yapılan nakdi veya ayni yardımlar (Cemiyet mensuplarının dışında bağış ve hibe edilecek nakit veya eşyanın kabulü genel heyetin kararına bağlıdır.)¹⁶⁶

Nizamname hükümlerince belirtilen gelirler Anadolu genelinde yaygınlık gösteren bütün kulüpler için yeterli gelmeyebilirdi. Çünkü kulüplerin bulundukları yerlerin nüfusu, ekonomik durumu bu meseleye doğrudan etki ediyordu. Ayrıca bölgesel olarak kulüp faaliyetleri değişkenlik göstereceğinden gelirleri farklı olabileceği gibi harcadıkları miktarlar da farklı olacaktı. Dolayısıyla bazı kulüpler gelirlerini artırmak amacıyla çeşitli organizasyonlar da düzenlemişlerdir. Örneğin İttihat ve Terakki'nin Kastamonu Maarif Kulübü, hem tiyatro tertip ederek bilet satışlarından hem de nişangâh kurarak, 5 para karşılığında tüfek veya tabanca ile atış yaptırarak kazanç elde etmişlerdir.¹⁶⁷ Konya'da yayınlanan Hâkem gazetesinin, Meşrutiyet'in ilânı ve Regaip Kandili dolayısıyla özel olarak yayınladığı 31-32. sayılarının

¹⁶³ Tunaya, 1988: 76.

¹⁶⁴ 1911 Nizamnamesinin 101. maddesinde bu sayı beş kişiyi geçmemek üzere şeklinde değiştirilmiştir. Tunaya, 1988. 95.

¹⁶⁵ Tunaya, 1988: 76-77.

¹⁶⁶ Tunaya, 1988: 73.

¹⁶⁷ Çiydem, 2022: 221.

fiyatı 1 kuruş olarak satışa sunulmuş ve gelirinin Konya İttihat ve Terakki Kulübüne gideceği belirtilmiştir.¹⁶⁸

Nizamnamenin 48. maddesine göre, her kulüp ay sonunda saf gelirlerinin dışında yüzde beşini tedbir akçesi olarak ayırdıktan sonra geri kalan kısmının dörtte birini vilayet merkez heyetine gönderecekti. Vilayet merkez heyeti de genel gelirlerinin yüzde beşini tedbir akçesi olarak ayıracak, geri kalan kısmının yarısını da Merkez-i Umûmî'ye gönderecekti. Nahiye ve köy kulüpleri dörtte bir hisselerini bağlı oldukları kulüplere ve kulüpler de bu hisseyi vilayete göndereceklerdi. 4. madde gereğince yeni merkezler açılırsa hisselerin ilgili kısımları Merkez-i Umûmî tarafından gönderilirdi. Kulüpler ve merkezler kendi paylarına düşen paranın geriye kalan kısmından zorunlu masraflarını düştükten sonra fazla kalan para idare heyetinin kararıyla emniyetli bir yere konur ve mümkünse arttırılması için çaba gösterilmesi gerekirdi.¹⁶⁹ Bu amaç kulüpleri gelir elde edecek iktisadi faaliyetler yapmaya sevk etmiştir. Ayrıca her kulübün elinde bulundurduğu maddi güç üzerinde tek söz sahibi olmadığı da anlaşılmaktadır. Bunun yanında çeşitli ekonomik faaliyetlerle kazanılan paralar nizamnamede belirlenen hükümlerce Merkez-i Umûmî'ye kadar ulaşabiliyordu.

49. maddeye göre kulüpler toplanan parayı genel toplantıda verilecek karar üzerine Cemiyet'in amaçları ve menfaatleri için harcayabilirlerdi. Tedbir akçeleri ise hiçbir suretle harcanamaz, ancak olağanüstü bir durumda Merkez-i Umûmî'nin emriyle harcanabilirdi.¹⁷⁰ 50. maddeye göre, Merkez-i Umûmî de dâhil olmak üzere bütün merkezler ve kulüpler şahıs adına borç veremezlerdi.¹⁷¹ Anlaşılacağı üzere kulüplerin maddi gücünün bulunmasına hatta arttırılmasına özen gösterilmiştir. Nitekim bu maddi güç Cemiyet'in amaçlarına ulaşmasında oldukça önemli bir unsurdu. Cemiyette bunun farkındaydı.

1.10. Kulüp Bünyesindeki Yasaklar

Nizamnamenin 51, 54, 105, 106, 107 ve 108. maddelerinde kulüplerle ilgili uyulması gereken kurallar, yasaklar açıkça belirtilmiştir. Bu maddelere göre kulübe ait risaleler, gazeteler ve kitaplar okuma salonundan dışarıya çıkarılamayacağı gibi emanet olarak da hiçbir kimseye verilemezdi. Kulüplerde kumar oynamak, içki içmek veya sarhoş olarak kulübe girmek ise katiyen yasak kılınmıştır.¹⁷² Cemiyet'in şeref ve haysiyetini ihlal edecek hareketlere cesaret

¹⁶⁸ *Hâkem Gazetesi*, 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909; Gündüz, 2008: 22.

¹⁶⁹ Tunaya, 1988: 73.

¹⁷⁰ 1911 Nizamnamesine eklenen 72. Maddeyle, tedbir parasını harcayan ve dörtte bir hissesini üst merkeze göndermeyen Kulüp idare heyetlerinin geçerli bir mazeret sunamazlarsa müfettişler tarafından üyeliklerinin düşürüleceği kararı alınmıştır. Tunaya, 1988: 92.

¹⁷¹ Tunaya, 1988: 73.

¹⁷² Tunaya, 1988: 73.

edenler; ayyaşlık, kumarbazlık, dolandırıcılık, hırsızlık gibi hareketlere giriştikleri sabit olanlar Cemiyet'ten ihraç olunurlardı. Ayrıca Cemiyeti şahsi menfaatlerine alet eden kişilerin de ihraç edileceği belirtilmiştir.¹⁷³ Tabii olarak Cemiyet'in belirlediği bu ilkelere uymayanlar ve çiğneyenler olmuştur. Buna birkaç örnek sunmak yerinde olacaktır: Bolu Merkez Heyeti'nin 23 Ocak 1916 tarihindeki toplantısında Bolu İttihat ve Terakki Kulübü üyesi olan Dava Vekili Amasyalı Ârif Bey'in hükümet ve fırka hakkında münasebetsizce söylem ve hareketlerde bulunduğu gerekçesiyle firkadan ve kulüpten kaydının silinmesine ve Cemiyet ile ilişkisinin kesilmesine karar verildiği görülmektedir.¹⁷⁴ Bir başka örnek de Malatya sancağından Ma'mûretü'l-Aziz vilayetine gönderilen arzuhâlde, şahsi menfaatleri için İTC'ye girenlerin cezalandırılması talep edilmiştir.¹⁷⁵ Son örnek olarak Antalya İttihat ve Terakki Kulübü riyaseti için eşrafın önde gelen isimleri Münir Bey, Müftü Yusuf Talat Efendi ile kereste tüccarı Ömer Lütfü ve Mutasarrıf Akif Beyler arasında çekişme yaşanmasıdır.¹⁷⁶ Münir Bey ile Yusuf Talat Efendi'nin, Antalya İttihat ve Terakki Kulübü'nün riyasetinde yer almaları Ömer Lütfü Efendi ve taraftarları tarafından pek hoş karşılanmamış, bu duruma karşı çıkmışlardır. Bu hususta 18 Haziran 1910 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri telgrafla Münir Bey'in İttihat ve Terakki Kulübü Riyasetinden azledilmesini talep etmişlerdir. Gönderilen telgraf muhtevası bakımından dikkat çekmektedir:

Asıl şâyân-ı teessüf bulunan nokta ise bu adamın (Yusuf Talat Efendi) bunca sû-i isti'mâline rağmen cemiyet-i muhtereme kulübü riyâsetinde bulunmasıdır ki riyâseti ihrâzı dahi hile ve fesâd neticesidir. Şöyle ki tenvîr-i efkârlarına hizmet edilmek üzere cemiyete kabul edilmiş olan bahçevan ve esnaf gibi siyâsete akıl erdiremeyecek kimseleri cemiyetteki adamları vasıtasıyla iğfal ederek kulüpten dışarıda yerlerine yazılmış intihâb kâğıtları verdirerek heyet-i idâreye kendisini ve adamlarını intihâb ettirmiştir. Zulüm ve şenia-i ahvâlî sayılamayacak kadar çok olan bu adam tahakkuk eden fenâlıklarından ve sıfat-ı ilmiyyesine yakışmayacak şenia-i ahvâlinden dolayı iki defa müftülükten azledilmişken şu sıralarda yine ayağını hükümete sokmak ve müftülük makamını ifsâd etmek için her türlü fenalığı ve fesâdı icra etmektedir. Kulüp riyasetine geçtiklerinden beri kendilerine taraftar peydâ etmek emeliyle İstanos nahiyesinde hiçbir hayırlı iş yapmamıştır. Karar defteri münderecâtı hakk-ı iddiâmızı isbâta kâfidir. İğfallerinden biri de sâbık belediye riyasetinin gasıbı, cemiyet-i muhtereme kulübünün ikinci reisi Münir Bey'dir. Bu Münir cehl-i mürekkeb bir şahıstır. Devr-i istibdâdda birçok canlar söndürmüş ve fukara-i ahâlîyi soyarak epeyce bir servet peyda eylemiş iken bi-hikmet-i ilâhiyye vefat etmiş zâlimden Cemal Bey'in oğludur. Pederinin eserini iktizâen kesb-i nüfuz ve cem'i servete belediye riyâsetini gasbtan başlamıştır.¹⁷⁷

¹⁷³ Tunaya, 1988: 78-79.

¹⁷⁴ "İttihat ve Terakki Cemiyeti Bolu Heyet-i Merkeziyesinden", *Bolu Gazetesi*, 14 Kanun-u sani 1331/27 Ocak 1916; Evcin, 2018: 378.

¹⁷⁵ BOA. DH. MUİ. 10-64.

¹⁷⁶ Dayar, 2016: 291.

¹⁷⁷ BOA. DH. MUİ. 110-53.

Gönderilen telgrafta Münir Bey'in asıl amacının şahsi çıkar elde etmek olduğu iddia edilerek, İttihat ve Terakki Kulübü riyasetinden azledilmesi talep edilmiştir. Fakat bu talep kabul görmemiştir. Diğer yandan Ömer Lütfi Efendi bir tepki olarak İttihat ve Terakki'nin karşısında yer alan Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Antalya'daki teşkilatlanmasında öncü olmuş başı çekmiştir.¹⁷⁸ Anlaşılacağı üzere İTC nizamname hükümlerince kurallar, yasaklar belirlense de kulüpler üzerinde her zaman bu denetimi sağlamak kolay olmamıştır. Genellememek kaydıyla kulüpler dönem dönem şahısların çekişme, çıkar sağlama veya nüfuz elde etme sahası olmuştur.

107. maddeye göre üç ay süreyle aidatını vermeyen ve bu konuda idare heyetince gönderilen ihtar kulak asmayanlar heyet-i udûl kararıyla Cemiyet defterinden kaydı silinirdi. Ödenmemiş aidatını tamamen ödemek şartıyla bu gibi üyelerin yine aynı kulübe müracaatı dâhilinde kayıt yenileme ve kabulü kulüp idare heyetinin görüşüne bağlı kılınmıştır.¹⁷⁹ Bu kulüp aidatından dolayı özellikle savaş yıllarında kulüp üye sayılarında azalmalar yaşanmıştır. Kulüpler de maddi güçlerine göre bazen aidat konusunda esnek davranarak üye kaybını engellemeye çalışmışlardır. Kulüp aidatıyla ilgili İzmir'de yayınlanan İttihat gazetesinin 23 Ağustos 1909 tarihli haberi oldukça dikkat çekicidir. Haberde, tüccarların kulübe yeteri kadar önem vermediği bunun da kulübe ödemekle yükümlü oldukları cüzi miktardaki abone parasından kaynaklı olabileceği dile getirilmiştir. Fakat bu kimselerin sırf eğlenceye mahsus kulüplere bu bedeli ödeyerek devam etmeleri tenkit edilmiştir.¹⁸⁰

108. maddeye göre Cemiyet üyeleri birbirini himaye etmekle mükellef olduklarından bu kardeşlik görevini yerine getirmeyenlerin kabahatli olacakları belirtilmiştir.¹⁸¹ İTC kuruluşundan itibaren mensupları arasındaki dayanışmaya, kardeşlik hukukuna, birlik ve beraberlik duygusuna önem vermiş ve bu bağların sürdürülmesi için gayret göstermiştir. Nizamname hükümlerinin ilgili maddeleri bu gayretin göstergesidir.

1.11. Kulüp Üyelerinin Hak ve Görevleri

İttihat ve Terakki Kulüpleri toplumun farklı zümrelerini bir arada toplayan mekânlardı. Bayar'ın ifadesiyle siyasi ve içtimai bir toplantı yeri idi âdeti, toplantılarda her mesele açıkça istişare edilirdi. Kulüp mensupları fikirlerini, dertlerini, şikâyet veya temennilerini özgür bir şekilde dile getirebilirlerdi.¹⁸²

¹⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Dayar, 2017: 51-70.

¹⁷⁹ Tunaya, 1988: 79.

¹⁸⁰ "Mesail-i Dâhiliye; Tüccar Kulübü", *İttihad Gazetesi*, 23 Ağustos 1909; Abatay, 2019: 39-41.

¹⁸¹ Tunaya, 1988: 79.

¹⁸² Bayar, 1997(a): 99.

1909 Nizamnamesi'nin 62, 64 ve 65. maddelerinde kulüp mensuplarının sahip oldukları haklara yer verilmiştir. Üyelerin varlığı Cemiyetçe kıymetli bulunduğundan her üye şahsen bir felaket ve mağduriyete maruz kaldığında mensup olduğu kulüp idare heyetinden yardım alma hakkına sahipti. Görevler haricinde Cemiyet üyeleri, kulüp mensupları arasında fark ve ayrıcalık yoktu. Ayrıca Cemiyet üyelerinden vefat edenlerin adlarının yaşatılması için Cemiyet kardeşlerine bildirilmesi ve hizmetlerinin kulüp kütüphanesinde muhafaza edilen deftere kaydedilmesi istenmiştir.¹⁸³

1.12. Kulüplerin Denetlenmesi

1909 Nizamnamesinin 97. maddesine göre her kulüpte altı aylığına ve kulüp genel heyetinin gizli oyuyla beş kişiden oluşan bir heyet-i udûl (Adiller Kurulu) oluşturulurdu.¹⁸⁴ Cemiyet mensuplarından birinin nizamname hükümleri gereğince sorgulama gerektiren bir durum veya hareketi görüldüğünde heyet-i udûl tarafından tahkikat yapılırdı. 98. maddeye göre heyet-i udûl'un kınama veya kayıt silme hakkında vereceği kararlar kesin hüküm sayılmıştır.¹⁸⁵

1909 Nizamnamesinin 99. maddesine göre üyelerden birinin ihracına heyet-i udûl tarafından karar verildiği takdirde, bu karar kulüp idare heyetinden vilayet merkez heyetine yazılacaktı. Vilayet merkez heyetince derinlemesine yapılacak tahkikat sonucunda kesin karar ortaya çıkarsa bittasdik kulüp idaresine iade olunacağı gibi bütün müzakere bir genelge ile Merkez-i Umûmîye bildirilecekti. İhraç cezasının gazetelere ve şahsa ilânı Merkez-i Umûmî'ye aitti. 100. maddeye göre heyet-i udûl'un vereceği ihraç kararı önemli bir karar olduğundan ancak üçte iki çoğunlukla bu karar alınabilirdi.¹⁸⁶

1909 Nizamnamesinin 101. maddesine göre heyet-i udûl, şikâyet edilen maddeleri incelediği sırada şikâyet eden kişiyi kulübe davet ederek açıklamasını talep edecek ve savunmasını dikkate alacaktı. Ancak iki kez bu davete rağmen kulübe gelmeyen veya yazılı olarak cevap göndermeyenler hakkında heyet-i udûl gıyaben karar verebilirdi. Verilecek kararın tarafsız ve adil olacağına heyet-i azanın namus ve vicdanının kefil olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁷

1909 Nizamnamesinin 102. ve 103. maddelerinde Merkez-i Umûmî, vilayet merkez heyeti ve kulüp idare heyeti tarafından üyelere bildirilen kararlara geçerli mazereti olmadan

¹⁸³ Tunaya, 1988: 74.

¹⁸⁴ 1911 Nizamnamesinin 123. maddesinde heyet-i udûl'un gizli oyla seçileceğine dair hükme yer verilmemiştir. Tunaya, 1988: 97.

¹⁸⁵ Tunaya, 1988: 78.

¹⁸⁶ Tunaya, 1988: 78.

¹⁸⁷ Tunaya, 1988: 78.

uymayan üyelerin kınama alacağı ve tekrarının olması halinde ihraç edileceği belirtilmiştir.¹⁸⁸ 110. maddeye göre kulüp idare heyetlerini oluşturan kişilerden birinin bu nizamname hükümlerine aykırı hareketi durumunda müfettişlerle veya mensup oldukları vilayet merkez heyetleri tarafından incelenirdi. Ortaya çıkacak sonuca göre o aza hakkında kınama verilir veya idare heyeti azalığından düşürülürdü. Bu gibilerin hareketleri ihraçlarını gerektirirse ihraç durumları heyet-i udûl kararıyla vilayet merkez heyetine aitti. 111. maddeye göre merkez heyet azasının düzene aykırı hareketi görüldüğü takdirde bu durumun genel müfettişlerin incelemesi sonucunda haklarındaki kararın Merkez-i Umûmî tarafından verileceği belirtilmiştir.¹⁸⁹ Kulüplerin teftiş veya denetiminin Merkez-i Umûmî tarafından görevlendirilen müfettişler aracılığıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca müfettişlerin görev alanlarının bazen genişletilerek birden fazla vilayetin teftiş edildiği görülmektedir. Örneğin Hoca Tahir Efendi Aydın, Konya Adana vilâyetlerindeki İttihat ve Terakki Kulüplerinin teftişi için görevlendirilmiştir.¹⁹⁰ Kulüpler bazen de Cemiyet'in önde gelen liderleri tarafından ziyaret edilerek teftiş edilir, eksiklikleri giderilmeye çalışılırdı. Örneğin Talat ve Cavid Bey'lerin 21 Ekim 1909'da Konya vilayetine bağlı Ereğli kazasını ziyaret ederek İttihat ve Terakki Kulübünü ve kazadaki diğer müesseseleri teftiş etmişlerdir.¹⁹¹ Netice itibarıyla Cemiyet'in topluma nüfuz etmesinin önemli araçlarından birini teşkil eden kulüplerin iç işleyişi ile ilgili nizamnamelerde detaylı düzenlemelere yer verilirken, kulüplerin de bu çerçevede hareket etmesine ve denetimine önem verildiği anlaşılmaktadır.

¹⁸⁸ Tunaya, 1988: 78.

¹⁸⁹ Tunaya, 1988: 79.

¹⁹⁰ Aydın, 2008: 25.

¹⁹¹ Gündüz, 2008: 117.

İKİNCİ BÖLÜM

KULÜPLERİN FAALİYETLERİ

2.1. Eğitim Faaliyetleri

II. Meşrutiyet, bir bakıma Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla başlayan ve II. Abdülhamit devrinde devam eden yenileşme ve değişimler zincirinin bir halkası olmuştur. İsmi bu devirle birlikte anılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu dönemde eğitimden beklentisi Meşrutî düzeni tesis etmek ve toplumun bu düzene olan yabancılığını kırmaktı. Bunun yolu da toplumun siyasi, içtimai ve iktisadi olarak kalkınması, eğitim seviyesinin yükselmesinden geçmekteydi. Çünkü Meşrutiyet sadece siyasal bir devrim değil aynı zamanda kültürel bir değişim ve dönüşümdü. Nitekim devrin temel sloganı da “devletin yıkılışını ancak eğitim kurtarır” olmuştur. Cemiyet'in Trablusgarp şubesinin 13 Ağustos 1900 tarihli “izale-i cehl” başlıklı raporunda ülke genelinde Cemiyete bağlı okullar, kütüphaneler, matbaalar kurulması; gazete, dergi ve faydalı kitaplar yayınlaması gerektiği vurgulanmıştı. Fakat 1908 öncesinde hem siyasi hava hem de Cemiyet'in mali durumu buna pek de müsaade etmiyordu. Meşrutiyetin ilânı sonrasında ise Cemiyet hem gizlilikten uzaklaşmaya başlamış hem de konumu itibarıyla söz sahibi olmuştur.¹⁹²

Bu devrin düşlediği eğitim anlayışı ise “insan doğasını mükemmelleştirmeyi, ulusal ekonomiyi ve işletmecilik becerisini geliştirmeyi, devletin ilerlemesine katkıyı” amaç edinir. Bu bakımdan esas itibarıyla Avrupa'da 17. yüzyıl ortalarında revaçta olan “schola pansophicayı” çağrıştırır. Fakat altı yüz yıllık imparatorluk tarihinin bu dönemi birçok açıdan sarsıntı halindeydi: Savaşlar, iç ve dış politikadaki çekişmeler bunun yanında aydınların konuya dair hassasiyetleri ile siyasî kadroların yaklaşımının farklı olmaları hasebiyle istenilen sonuç elde edilememiştir.¹⁹³

Tevfik Rüştü'nün İttihad gazetesinin 27 Aralık 1908 tarihli sayısında yer alan “Cemiyet-i Mukaddese ve Kulüpler” başlıklı yazısında siyasi istibdadın sona ermesine rağmen kültürel istibdadın sürmekte olduğunu ve bunun kulüplerin gerçekleştirdiği faaliyetlerle yıkılacağını şu cümlelerle ifade etmiştir:

Zincir-i istibdadı kırdık. Artık hürüz diyoruz lâkin daha başka istibdatlar var. Evet, istibdad-ı irfan, istibdad-ı kemal, istibdad-ı malumat-ber, kelimedede istibdat dimağı; niçin itiraf etmeyelim. Hâlâ garp dimağların mağlubu değil miyiz? Neden? Çünkü henüz Avrupa menba-ı kemalatının esiriyiz. Bizde fen,

¹⁹² Aydın, 2008: 10; Gündüz, 2015: 99; Sakaoğlu, 2018: 181.

¹⁹³ Sakaoğlu, 2018: 181.

sanat daha lüzumu derecede müterakki değil, hâlâ hayat-ı içtimaiyeden eser bile yok... Hülâsa diyebilirim ki şaşaalı bir istikbal, nazar-rübâ bir tekâmül bizi bekliyor. Yalnız takat-ı ber-endâzane koşmak, çalışmak, ona yetişmek lâzım. Lâkin nasıl? İşte o tarik-i tekâmülü de bize bugün meşrutiyet-i idareyi bahşeden İttihat ve Terakki Cemiyeti gösteriyor. Mektepler açıyor, gazeteler neşrediyor, Avrupa'ya talebeler gönderiyor. Bu suretle hükümete, millete tahsil-i maarifin yollarını öğretiyor da bizi en müterakki insanlar sırasına is'ad etmeye çalışıyor. Terbiye-i içtimaiye, teavün, hamiyet gibi hasaili bildirmek cümlemizi bu liva-yı ittihat altında cem' etmek için de kulüpler küşad ediyor... Cemiyetin kulüplerinde vakıfane münakaşalar, ciddi mübahaseler güzeran ediyor. Bilenler bilmeyenlere bildiklerini söylüyor. Hâsılı parlak bir hayat-ı içtimaiye bu sayede ilk adımımızı atmış oluyoruz.¹⁹⁴

Cemiyet'in eğitim-öğretim faaliyetlerine etkin biçimde yönelmesi hem 10 Ocak 1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde hem de 1 Ocak 1912'de kurulan Küçük Mehmed Said Paşa kabinesinde Maarif Nazırı olan Emrullah Efendi ile başlamıştır.¹⁹⁵ Maarif Nazırı Emrullah Efendi, eğitim ile ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Bir ülkenin eğitim siyasasını saptamakta gözetilecek birinci ilke, o ulusu kimin eğiteceğinin belirlenmesidir. Eğitim ve öğretim işini hükümet mi üzerine almalı? Yoksa bireylere ve topluluklara mı bırakılmalı? Tarih bize gösteriyor ki, 18. yüzyıla gelinceye kadar, eğitim ve öğretim sorununda, okul ve medrese kurulmasına hükümetler, resmi bir biçimde müdahale etmezler ve bu işler, hükümetin yapacağı ödevlerden sayılmazdı. Genel öğretim, genellikle, topluluklar ve vakıflar tarafından gerçekleştirilirdi. Fransız devrimi sonundadır ki önce Fransa hükümeti, eğitim ve öğretimi genelleştirmeyi, yani eğitimi hükümetin ele alması görüşünü benimsedi... Zamanımızda ise, genel eğitim ve öğretim sorunlarına hükümetin katılmasını ve müdahalesini, eylemli ve kuramsal olarak kabul etmemiş bir hükümet yok gibidir. Fakat bu noktada, açıklanması ve kararlaştırılması gereken bir taraf vardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sahip ve taraftar olduğu görüşe göre, genel eğitim ve öğretimde hükümetin katılımı ve müdahalesi, hiçbir zaman bir tekel niteliğinde anlaşılmamalıdır. Nitekim, Fransa'da da buna benzer bir eğilim vardır. Bizim görüşümüze göre çocuklar, ülkenin eğitimsel yükselmesinden üç tür hakka sahiptir. Bu haklar, birbirini ortadan kaldırmaz, birbirini tamamlar. Bu haklardan biri, ana-babanın ve çocukların hakkıdır. İkincisi, toplulukların (din topluluklarının) hakkıdır. Yani, her din topluluğu, çocuklarına, kendi inanışlarına ve davranışlarına göre eğitim ve öğretim yapma hakkına sahiptir. Üçüncüsü ise Devlet'in hakkıdır. Ulusun siyasal eğitiminin Devlet'in siyasal şekli ile uyumlu olması, her yerde, her zaman, kabul edilen gerçeklerdendir. Siyasal düzende bu, en büyük haktır. Devlet'in yüksek çıkarları ve genel ilerlemesi için bu, bir haktır. Bir ülkedeki bireyler, eğitim ve öğretim görevlerini yapmaz bir durumda bulunurlarsa, o zaman, doğaldır ki kendine ait olan bu hak ya topluluklara ya da Devlet'e geçer, çünkü Devlet, bütün dinin, ahlakın, fennin ve kültürlerin en yüksek koruyucudur. Şimdi bu temel kuralı Osmanlı Ülkesine uygulayalım. Önce, Osmanlı halkı, bireysel gerek topluluklar oluşturarak, eğitim ve öğretim hakkına sahiptir. Anayasamız bu hakkı tanımıştır. On beşinci maddesinde, "Belirli olan yasaya uymak kaydıyla, her Osmanlı, genel ve özel öğretim yapabilir." Deniliyor.¹⁹⁶

¹⁹⁴ "Cemiyet-i Mukaddese ve Kulüpler", *İttihad Gazetesi*, 27.12.1908; Yatkın, 2018: 158.

¹⁹⁵ KAZICI, 1995: 165-166.

¹⁹⁶ Binbaşoğlu, 2014: 282-283.

Emrullah Efendi'nin cümlelerinden de anlaşılacağı üzere 20. yüzyıla gelindiğinde toplumun geri kalmışlığının sebebini sadece hükümete bağlamamak gerekirdi. Ancak bu yüzyılda, bu iş artık hükümetlerin sorumluluğu haline gelmiştir. Ayrıca ulusun siyasal eğitiminin Devlet'in siyasal şekli ile uyumlu olması da gayet doğal sayılmıştır. İşte İTC, toplumun eğitilmesi hususunda kendisini ödevlendirmiştir. Bu ödevi de çeşitli vasıtalarla yerine getirmeye çalışmıştır. Cemiyet'in prensip haline getirdiği Milliyetçilik ilkesi özellikle bu dönemde batılılaşmak yönünde gelişme göstermiş, eğitim meseleleri ön plana çıkmıştır. Meslek, kültür ve spor kulüpleri bu gayenin müesseseleri olmuştur. Ayrıca Cemiyet'in şube ve kulüpleri; gece dersleri açarak, konferanslar tertip ederek faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹⁹⁷ Nitekim 1909 Nizamnamesinin 33. maddesinde kulüplerin görevleri içerisinde, Payitaht ile vilayetlerde yayınlanan gazete ve risalelerden, meşhur edipler ve müelliflerin edebi ve ahlaki eserleri ve sözlükleriyle eski ve yeni yazarlardan yararlanmaya layık olanlarını ve Osmanlı toprakları haritalarını getirterek Cemiyet'in genel üyelerinin faydalanmasını kolaylaştırmak şeklinde yer verilmişti.¹⁹⁸

Bu doğrultuda bazı örnekler vermek yerinde olacaktır. Konya vilayetine bağlı Seydişehir kazasında, İttihat ve Terakki Kulübünün öncülüğünde toplanan yardımlarla hem yeni okullar hem de herkesin faydalanabileceği bir kütüphane açılmıştır. Ayrıca kütüphanenin oluşturulmasında Hakem gazetesine verilen 29 Haziran 1910 tarihli ilânla yöre halkından kitap bağışında bulunulması rica edilmiştir.¹⁹⁹

H. 9 Muharrem 1329/10 Ocak 1911 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden, Diyarbakır, Aydın, Ankara, Halep, Konya, Trablusgarp, Musul, Suriye, Hüdavendigâr, Sivas, Manastır, Selanik, Bağdat, Edirne, Beyrut, Kosova, Yanya, Basra, Bitlis, Mamûretü'l-aziz, Kale-i Sultaniye, Bingazi ve İzmit vilayetlerine gönderilen emirle Süleymaniye İttihat ve Terakki Kulübünün bastırdığı Işık Risalesinin bir kısmını paralı bir kısmının da parasız şekilde halka dağıtılması istenmiştir. Örneğin Ankara valisi Ferit Bey Dâhiliye Nezaretine yazdığı cevap da risalenin halka dağıtılması görevinin Ankara İttihat ve Terakki kulübü tarafından yerine getirildiğini bildirmiştir. Yine Hüdavendigâr Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen cevapta Ertuğrul sancağında risalenin dağıtıldığı, Beyrut valiliğinden gönderilen cevapta ise Süleymaniye Kulübünün gönderdiği 300 adet risalenin 200 adedinin ücretsiz dağıtıldığı, geri

¹⁹⁷ Tunaya, 1959: 50-51; Kansu, 2016: 143.

¹⁹⁸ Tunaya, 1988: 71.

¹⁹⁹ "İlan", *Hâkem*, 29.06.1910; Gündüz, 2008: 443.

kalan 100 adedinde para karşılığında dağıtıldığını ve toplanan 200 kuruşun Süleymaniye Kulübüne gönderildiği belirtilmiştir.²⁰⁰

İttihat ve Terakki kulüplerinde ulemâ tarafından Meşrutiyet'in dini terminoloji ile anlatıldığı konferanslara katılan talebe-i ulûm Anadolu ve Rumeli köylerine giderek vaazlarda bulunmak suretiyle İttihat ve Terakki'ye hizmet etmişlerdir. Şehzadebaşı Kulübü'nde kurulan "Heyet-i İlmiye", Hürriyet ve İtilaf Fırkasına destek veren Cemiyet-i İlmiye-i İslamiyenin etkisini kırmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda kulübün heyet-i ilmiyesi tarafından Mevaiz-i Diniyye risalesi neşredilmiştir. İki kitaptan oluşan risalenin, birinci kitabının ilk kısmında şu açıklama yer almaktadır:

İhtiyacat-ı hâzıraya göre, vatan ve milletin manen ve maddeten umran ve terakkisi için hiçbir fedekârlığı diriğ etmeyerek çalışmakta olan heyetimiz dahi Şeriat-ı Garra-yı Ahmediyye'nin ahkam-ı âliye ve âdilesini ihvan-ı dinimize bihakkın tefhim ve tamim etmek maksad-ı mübecceliyle en mühim mevzulara dair Türkçe olarak makalat-ı diniyeyi havi bir mecmua neşrine teşebbüs etmiş ve erbab-ı ilm-i kalemin himmetleriyle Mevâiz-i Diniye unvanı altında şu kitabı telif ve neşre muvaffak olmuştur. Heyetimiz Cenab-ı Hakk-ın avn-ı inayetiyle her sene böyle bir mecmua-yı diniyenin neşrini taahhüt eylediği gibi Ramazan-ı mağfîret-nişana yetiştirmek fikriyle bu kitabın tertip ve neşrinde lüzum görüldüğü.²⁰¹

Bu durum gösteriyor ki Meşrutiyet'in fazilet ve faydalarını topluma anlatmak için vaazlardan da yararlanılmıştır. Tabii bu gaye vaazların içeriğinin de şekillenmesinde etkili olmuş, "irad-ı kuvet, terakki, ittihad-ı islam ve ittihad-ı anasır" gibi kavram, anlayış ve düşünceler öne çıkmıştır.²⁰² Şehzadebaşı Kulübünün yayınladığı bu iki Mevaiz-i Diniyye Risalesinin birincisinde on dört ikincisinde ise yedi konuya yer verilmiştir. Bu konular:

- 1- Din-i İslam saadet-i beşeriyeyi kafildir.
- 2- Uhuvvet, Müsavat, Adalet, Hürriyet
- 3- İstibdat, Hürriyet, Hakimiyet-i Milliye
- 4- Zulmü adl
- 5- İttihat ve ittifakın fevaidi tefrika ve nifakın mazarratı
- 6- İttihat yaşatır, yükseltir, tefrika yakar, öldürür.
- 7- Teavün ve Tenasur
- 8- Meşveret ve fevaidi
- 9- Hiss-i vatan
- 10- Can ve malın masuniyeti
- 11- Nikah ve fevaidi
- 12- İslamların yekdiğerine karşı alacakları vaziyet

²⁰⁰ BOA. DH. MUI. 124-165. Ayrıca bkz. Ek-6.

²⁰¹ Doğan, 1999: 184.

²⁰² Doğan, 1999: 184.

- 13- Uhuvvet-i İslamiye
- 14- Hasma karşı
- 15- Meşrutiyet
- 16- Ahlak-ı İslamiye
- 17- Vezaif-i medeniye ve içtimaiye
- 18- Din-i İslam saadet-i beşeriyeyi kafildir.
- 19- Menhiyat-ı şer'iyyeden zina
- 20- Te'arüf-i müslimin²⁰³

Mekteb-i Sultani'nin Lisan-ı Osmani muallimi Ahmet Sami tarafından hazırlanan İrşad Risalesi de H. 1329'da Fındıklı İttihat ve Terakki Kulübü tarafından yayınlanmıştır.²⁰⁴ Yine İzmir İki Çeşmelik İttihat ve Terakki Kulübü tarafından da H. 1328'de "Mev'ize" başlığı altında Din dersleri-1 risalesi yayınlanmıştır.²⁰⁵

Cemiyet'in 31 Mart hadisesinden sonra eğitimle daha çok ilgilenmeye başlaması dikkat çekmektedir. 26 Ekim 1910 tarihinde Selanik'te toplanan kongre sonucunda ilân edilen beyannamenin 5. maddesinde "Cemiyet sahip olduğu tüm imkânları ile ilmi birikimiyle, yararlı eserleri, siyasi ve sosyal teşebbüsleriyle kamuoyuna gereken hizmeti sunmaya görevlidir". Cümlelerine yer veriliyordu.²⁰⁶ Nitekim 1913 sonrasında İttihat ve Terakki Fırkasının iktidarı tek başına ele almasıyla birlikte eğitim meseleleri daha çok gündem konusu olmaya başlamıştır.

İttihat ve Terakki amaçlarına ulaşabilmek için paramiliter gençlik yetiştirmek adına pek çok güç ve gençlik dernekleri kurmuş, ders programları milli esaslar ve düşünceler dikkate alınarak değiştirilmiştir. Ayrıca beden terbiyesi ile neslin güçlü kuvvetli olması için çaba sarfedilmiştir. 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılarak önemli görevlerde bulunan Selim Sırrı (Tarcan), Feylesof Rıza olarak da bilinen Rıza Tevfik (Bölükbaşı) ile birlikte II. Meşrutiyet'in ilân edildiği günlerde at üstünde dolaşarak İstanbul halkına meşrutiyet ve hürriyeti anlatan nutuklar vermişlerdir.²⁰⁷ II. Meşrutiyet'in ilânından sonra dernek ve cemiyet kurmanın serbest olması üzerine Selim Sırrı Tarcan, Osmanlı Milli Olimpiyat Cemiyetini kurmak için çalışmalara başlamıştır.²⁰⁸ Ayrıca 1914 yılında Türkiye'deki ilk spor okulu olan "Terbiye-i Bedeniye" adında bir de mektep kurmuşsa da bu okul kısa süre sonra çıkan savaş sebebiyle kapanmıştır. İkinci açılışı ancak 1926 yılında gerçekleşecek.²⁰⁹ Selim Sırrı Bey, Rıza

²⁰³ Şehzadebaşı İttihat ve Terakki Kulübü heyet-i ilmiyesi tarafından hazırlanan Mevaiz-i Diniye Risalesinin kapak sayfası için bkz. Ek-7.

²⁰⁴ İrşad Risalesinin kapak sayfası için bkz. Ek-8.

²⁰⁵ Mev'ize kapak sayfası için bkz. Ek-9.

²⁰⁶ Kansu, 2016:143.

²⁰⁷ Uçman, 2008: 68-70.

²⁰⁸ <https://www.olimpiyatkomitesi.org.tr/Detay/Hakkimizda/Tarihce/46/1> (erişim tarihi: 28.03.2023)

²⁰⁹ Sakaoğlu, 2018: 212.

Tevfik Bey’le birlikte İstanbul’un meydanlarında, tiyatro sahnelerinde gençlere sporu sevdirmek ve özendirmek gayesiyle jimnastik, eskrim, güreş, tenis, futbol gibi spor dalları ile alakalı konferanslar vermek suretiyle gençleri bu spor mektebine davet etmişlerdir.²¹⁰ İzcilik okullarda önemli bir faaliyet alanı haline getirilmiştir. Bunda II. Meşrutiyet Devri’nin önemli olaylarından biri olan Balkan Savaşları yenilgisi de etkili olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti için ağır kayıpların verildiği bu mağlubiyetin sebepleri arasında halkın eğitimsizliği ve askerin güçsüzlüğü gösterilmiştir.²¹¹

İttihat ve Terakki’nin önde gelen isimlerinde olan Dr. Nazım Bey, köylünün Kanun-i Esasi’yi anlayamayacak durumda olduğunu ifade etmiştir. Buradan çıkan sonuç halkın Meşrutiyet’i anlayacak eğitim ve kültürden yoksun olduğuydu. Oysa Meşrutiyet “Hürriyet” demekti ve cehaletin olduğu yerde gelişme gösteremezdi. “Hür millete cehalet yakışmazdı”.²¹² Bu sebeple II. Meşrutiyet Devri’nde öne sürülen eğitim görüşlerinden biri de köylüler için eğitimidir. Osmanlı toplumunun genel olarak köylü olması ve tarımla uğraşmasından dolayı, onların işine yarayacak içerik ve nitelikte eğitimin verilmesi gerekli görülmüştür. Osmanlı eğitimcileri tarımsal kapasiteyi ve niteliği artırmak, köylülerin bilinçlenmesini sağlamak için köy şartlarına göre eğitim yapacak öğretmen metotları üzerinde düşünmüşlerdir. Nitekim Cumhuriyet döneminin önemli eğitim projelerinden Köy Enstitülerinin fikri altyapısının bu dönemde atıldığını ileri süren görüşler vardır.²¹³

2.1.1. Gece Dersleri

İkinci Meşrutiyet’in ilânından sonra yurt genelinde başlayan eğitim seferberliğinde yeni metotlar da geliştirilmeye başlanmıştır. Bunlardan biri de kulüpler bünyesinde açılan gece dersleri olmuştur. Cemiyet, Meşrutî düzeni topluma benimseterek nüfuzunu artırma isteğini, 1909 Nizamnamesinin 44. ve 45. maddelerinde daha önce de belirtildiği gibi kulüpler aracılığıyla yürütecekti. Bu bağlamda kulüplere, gece dersleri açma ve en azından bir okulu himayesine alarak bu okulun eğitim-öğretimini düzenleme dahası modernleştirme görevi verilmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde okullaşmanın taşrada yaygınlaşması, II. Meşrutiyet’te biçimlenen bu tür bir eğitim anlayışına uygun zemin hazırlamıştır.²¹⁴ İttihat ve Terakki Kulüpleri gerek İstanbul’da gerekse taşrada düzenledikleri bu gece derslerinde genel itibarıyla okuma-yazma bilmeyenler için Elifba, Ecza-yı Şerife, Kur’an-ı Azimüşşan, İlmihal,

²¹⁰ “Terbiye-i Bedeniye Mektebi ve Spor Konferansı”, *İkdam Gazetesi*, 30 Ağustos 1324.

²¹¹ Gündüz, 2015: 100-112.

²¹² Tunaya, 1959: 62.

²¹³ Gündüz, 2015: 112; Sakaoğlu, 2018: 186.

²¹⁴ Aydın, 2008: 12; Ergün, 1996: 476. Sakaoğlu, 2018: 188.

Kıraat, İmlâ, Amâl-i Erbaa (dört işlem), Muhtasar-ı Mâlumat-ı Medeniye ve Ziraiye, Coğrafya, Tarih-i Osmanî derslerini kapsayan bir program takip edilmiştir. Devrin aydınları bu gece dersleri için ders kitapçıkları da yazmışlardır. Kolay Elifba, Tecrübeli Kolay Elifba, Nev Usul Tâlim-i Kıraat bu kitapçıklardandır. Okuma-yazma bilen veya daha ileri eğitim seviyesine sahip olanlar için ise kültür dersleri, yabancı dil dersleri içeren programlar kullanılmıştır.²¹⁵

İzmir'deki özel Dârü'l-Edeb Okulu Ağustos 1909'da Tilkilik Kulübü himayesine alınarak yönetimi yeni bir heyete devredilmiştir. Okulun kulüpçe himaye altına alınmasından sonra en önemli yeniliklerden biri, ilkokula ek olarak ortaokul sınıflarının oluşturulması olmuştur. Ayrıca okulun öğretim kadrosu yeniden düzenlenmiş, dersler uzman öğretmenler tarafından okutulmaya başlanmıştır. Yabancı dil eğitimine oldukça önem verilmiş Fransızca dersi tüm sınıflara okutulmaya çalışılmıştır. Ahmet Şerif'in Anadolu'daki gezi notlarında da bu tarz faaliyetlere rastlanmaktadır. Örneğin Bayburt'taki Sanayi Mektebi Bayburt İttihat ve Terakki Kulübü'nün himayesine alınmıştır.²¹⁶

Bütün bu amaçlar, Cemiyet'in ilke ve ideolojisini benimseyen, Meşrutî rejimin sürekliliğini sağlayacak donanımlı bireyler yetiştirmeye yöneliktir. Bu amaç Cemiyeti orta ve uzun vadeli sonuçlar verecek planlar yapmaya sevk etmiştir. Öncelikli olarak İttihat ve Terakki kulüpleri, gençleri bünyesinde toplayıp geliştirecek, eğitilmiş ve donanımlı bireyler haline getirecekti. Uzun vadede ise kulüpler öncülüğünde oluşturulacak İttihat ve Terakki Mektepleri ile yetiştirilecek yeni nesiller, Cemiyet'in hem iktidarının hem de ideolojisinin teminatı olacaklardı.²¹⁷

Karşıyaka İttihat ve Terakki Kulübü, İttihad gazetesine verdiği 17 Şubat 1909 tarihli ilânda kulüp tarafından gece dersleri tesis edildiği, şimdilik Fransızca lisan dersleri ile Türkçe hitabet dersi verildiği belirtilmiştir. Bu örnekte olduğu gibi yurdun çeşitli yerlerindeki kulüpler tarafından açılan gece derslerinde yabancı dil öğrenimine hassasiyet gösterildiği anlaşılmaktadır.²¹⁸

Dersaadet'ten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 28 Aralık 1910 tarihli yazıda, Anadoluhisarı Göksu deresi sahilinde, İTC Kulübünün idaresinde açılacak olan İttihat ve Terakki Mektebine ruhsat verilmesi için Maarif Nezaretine dilekçe verildiği buna binaen mektebin açılmasına mahallince bir mahsur olmadığı, vergi işlemlerinin mutasarrıf tarafından düzenlenmesinin ardından, Maarif Nizamnamesinin 129. maddesine uygun olarak mektebin

²¹⁵ Sakaoğlu, 2018: 212.

²¹⁶ Aydın, 2008: 30.

²¹⁷ Aydın, 2008: 20.

²¹⁸ "Gece Dersleri", *İttihad Gazetesi*", 17.02.1909; Yatkın, 2018: 160.

açılmasına ve ruhsat verilmesine izin verildiği bu konuda da Maliye Nezaretinin bilgilendirildiği belirtilmiştir.²¹⁹ Kısa süre içinde İttihat ve Terakki Kulübü bulunan yerlerin hemen hepsinde gece dersleri açılmış; kulüpler, özel veya resmi mevcut eğitim kurumlarından birini himaye altına alarak, yönetim ve eğitim-öğretimini yeniden düzenlemiştir.²²⁰

Bu eğitim seferberliğinde coğrafi bölgelere göre farklı usullere başvurulmuştur. Örneğin doğu vilayetlerinde daha çok medreseler vasıtasıyla nüfuz edilmeye çalışılmıştır. Van İTK “İttihat ve Terakki Medresesi” adıyla bir medrese inşa ettirmeyi kararlaştırmışlardır. Ahaliden sağlanan maddi desteklerle de medresenin temeli atılmıştır. Van valiliğinden 28 Ağustos 1912’de Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda Van’da bulunan İttihat ve Terakki Kulübü’nün toplanan yardımlarla bir medrese inşa ettirdiği ve kendilerine medresenin vergiden muaf tutulması için müracaatta bulundukları belirtilerek görüş talep edilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği, Maliye Nezareti ve Evkaf Nezareti arasında gerçekleşen yazışmalar neticesinde medrese vergiden muaf tutulmuştur. Bu tarz girişim ve faaliyetler Van dışında Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde de hayata geçirilmeye çalışılmıştır.²²¹

Kulüp idare heyetleri mektep gezileri, teftişleri ve yardımları gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Örneğin Kastamonu Maarif Kulübü kurulduktan kısa bir süre sonra kulüp heyeti vilayet dahilindeki idadi, rüştiye ve iptidai mekteplerine giderek ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretleri sırasında mekteplerde tespit ettikleri eksiklikleri de gidermeye çalışmışlardır.²²² Ayrıca açılan gece dersleri konusunda basın yayın yoluyla haberler yapılarak halk bilgilendirilmiş ve bu gece derslerine katılmaya davet edilmiştir. Bu noktada II. Meşrutiyet Devri’nde yayın yapan gazetelerin kulüp faaliyetlerine ve ilânlarına dair örneklerle sıkça rastlanmaktadır. Örneğin Tanin gazetesinin 3 Ekim 1909 tarihli “Gece Dersleri” başlıklı haberinde, Üsküdar İttihat ve Terakki Kulübü tarafından açılan gece dersi hakkında şu bilgiler verilmektedir: Şimdilik iptidai seviyesinde olmak üzere biri Üsküdar iskelesi civarında diğeri de Süleymaniye’de olmak üzere iki gece dersi açılmıştır. Altı ay devam edecek olan bu derslerin 9 kişi tarafından teşkil edildiği belirtilmektedir. Haftada altı geceye bölünen derslerin bahar gecesi iki saat olacağı, bir saatinin ders, bir saatinin de müzakere şeklinde olacağı belirtilmiştir. Her sınıf sonunda imtihan yapılacağı ve birinci sınıf imtihanını verebilenin ikinci sınıfa geçeceğinin, yanı sıra en iyi notu alanın da mükâfatlandırılacağı belirtilmiştir. Ayrıca, yatsı namazının kulüp mescidinde cemaatle birlikte kılınacağı, derslere devam edenlerin aile

²¹⁹ BOA. BEO. 3837-287740; BOA. DH. İD. 26-223.

²²⁰ Aydın, 2008: 13.

²²¹ BOA. DH. İD. 33-43; Aydın, 2008: 16.

²²² Çiydem, 2022: 220.

fertlerinden birinin hastalanması halinde tedavilerinin kulüp tarafından yaptırılacağı, davası olanların davalarının kulüpçe takip edileceği, eğitim araç-gereçlerinin (tebeşir, mürekkep, kâğıt, kitap gibi) ücretsiz verileceği duyurulmuştur. Altı aylık bu sürede gece derslerine devam edenlere bir konsol saati, başarılı olanlara bir cep saati, önceden hiç okuma-yazma bilmediği halde altı ay sonunda gazete okuyacak ve mümkün olduğu kadar anlayabilecek seviyeye gelenlere 100 kuruş ve uygun bir hediye verilecekti. Kulüp sağlamış olduğu bu imkânlarla gece derslerine katılımı artırmaya çalışmıştır.²²³ Gece derslerinde birinci ve ikinci sınıfta okutulacak dersler ise şu şekildedir:

Tablo 2.1. Üsküdar İTK tarafından açılan gece dersleri programı.

Birinci sınıf dersleri	İkinci sınıf dersleri
Elifba Kıraat	Okuyup yazmak ve okuduğunu anlamak
Hesap	Hesap
İlmihal	İlmihal
Malumat-ı müfide	Faydalı Bilgiler

Kaynak: “Gece Dersleri”, *Tanin Gazetesi*, 03.09.1909.

Maarif Nezareti de bu noktada Cemiyete yardımcı olmuştur. Örneğin İstanbul Tedrisat-ı Rüştîye İdaresi H. 28.09.1327/13 Ekim 1909 tarihinde Mahmudiye Rüştîyesi Müdüriyetine ve H. 06.10.1327/21 Ekim 1909 tarihinde de Davut Paşa ile Fatih Rüştîyelerine gönderdiği yazı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne gece dersleri düzenlemesi hususunda kolaylık sağlanmasını bildirmiştir.²²⁴ Daha sonra bu okullarda İptidai Mekteplerinin açılıp öğretime başlanması üzerine Cemiyet gece derslerini devam ettirmek için müsaade istemiştir. Tedrisat-ı Rüştîye İdaresi de bu durumu Maarif Nezaretine bildirmiş, Maarif Nezareti de öğretim sonlandırıldığında fenni temizlik yapılması şartı ile izin vermiştir.²²⁵

Kastamonu İttihat ve Terakki Kulübü Arapça, Farsça, Fransızca, Fıkıh, Tecvit, Coğrafya, Hesap, Sağlık ve Ziraat konularında gece dersleri açmıştır. Hoca Tevfik (Safoglu) Cemiyet’in Kastamonu’daki yayın organı olan Köroğlu gazetesinde yazdığı “Okuyalım, mazlum olmayalım, zelîl ve hakir olmayalım. Okuyalım kendimizi, geçmiş ve geleceğimizi şimdiki halimizi bilelim.” cümleleriyle gece derslerine dair ilgi uyandırmaya çalışmıştır.²²⁶

Konya mülhakatında kulüpler bünyesinde açılan gece dersleri ise şunlardır: Yalvaç İttihat ve Terakki Kulübü tarafından haftada iki kere olmak üzere kulüp mensuplarına mecelle

²²³ “Gece Dersleri”, *Tanin Gazetesi*, 03.09.1909.

²²⁴ BOA. MF. Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî, İBT. 246-74; 247-53.

²²⁵ BOA. MF. İBT. 294-77.

²²⁶ “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kulüplerince Küşad Edilen Gece Mektebinin Ders Cedveli”, *Köroğlu Gazetesi*, 09.02.1910; Yılmaz, 1997: 74.

dersleri verilmeye başlanmıştır. Akşehir'deki İttihat ve Terakki Kulübü'nün gece dersleri de Sultan Mehmet Reşat'ın cülusunun yıldönümünde memur, ulema ve yöre eşrafının katılımıyla açılmıştır. Antalya İttihat ve Terakki Kulübü tarafından da biri nahiye merkezinde diğeri de Yazır köyünde olmak üzere iki gece dersi açılmıştır. İttihat ve Terakki'nin kulüpler aracılığıyla gerçekleştirdiği gece dersleri faaliyetleri Cemiyete muhalif olan çevrelerce de ilk dönemlerde olumlu karşılanmıştır.²²⁷

Gelibolu İttihat ve Terakki Kulübü, H. 18.11.1326/12 Aralık 1908 tarihinde Maarif Nezaretine bir dilekçe göndererek Gelibolu İdadi Mektebi'nde öğretmenin masraflarını kendileri karşılamak suretiyle gece dersleri düzenleme talebinde bulunmuştur.²²⁸ Maarif Nezareti de Edirne Maarif Müdüriyetini bilgilendirerek izin vermiştir. Düzce İttihat ve Terakki Kulübü mensupları, bir kız okulu yapma teşebbüsünde bulunarak, 30.000 kuruş yardım toplamış ve daha sonra Maarif Nezareti de iki kez olmak üzere 10.000 kuruşluk yardımda bulunmuştur. Böylece bir kız okulu açılmıştır.²²⁹ Konya vilayetine bağlı Seydişehir ile Yalvaç kazalarında da İttihat ve Terakki Kulüpleri tarafından birer okul yaptırılmıştır.²³⁰ Verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki Kulüpleri'nin yurt genelinde gece dersleri açma faaliyetleri Maarif Nezaretince de desteklenmiştir.

Kulüpler bünyesinde açılan gece derslerinde merkezi olarak uyulması gereken bir program bulunmamaktaydı. Yani kulüpler bulundukları bölgenin şartlarına göre gerekli görülen alanlarda dersler açmışlardır. Örneğin İzmir'deki Hadika-i Maarif Mektebi'nin açtığı gece dersleri incelendiğinde okuma-yazma bilmeyenlere okuma-yazma, belli bir eğitim seviyesine sahip olanlara ise Fransızca, iktisat, ekonomi, felsefe, tarih, hukuk ve siyaset gibi alanlarda dersler verildiği görülmektedir. 1. sınıftan 2. sınıfa sınavla geçilen ve sonunda şahadetname verilen bu mektebin ders programı da şöyle idi:²³¹

Tablo 2.2. Hadika-i Maarif Mektebi'nin gece dersleri programı

Esami ve Eyyam	Hadika-i Maarif Fransızca Muallimlerinden Mösyö Rudolf Pircans	Tarih, İktisat, Coğrafya, Ticari Muallimi Emrah Bey	Hikmet-i Tabiiyye-i Tabakât Muallimi Doktor Hacı Nuri Bey	Kozmografya Cebir Muallimi Mukavelat Muharriri Ferruh Bey	Hesap ve Usul Defteri'de Mütehassıs Ragıp Bey
-----------------------	--	--	--	--	---

²²⁷ Aydın, 2008: 32.

²²⁸ BOA. MF. MKT. 1085-55.

²²⁹ Şerif, 1999: 393.

²³⁰ Gündüz, 2008: 441.

²³¹ "Gece Dersleri", *İttihad Gazetesi*, 24 Teşrin-i evvel 1324/5 Teşrin-i sani 1908.

Cumartesi	Fransızca	İktisat			
Pazar			Felsefe ve Tarih Terakkiyat-ı Fikriye		Usul Defteri ve Hesab-ı Ticari
Pazartesi	Fransızca			Hukuk-u Siyasiye ve Medeniye	
Salı	Fransızca	İktisat			
Çarşenbe	Fransızca		Felsefe ve Tarih Terakkiyat-ı Fikriye		Usul Defteri ve Hesab-ı Ticari
Pençşenbe	Fransızca	Tarih-i Umûmî		Hukuk-u Siyasiye ve Medeniye	

Kaynak: “Gece Dersleri”, *İttihad Gazetesi*, 24 Teşrin-i evvel 1324/5 Teşrin-i sani 1908; Yatkın, 2018: 170.

Cemiyet’in Pangaltı Şubesi 18 yaşından yukardakiler için haftada üç gece parasız dersler açmıştır. Cemiyet’in Fatih Kulübü ise Rüştîye dershanelerinde hiç öğretim görmemiş olanlara İlm-i Hesab, Coğrafya, Kıraat, Hatt-ı Türkî, İmlâ ve İlmihalden oluşan bir program; bir dereceye kadar öğretim görmüş olanlara da İlm-i Hesab Coğrafya, Tarih, Usul-ü Defterî, Fransızca, İlmihal ve Fıkıhtan oluşan bir program uyguluyordu. Bu derslere 700 kadar öğrenci kayıtlı olmasına rağmen her gece ancak 200 kadar kişi katılım göstermiştir. Bu dersleri büyükelçiler gibi önemli mevkilerde bulunanlarda ziyaret ederek teşvik ediyorlardı. Cemiyet’in Pangaltı Kulübü de 1911 ve 1912’de Bakaryan Efendi yönetiminde “Nazarî ve Amelî Elektrik” gece dersleri düzenlemiştir.

Gece dersleriyle ilgili Osmanlı arşivindeki bir belge oldukça dikkat çekmektedir. Tedrisat-ı İptidaiye Müdürlüğü, H. 18.12.1328/21 Aralık 1910 tarihinde Maarif Nezaretine gönderdiği yazıda Fatih ve Mahmudiye mekteplerinde İttihat ve Terakki Kulüpleri tarafından tertip edilen gece derslerinde sağlık konusuna dikkat edilmesi gerektiği hususunda uyarıda

bulunarak sakıncalı bir durum halinde bilgilendirilmeleri talep edilmiştir.²³² Toplumsal kaynaşmanın mekânı hâline gelen kulüplerde salgın veya hastalıklara karşı temkinli olunduğunu gösteriyor.

Ahmet Şerif, Ayaş hakkında yazdığı 22 Kasım 1909 tarihli Tanin gazetesinde yayınlanan yazısında Ankara'nın her yönüyle çok geri kalmış bir vilayet olduğunu dile getirdikten sonra özellikle Müslüman ahalinin vurdumduymaz tavrından, kahvehanelerde boşa vakit geçirmelerinden ve çocuklarını okula göndermemelerinden şikâyet eder. İttihat ve Terakki Kulüplerinin topluma gece dersleri açtığını ancak Müslüman gençlerden ziyade gayrimüslim gençlerin daha ilgili olduklarını ve yine Cemiyet'in bir iptidai mektebi açmak istediğini fakat Müslüman ahalinin ön ayak ve destek vermemesini tenkit etmektedir.²³³ Ahmet Şerif, 5 Nisan 1910 tarihinde Silifke'de yazmış olduğu ve 9 Mayıs'ta Tanin gazetesinde yayınlanmış olan yazısında ise kulüpler himayesinde açılan gece dersleri hakkında şöyle demektedir:

Anadolu'daki cemiyet kulüplerinden hiçbiri yoktur ki, maarif hakkında gece dersleri küşad-ı teşebbüsünde bulunmamış olsun. Pek az yerler müstesna olmak üzere, bu teşebbüsler hep sonuçsuz kalmış, teşebbüs ve gayret sahipleri adeta ümitsizliğe düşmüştür. Çünkü İslamlar arasında birlik yoktur. Yeniliğe, milleti cahillikten kurtarmak için yapılan gayretlere karşı gelen bir kuvvet var ki, o da bence, ancak söylediğim akımdır. Kulüplerin ilk açılışlarında, en önce koşanlar, tabi memurlar ile eşraf ve etkili kimselerdir. Birinciler değilse bile, ikincilerin amacı, oradan bir kuvvet almak, bir çıkar sağlamaktır. Fakat ümitlerinin çıkmadığını görünce, birer birer çekildiler. Halâ, "Bunların ne hükmü var? Bize hiçbir fayda sağlamadılar" diye, amaçlarını söylemekten çekinmiyorlar. Bütün bu çıkar kavgaları, şahsi amaçlar arasında kaybolan, vatanın menfaatidir. Vatana, memlekete, insanlığa ait duygular faydasız dedikodulara karşı birer bulut gibi kalıyor. Bunun için, kalpler henüz vatan endişesiyle çarpmıyor. Vatanın menfaati, diğer menfaatlerin üstünde tutulmuyor demektir. Hâlbuki aziz vatan yoksulluk, yetimlik dalgaları içinde çalkalanmaktadır.²³⁴

Anlaşılabacağı üzere Ahmet Şerif'te şahsi çıkarlarını düşünen insanların buna kulüpleri de alet etme amaç ve çabası içerisinde olduklarını bunu da elde edemeyince kara propaganda da bulunmalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir.

Tanin gazetesinin 19 Eylül 1908 tarihli sayısında Haydarpaşa İttihat ve Terakki Kulübü'nün "İttihad-ı Anasıra" hizmet olarak gece dersleri düzenleneceği ve isteyen Musevi vatandaşlara lisan-ı Osmaniye'nin öğretileneceği haberi dikkat çekmektedir. Ayrıca haberde kulübün salon ve kütüphanesine de bir hayli önem verdiği belirtilmiştir.²³⁵ Netice itibarıyla İttihat ve Terakki Kulüpleri misyonları doğrultusunda bulundukları bölgenin şartlarına göre

²³² BOA. MF. İBT. 293-91.

²³³ Şerif, 1999: 73.

²³⁴ Şerif, 1999: 199; "Anadolu'da Tanin", *Tanin Gazetesi*, 09.05.1910.

²³⁵ "Haydarpaşa Osmanlı İttihat Kulübü", *Tanin Gazetesi*, 19.09.1908.

gerekli gördükleri alanlarda düzenledikleri bu gece dersleriyle hem toplumun aydınlatılmasında hem de Cemiyet'in toplumda kök salmasında da önemli rol oynamışlardır.

2.1.2. Konferanslar

Kulüplerin görevlerinin belirlendiği 1909 Nizamnamesinin 33. maddesinde kulüplerin konferanslar düzenleyerek iktisat, gelişmiş ziraat ve sağlık alanlarında ayrıca ahlaki siyaset, kanunlar ve idari kanunlar ile adlî ve askeri konularda genel hususları öğretmek Cemiyet üyelerinin fikirlerini aydınlatmaya ve ahlakını yükseltmeye çalışacağı belirtilmiştir.²³⁶ 41. maddesine göre kulüplerde verilecek konferanslar siyasî, edebî, fennî içerikli olabilirdi. Konferans verecek olanların konferansın konusunu önceden yönetim kuruluna bildirmesi gerekirdi. Kabul olunan konferans teklifleri kulüp salonunda ilân olunacaktı. Konferanslar veren kişiler genellikle Cemiyet'in önde gelen isimlerinden, kulüp idarecilerinden veya kulübün bulunduğu yerdeki yöre aydınlarından olmuştur. Antalya İttihat ve Terakki Kulübünde, Antalya Mutasarrıfı tarafından hürriyet ve Meşrutiyet hakkında bir konferans verildiği yazmaktadır. Aydın'ın, Cemiyet'in Konya'daki yayın organlarını tarayarak elde ettiği bilgilere göre Konya İttihat ve Terakki Kulübü'nde konferans veren isimlerin bazıları şunlardır:

İttihat ve Terakki Kulüpler Müfettişi Tahir Efendi, Maarif Müdürü Hulusi Bey, Mekteb-i Hukuk Müdürü Fethi Bey, Mekteb-i Hukuk Müdür Muavini Fethi Bey, Mekteb-i Hukuk Öğretmenlerinden İbrahim Şinasi Bey, Vergi Müdürü Hacı Hasan Efendi, Ceza Reisi İsmail Tevfik Bey, Konya Redif Fırkası Erkân-ı Harp Binbaşı Esat Bey, Ziraat Memuru Ligor Efendi, Dr. Rıfkı Bey, Doktor Milaşlı İsmail Hakkı Bey, İttihat ve Terakki Mektebi Öğretmenlerinden Mehmet Muhlis (Koner) Bey. Talat, Cavid ve Nazım Beyler gibi Merkez-i Umûmî yöneticileri ve Cemiyete mensup bazı mebuslar da Konya ziyaretlerinde İttihat ve Terakki Kulübünde konferans vermişlerdir.²³⁷

İTF kulüpler bünyesinde gerçekleştirilen konferansları özellikle Meşrutiyetin ilk yıllarında son derece önemsemiştir. Hüseyin Cahit, kulüpler bünyesinde verilen konferansların amaçları hakkında şu ifadeleri kullanmaktaydı:

Bu kulüplerde umumi içtimalarda arada sırada konferanslar verilebilir. Bu kuvvet oraya toplanan kulüpte te'mîn hak ve adalet için kendine bir hâmi bulan avam halk bil' ihtiyar o kulübü idare edenlere meclûb olur. Onun memleket ve vatan için faideli bir teşkilat olduğuna kanaat eder. Anlar ki şekl-i hükümet de değişmiş bir şey vardır. Şimdiye kadar hâkir ve zelil, metruk ve men'i yaşarken artık kendisiyle iştigal eden, kendisini düşünen ve kendisinin iyiliğini isteyen bir cemiyet vardır. Bir kere avam, köylü, ahali bu hayata alışınca lakırdı söylemek, hakkını müdafaa etmek yolunu görünce artık meşrutiyete ve cemiyete

²³⁶ Tunaya, 1988: 71.

²³⁷ Aydın, 2008: 27.

dört el ile sarılır. Hakkını bir daha geri vermez. Şu izahat ufak bir fikirdir. Bunu tevsî ve ta'mik etmek pek mümkündür. El verir ki bu târikde çalışmayı tensîb edip de çaresini arayalım.²³⁸

Bu konferansların bazıları sadece kulüp mensuplarına mahsus yapılırken bazıları halka açık yapılmıştır. Halka açık yapılan konferanslar basın yoluyla duyurulmuş, konferansın muhtevası hakkında bilgiler verilerek ahaliyi konferanslara katılmaya davet eden haberler yapılmıştır. Ayrıca konferans metinleri, Cemiyet'in yayın organlarında yayınlanarak daha geniş kitlelere ulaşması amaçlanmıştır. Örneğin 3 Ekim 1909 tarihli Tanin gazetesinde konferans başlığı altında yapılan haberde Tahir Bey adında birisi tarafından Cemiyet'in Beylerbeyi kulübünde pazartesi gecesi bir konferans vereceği ve kulübün o gece, halkın geneline açık olacağı ilân edilmiştir.²³⁹ Hakem gazetesinin 25 Nisan 1910 tarihli sayısında Konya İttihat ve Terakki Kulübü'nde de derslerin yanı sıra, haftada iki kez konferans verildiği bu konferansların toplum için faydalı ve eğitici olduğu vurgulanmıştır.²⁴⁰

Halkın konferanslara katılımını kolaylaştırmak ve geniş oranda sağlamak için konferanslar genellikle cuma günleri namaz sonrası veya akşamları yapılmıştır. Yani daha müsait zamanlarda tertip edilmişlerdir.²⁴¹ Kastamonu Vilayet gazetesinin 22 Şubat 1909 tarihli haberi buna örnek gösterilebilir. Haberde Kastamonu Maarif Kulübü tarafından her hafta Cuma namazından sonra Numune Terakki Mektebi'nde konferansların düzenleneceği ilân edilmiştir. Kulüpte verilen konferansların muhtevası ise genellikle adalet, ahlaki eğitim, vatan sevgisi, batılılaşma, hürriyet, eğitim, sanayi, ticaret, ziraat vb. alanlarla ilgilidir. Konferanslarındaki konuşmacılar ise genellikle Erkan-ı Harp Binbaşısı Ragıp Bey, İdadi Mektebi Muallimi Sadık Efendi, Özel Kalem Müdürü Ahmet Refet Bey, İstinaf müddei umûmîsi Hasan Hami Bey, Özel Kaleminden Lutfi Efendi, Miralay Arif Bey, Maarif Müdürü Tahir Rüşdü Bey ve İdadi Mektebi Müdürü Mustafa Nezih Beyler olmuştur.²⁴²

Tanin gazetesinin farklı tarihlerdeki baskılarında kulüpler bünyesinde verilecek konferanslar ilân edilmiştir. Bu ilânlardan verilecek birkaç örnek konferans konuları bağlamında aydınlatıcı olacaktır. 4 Temmuz 1909 tarihli baskısının "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye" başlıklı yazısında yer alan İTC'nin Mirgun (Emirgan) Kulübünün ilânında, pazartesi gecesi saat birde dini ve içtimai bir konferans verileceği bildirilerek, halk davet edilmektedir. Hatta konferansın yapılacağı gece için şirket-i hayriyeden vapurda tahsis edildiği belirtilmiştir.

²³⁸ "Cemiyetin Kulüpleri", *Tanin Gazetesi*, 27.09.1909.

²³⁹ "Konferans", *Tanin Gazetesi*, 03.09.1909.

²⁴⁰ "Konferans", *Hâkem Gazetesi*, 12 Nisan 1326/25 Nisan 1910; Gündüz, 2008: 522.

²⁴¹ Aydın, 2008: 26.

²⁴² "Konferans", *Kastamonu Gazetesi*, 22.02.1909; Çiydem, 2022: 217; Yılmaz, 1997: 74.

Burada görüldüğü üzere halkın konferansa katılımı kolaylaştırılmak istenmiştir.²⁴³ 10 Temmuz 1909 tarihli baskısının “mev’ize” başlıklı yazısında: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Fındıklı Kulübünde muhtar Hasan Fehmi Efendi tarafından dini ve içtimai bir vaaz ve Osman Kahraman adlı kişi tarafından da “ittihat, ittifak ve ahlak” konuları bağlamında bir konferans verildiği haberine yer verilmiştir.²⁴⁴ 9 Ekim 1909 tarihli baskısının “Konferans” başlıklı yazısında: İTC’nin Süleymaniye Kulübü tarafından “ahlak, içtimai ve tarih” konularında bir vasi mebus tarafından konferans verileceği ilân edilmiştir.²⁴⁵ Yine İzmir’de yayımlanan İttihad gazetesinin farklı tarihlerdeki konferans haberleri de dikkate değerdir. 15 Haziran 1909 tarihli baskısında İzmir Şehir Kulübünde Nazilli Kaymakamı Besim Bey tarafından, belediye ve belediyeçilik hakkında bir konferans vereceği ilân edilmiştir.²⁴⁶ 29 Eylül 1910 tarihli baskısında ise İzmir Tilkilik Kulübü mensubu Darül Edeb Mektebi Tarih Öğretmeni İbrahim Cehdi Efendi’nin Girit’in siyasi tarihi hakkında konferans vereceği haber yapılmıştır.²⁴⁷ Diğer bir örnek, İzmir Tilkilik İttihat ve Terakki Kulübü tarafından Bıçakçızade Hakkı Beyefendi’nin kişilerin sorumlulukları ve hürriyeti konularında halka açık bir konferans vereceği Ahenk gazetesinde ilân edilerek halkın katılımı sağlanmak istenmiştir.²⁴⁸

Kulüpler bünyesinde verilen bu konferanslardan bazıları da halkı sağlık ve ekonomik faaliyetler konusunda bilinçlendirmeye, bilgilendirmeye yönelik olmuştur. Örneğin İzmir Şehir Kulübü tarafından İzmir İttihad gazetesine verilen ilânda şehir eczacısı Hacı Hamdi Efendi’nin arıcılık ve küçük baş hayvancılık konuları üzerine bir konferans vereceği ve konferansın bütün vatandaşlara açık olduğu belirtilmiştir. İki Çeşmelik kulübü de Selanik Sağlık Müfettişi Tevfik Rüştü Bey’in kulübün konferans salonunda halka açık mühim bir konferans vereceği İzmir Ahenk gazetesinde ilân edilmiştir.²⁴⁹

Ayrıca verilecek konferanslar için bulunulan yerin resmi müessesinden izin alındığı da anlaşılmaktadır. Örneğin, İttihat ve Terakki Cemiyeti Pangaltı Kulübü’nün R. 14 Şubat 1327/27 Şubat 1912 tarihli tezkire ile İstanbul Beyoğlu Polisiye Müdüriyetinden Şişli’deki Osman Bey Gazinosu’nda kulüp adına Ahmet ağa ve Seyfi Bey tarafından sosyal ve siyasi konularda verilecek konferans için izin istediği görülmektedir. Polis Müdüriyetinin de hükümetçe tanınan bir kulüp olmasına binaen izin verildiği fakat siyasi olması hasebiyle konferansın mevcut siyasi

²⁴³ “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye”, *Tanin Gazetesi*, 04.07.1909.

²⁴⁴ “Mev’ize”, *Tanin Gazetesi*, 10.07.1909.

²⁴⁵ “Konferans”, *Tanin Gazetesi*, 09.09.1909.

²⁴⁶ “Şehir Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 15 Haziran 1909; Abatay, 2019: 21.

²⁴⁷ “Tilkilik Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 29 Eylül 1910; Abatay, 2019: 21.

²⁴⁸ “Tilkilik Kulübünden”, *Ahenk Gazetesi*, 28 Teşrin-i evvel 1326/10.11.1910; Abatay, 2019: 24.

²⁴⁹ “İki Çeşmelik Kulübünden”, *Ahenk Gazetesi*, 23.04.1911; Abatay, 2019: 25-26.

düzene uygun olması noktasında dikkatli olunması gerektiği belirtilmiştir.²⁵⁰ 9 Aralık 1909 tarihinde Trabzon Valiliğinden Dâhiliye Nezaretinde gönderilen yazıda mektep ve kulüp gibi üstü kapalı yerlerde yapılan toplantılar ve konferanslar hakkında ne yapılması gerektiği konusunda görüş talep edilmiştir. 1 Ocak 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umûmiye Dairesinden Trabzon Valiliğine gönderilen emirde Mektep ve Kulüp gibi üstü kapalı yerlerde yapılan toplantılar ve konferanslar hakkında Cemiyetler Kanunu'nun uygulanacağı ve Polis Müdüriyetinin bunları teftişe yetkili olduğu bildirilmiştir.²⁵¹

Kulüp bünyelerinde periyodik olarak gerçekleşen konferansların dışında bazen de Cemiyet'in önde gelen isimleri çeşitli gezilerle kulüpleri ziyarette bulunarak hem teftiş etmişler hem de Meşrutiyet'in faydaları ve ittihad-ı anasır konularına vurgu yapılan konferanslar vermişlerdir.²⁵² Talat ve Cavid Beylerin 21 Ekim 1909 tarihinde gerçekleştirdikleri Konya gezilerinde önce Konya İttihat ve Terakki Kulübü'nde daha sonra da Ereğli kazasına geçilerek orada konferans vermişlerdir. 1910 senesinin ağustos ayı içerisinde ise hem Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza ile Dr. Nazım Beyler başta olmak üzere bazı mebuslar Konya kulübünü ziyaret ederek konferanslar vermişlerdir.²⁵³ Tanin gazetesinin 5 ve 6 Ağustos'ta yayınlanan haberine göre Ahmet Şerif, Cavid ve Naci Beyler 21 Temmuz 1911'de gittikleri Trabzon gezisinde Trabzon İttihat ve Terakki Kulübü tarafından karşılanmışlardır. Ahmet Şerif yazısında şöyle diyordu: "Biz Trabzon'da kendi evimize, bütün milletin evine, İttihat ve Terakki Kulübüne misafir olmuştuk. Bu evin, bütün Trabzon sahibi; burada meydana gelen ailenin, bütün Trabzon halkı üyesiydi." Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere cemiyet kulüpleri halka mâl edilmekteydi. Daha sonra Kulübün organizasyonu ile Cavid Bey Trabzon Hürriyet Meydanı'nda halka bir konferans vermiştir.²⁵⁴ Konferans sonrası kulübe geri dönerek akşam yemeğini burada yediklerini anlatan Ahmet Şerif, Trabzon İttihat ve Terakki Kulübünde geçirdikleri geceyi şu cümlelerle kaleme almıştır:

Gece, kulüp, İttihat ve Terakki'nin evlatlarıyla dolmuştu. Vatan endişesiyle çarpan kalplerle dolmuş olan kulüp salonunun görünüşü, sade bir ihtişam gösteriyordu. Burada, kardeşler gayet kıymetli bir iki saat geçirdiler. İkiyüzlülük, kin ve garaz bu kapıdan giremezdi. Cavid, kardeşlerine bir saatten fazla söyledi. Genel ve özel görevleri, son zamanlarda meydana gelen bazı olayların sebebini açıkladı.²⁵⁵

Ayrıca Cavid Bey Trabzon'da birkaç gün geçirdikten sonra çarşamba günü akşamı yine kulüp salonunda kulüp mensuplarına Cemiyet'in siyasi, toplumsal ve ahlaki görevlerine dair

²⁵⁰ BOA. DH. SYS. 53-32.

²⁵¹ BOA. DH. MUI. 50-37.

²⁵² Şerif, 1999: 307.

²⁵³ Gündüz, 2008: 116.

²⁵⁴ Konferans hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif, 1999: 293-302.

²⁵⁵ Şerif, 1999: 303.

bir konferans daha vermiştir. Daha sonra Cemiyet'in önde gelen bu isimleri Trabzon'dan ayrılarak Akçaabat kazasının merkezi olan Polathane'ye gitmişlerdir. Cavid Bey, orada bulunan İTK önünde, halka Meşrutiyet'in fazilet ve faydalarından bahseden bir konferans daha vermiştir. Ahmet Şerif gerek kulüp de gerekse de meydanlarda halka verilen bu konferansların çok etkili olduğunu, halk nezdinde meşrutiyete sevgi ve bağlılık oluşturduğunu ifade etmiştir.²⁵⁶

2.2. Sanatsal Faaliyetler

İkinci Meşrutiyet'in ilânı diğer alanlarda olduğu gibi sanat alanında da büyük bir özgürlük ortamı sağlayacağı şeklinde tasavvur edilmiş, sanatkârlar "İstibdat Devri'nin" yarattığı suskunluğun geride kaldığını, karşılaşılan problemleri, kendi düşünce ve fikirlerini rahatça dile getirebileceklerini düşünmüşlerdir. Bu devir kısa sürede kendi yazarlarını yetiştirmiştir. Birçok tiyatro topluluğu kurulmuş ve konuları benzer piyesler yazılmıştır. Bu oyunlarda: İstibdat yöneticilerinin kurduğu baskıcı yönetim, tehdit olarak görülen hafiyeler, basına uygulanan sansür, istibdat devrinden kurtulmuş olmanın yarattığı sevinç ve coşku gibi konular işlenmiştir. Bu piyeslerin sonu genellikle zulüm olarak nitelendirilen istibdat yönetiminin kötü sonları ve Meşrutiyet'in ilânının sevinciyle kapanırdı. Ancak gerek yazarlar gerekse de piyesler halkın hafızasında çok uzun ömürlü olmamışlardır. Bunun sebebi de bu oyunların edebi olmaktan çok siyasi bir propaganda ile kaleme alınmış olmasıdır.²⁵⁷

Meşrutiyet Devri yazarlarının faaliyetleri incelendiğinde üç ana hatta toplandığı görülür:

- 1) Telif, adapte ve tercüme tiyatro eserleri vücuda getirmişlerdir. Meşrutiyetin ihtilalci ruhuna uygun eserler yanında başka yabancı eserlerde tercüme edilmiş veya uyarlanmıştır.
- 2) Bir kısım yazarlar piyes yazarlıklarının yanı sıra Tiyatro tenkitleri de yazmışlardır.
- 3) Darülbeyanın kuruluşunda ve sonrasında bir kısım yazarlar edebi heyetlerde görev almışlardır.²⁵⁸

Meşrutiyet Dönemi gerek devletin gerekse de toplumun içerisinde bulunduğu şartlar itibarıyla bir arayış dönemidir. Bu durum, yazarların bir kısmını ideolojik piyeslere yöneltmiştir. Devrin hâkim ideolojilerinden olan Osmanlıcılık, Batıcılık, İttihad-ı İslam ve Türkçülük-Turancılık düşünceleri doğrultusunda eserlerin ve yazarların sayıca çok olmasına vesile olmuştur. 1908'den sonra yazılan komedi türündeki piyeslerde, bir önceki devrin yani İstibdat Devri'nin devlet yöneticileri sertçe ve açıkça tenkit edilir.²⁵⁹

İttihat ve Terakki Kulüpleri, tiyatro aracılığıyla hem gelirlerini artırmak hem de hedeflenen halk aydınlanmasını sağlamaya çalışmışlardır. Yurt genelinde, kulüpler bünyesinde birçok

²⁵⁶ Şerif, 1999: 304-307.

²⁵⁷ Töre, 2008: 215.

²⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Töre, 2008: 215-251.

²⁵⁹ Töre, 2008: 217-230.

piyes sahnelenmiştir.²⁶⁰ Tanin gazetesinin 9 Ekim 1909 tarihli baskısının “Tiyatrolar” başlıklı yazısında Burhaneddin Bey ve kumpanyası tepebaşı kışlık tiyatrosunda bu akşam saat üçte fındıklı ittihat ve terakki kulübünün taht-ı himayesinde şems’ü-l mekâtîp mektebi menfaatine şerlok holms heyecanımız ve esrarengiz piyes altıncı perde adlı haberi verilmiştir.²⁶¹

Kulüpler bünyesinde yapılan bu tiyatro gösterilerinden elde edilen bilet gelirleri de yine Cemiyete mensup kuruluşlar veya mektepler için kullanılmıştır. Örneğin İzmir Tilkilik İttihat ve Terakki Kulübü, Sporting Kulübü tiyatrosunda bir piyes tertip ederek, bilet gelirlerinin kulübe mensup Darü’l- Edep Mektebine gideceği Ahenk gazetesi haberi ile halka duyurulmuştur.²⁶²

Meşrutiyet’in ilânından sonra her şeyin düzeleceğine, rayına oturacağına olan inanç bir süre coşkunkluk yaratsa da İttihat ve Terakki denetimindeki hükümetin memnun etmeyen yönetimi, “hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet” ilkelerinin sözde kalması halk nezdinde hayal kırıklığı yaratmıştır. Hürriyetin bayraktarı olan Cemiyete halk nezdinde duyulan ilgi ve hayranlık yerini hayal kırıklığının yarattığı öfkeye bırakmıştır. Nitekim Meşrutiyet Devri daha katı bir şekilde tenkit edilmeye başlanmıştır. Yeni düzen, çok geçmeden beklentileri karşılamadığı için halk arasında memnuniyetsizlik doğurmuştur. Mebuslar kendi zevk ve uğraşlarındadır, halk yine problemleri ile karşı karşıya kalmıştır. Ekonomik problemlere çözüm bulunması bir yana gitgide daha da problemlili bir durum oluşmuştur: İşsizliğin artması, vergilerin ağırlaşması, devlet dairelerinden eski çalışanların çıkarılarak yerlerine mebus yakınlarının gelmesi halkta oluşan bu öfkeyi açıklar niteliktedir. Üstüne üstlük seçimlere hile karıştırılması, nüfuzlu insanların mebus olmaları halkın egemenliğine gölge düşürmüştür. Halk bir nevi İttihat ve Terakki’nin kaybolan “Adalet” ilkesini aramaya başlar. Saffet Nezihî’nin “İzah ve İstihzah”ı ile oyunun devamı olan “Garibeler” bu konuda en çarpıcı komedi türünde eserlerdir. Yine “Jupon Bey” takma adıyla yazan yazarın “Bohça” adlı eseri mebus-vatandaş ilişkilerini karikatürize eden diğer önemli bir eserdir. Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle İttihatçılar da gözden düşerler. İzdivaç Projesi’nde kız, İttihatçı diye amcasının oğluyla evlenmeyi reddeder.²⁶³

²⁶⁰ Çiydem, 2022: 221.

²⁶¹ “Tiyatrolar”, *Tanin Gazetesi*, 09.09.1909.

²⁶² “Tilkilik Kulübünden”, *Ahenk Gazetesi*, 22 Eylül 1325/05.10.1909; Abatay, 2019: 19.

²⁶³ Töre, 2008: 217-230.

2.3. İktisadi Faaliyetler

2.3.1. Sosyal Hizmet Faaliyetleri

İttihat ve Terakki kulüpleri misyonları doğrultusunda zaman zaman ahaliden yardıma ihtiyaç duyanlar için bazı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bazen hayırseverlerle bazen de kulüp bünyesinde yapılan tiyatro vb. aktivitelerden elde edilen gelirlerle bu yardımlar yapılmıştır. Kadıköy İttihat ve Terakki Kulübü'nde gazilere yardım amacıyla bir komisyon oluşturularak ihtiyaçları kulüp aracılığıyla giderilmeye çalışılmıştır.²⁶⁴ Bu doğrultuda örnekler vermek yerinde olacaktır. Bolu İttihat ve Terakki Kulübü tarafından II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından Sultan Mehmet Reşat'ın cülusuna mukabil 7.000 kuruş masraf edilerek 807 Müslüman çocuk büyük bir şenlik tertip edilerek görkemli bir törenle sünnet ettirilmiştir. Ayrıca İttihad-ı anasır ruhuna uygun olarak Ermeni çocuklara da kıyafetler yaptırılmıştır.²⁶⁵ Yine aynı kulüp tarafından Üskübî Mekteb-i İbtidaisi'nin inşasında harcanmak üzere 500 kuruşluk bağışta bulunulmuştur.²⁶⁶

Bolu İttihat ve Terakki Kulübü tarafından Bolu gazetesine verilen ilânda, 13 Aralık 1917 tarihinde yetim ve fakir çocukların kulüp binasında sünnet ettirilecekleri bu münasebetle ailelerin kulübe gelerek çocuklarının isimlerini kaydettirmeleri gerektiği duyurulmuştur.²⁶⁷ 1918'in haziran ayında İttihat ve Terakki Liva Kongresinin tamamlanmasıyla Bolu İTK tarafından Mekteb-i Sultani salonunda bir iftar ziyafeti verilmiş, bu ziyafette memurlardan ve yöre eşrafından 42 kişi katılmıştır.²⁶⁸ Kulüpler bu tarz faaliyetlerle birlik ve beraberliği güçlendirmeye, toplumsal dayanışmayı artırmaya gayret göstermişlerdir.

23 Temmuz 1908'de gerçekleşen Meşrutiyet'in ikinci kez ilânı uzun süredir kapalı olan Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılmasını sağlamıştır. Toplumda büyük umutlar besleyen bu gelişme Osmanlı tarihinde farklı bir değere sahip olarak "inkılâp" kavramıyla ifade edilmiştir. Bu bakımdan Meşrutiyet'in ikinci kez ilânı devrin literatürüne "1908 İnkılâbı", "10 Temmuz İnkılâbı" veya "Hürriyetin İlânı" gibi farklı isimlerle yansımıştır. Atfedilen bu önemin bir nişanesi olarak da 10-23 Temmuz gününün, milli bayram günü olarak kabul edilmesidir. Meclis-i Mebusan'daki uzun süren müzakerelerden sonra İttihat ve Terakki Fırkasının gayretleriyle 22 Haziran 1325/5 Temmuz 1909 tarihli oturumda, "Her sene 10 Temmuz (23 Temmuz) tarihinin âyâd-ı resmiye-i Osmaniyyeden olup, her sene yevmi mezkûrda icrâyı

²⁶⁴ Bkz. Kadıköy İTK'nin yardım makbuzu. Ek-10.

²⁶⁵ Evcin, 2018: 383.

²⁶⁶ "Üskübîde İbtidai Mektebinden", *Bolu Gazetesi*, 8 Kanun-u evvel 1332/21 Aralık 1916; Evcin, 2018: 391.

²⁶⁷ "İttihat ve Terakki Kulübünden", *Bolu Gazetesi*, 6 Kanun-u evvel 1333/6 Aralık 1917; Evcin, 2018: 395.

²⁶⁸ "Ziyafet", *Bolu Gazetesi*, 20 Haziran 1334/20 Haziran 1918; Evcin, 2018: 396.

şehrâyîn edilecektir.” Şeklinde kanun hazırlanmıştır. Mevzubahis kanun 28 Haziran 1325 tarihli Takvim-i Vekayi’de yayınlanarak resmen yürürlüğe girmiştir. Böylece II. Meşrutiyet’in ilân tarihi olan 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) günü, “İyd-i Milli” adıyla Osmanlı Devleti’nin ilk resmi milli bayram günü olarak kabul edilmiştir. Bu bayramla Meşrutiyet’in niteliği ve önemi ile ilânında rol oynayan Cemiyet’in halkın zihninde ve kalbinde yer etmesi amaçlanmıştır. Kutlamalarda bir Osmanlılık bilinci yaratılması bakımından Meşrutiyet’in birleştirici gücüne; ittihad-ı anâsıra katkı sağlanacağı düşünülmüştür.²⁶⁹

Dini bayramlar gibi milli bayramlarda, birlik ve beraberliğin pekiştirilmesi ve sürdürülmesi bakımından hem toplum hem de devlet hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu minvalde İyd-i Milli’nin kabulü Osmanlı Devleti dahilinde halk tarafından memnuniyetle karşılanmış, ilk yıl dönümü kutlamaları büyük heyecan yaratmıştır. Hükümet bayram günü için günler öncesinden hazırlıkları başlatırken başkentin haricinde Selanik, İzmir, Bursa, Kastamonu ve diğer şehirlerde de törenler ve kutlamalar için heyetler oluşturulmuştur.²⁷⁰ İttihat ve Terakki Kulüpleri de bulundukları yerlerde ya resmî törenlere iştirak etmişler ya da müstakil kutlamalar, şenlikler, törenler tertip etmişlerdir. Anadoluhisarı İttihat ve Terakki Kulübü “İyd-i Milli” münasebetiyle gerçekleştirilen kutlamalar çerçevesinde kırk beş kadar köylü çocuklarının sünnet düğününü gerçekleştirmiştir.²⁷¹ Yine Cemiyet’in İzmir’deki kulüpleri tarafından da kutlamalar çerçevesinde 500 Müslüman çocuk sünnet ettirilmiştir.²⁷² Ayrıca şehir meydanına veya kulüp önlerine 23 Temmuz’u simgeleyen “Tak-ı Zafer” yani zafer anıtları da yaptırmışlardır. 26 Temmuz 1910 tarihli Konya gazetesinin “İyd-i Ekber-i Osmânî” başlıklı haberinde bu bayram gününün nasıl kutlandığı şu şekilde anlatılmıştır:

Mebde-i sa’adet-i mülk ve millet olan on temmuz yevm-i mübârekine şerf-mütesadif olan iyd-i millî-i Osmânî şehrimizde dahî milletin bî-nihâye alkışları, nâmütenâhîtebcilleri ile lâıyk olduğu kutsiyet ve ulvîyetle takdîr ve tekrîm edildi... Halkımızda bu iyd-i ekberin tebcîl-i şân ve kadri için her türlü riya ve sahtekarlıktan âzâde olarak gâyet samîmi bir hiss-i meserret rûnumûn idi. Belediye tarafından dâire-i hükümet önüne inşa ettirilen mûte’addid tâk-ı zaferler ve lâıyû’ad bayraklar ve levhalar ile hürriyet meydânı semavi bir hal kesb etmişdi. İttihâd ve Terakki kulübü önüne rekzedilen tâk-ı zafer ise hassaten cezb-i inzâr eyliyor... Hele her unsura mensup dört kız çocuğunun müzeyyen araba içinde arabanın ön cihetine mu’lak “İttihâd-ı Anâsır” levha-i mübeccelesinin her biri bir köşesine merbut kırmızı ve beyaz habl-i metîn ellerinde olarak aldıkları vaziyet umuma reşk-i meserret bahşetmiştir. Bu levha ittihâdın kuvvet ve ulvîyetini meyân-ı unsura bir lisân-ı sitâyîşle irâe eylemekde ve her unsur kalblerinde caygır olan ittihâdı vecihlerinde hâsıl olan alâim-i ibtisam ve meserretle irâe etmekde idi.

²⁶⁹ Çolak, 2013: 9-22; Tunç, 2015: 463, 474.

²⁷⁰ Çolak, 2013: 22, 37.

²⁷¹ “Anadolu Hisarı”, *Tanin Gazetesi*, 25.07.1910.

²⁷² Çolak, 2013: 39.

Merâsim: gündüz saat ikide hükümet pişgâhında resm-i behîne ibtidâr olundu. Evvelce makâm-ı vilâyetden lâzım gelenlere da'vet tezkereleri tasfîr olunduğu gibi bil'umûm me'mûrînin de elbise-i resmiye ve redingot îksâsıyla iştirâkleri emr ve tebliğ kılınmışdı. Vâli-i âli-i vilâyet paşa hazretleriyle Çelebi Efendi ve Kumandan Paşa hazretleri ve bil-cümle ulemâ ve meşâyih vucûh ile mu'teberân-ı ahâlî ve ecânib ve her unsura mahsûs talebe-i mekâtib hazır ve asâkir-i ihtiyâtiye ile jandarma ve polis efrâdı safbeste-i ihtirâm oldukları ve İttihâd ve Terakkî kulübü efrâdı ellerinde bayraklar bulunduğu ve binler Osmanlı mevcûd olduğu halde devlet ve milletin teâlî-i şân ve şevketine ve meşrûtiyetperver pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin temâdi-i ömür ve afixetine dâir müftî efendi ile rum ve ermeni reis-i rûhânîyeleri efendiler tarafından du'âlar ve İttihâd ve Terakkî kulüpleri müfettişi faziletli Hoca Tahir efendi tarafından kezâ aynı mealde bir du'â ile pek belîğ nutuklar okunmuş ve sanâyi' mektebi mûsikîsinin çaldığı na'me-i selâm üzerine üç defa "Padişahım Çok Yaşa" du'âsı kemâl-i hulûs ile isâl-i kabûlgâh-ı ehadiyet ve onu müte'âkib makâm-ı hükümetde kabûl-ü tebrîkât resmine mübâşeret olunarak buna umûmla berâber konsoloslar dahî iştirâk etmiş ve vakt-i zuhûrda Alaaddin tepesinden yirmi pâre top atılmışdır. Ba'de-z zuhûr kumandanlık ve belediye dâireleri ziyâret ve hey'etce dergâh-ı şerîfe azîmet olunarak huzûr-u pür nûr-u hazret-i Mevlânâ'da dahî edmiye-i ? mefrûza-i pâdişâhî tekrar edilmiştir. Ba'dehu sırasıyla İttihad ve Terakkî kulübü ve fetvahâne ve ıslâh-ı medâris cem'iyeti ve gayr-i müslim vatandaşlarımızın dâire-i rûhânîyesi gezilerek hasb-el beşer ve tayye te'yîd-i uhuvvet-i Osmânîyeye dâir beyânat ve tebrîkât te'âtî kılınmıştır.²⁷³

Konya İttihat ve Terakki Kulübü tören ve kutlamalarda ön saflarda yer almıştır. Tertip edilen törene devlet memurlarının, yöre eşrafının katılımına özen gösterildiği ve günün anlamına binaen “İttihad-ı Anasır” ruhuna vurgu yapıldığı dikkat çekmektedir.

İzmir İki Çeşmelik Kulübü tarafından, Anadolu gazetesine verilen ilânda Memduhiye Mektebi'ndeki yoksul çocukların kırtasiye masraflarının giderilmesi için ilgilenenlerin, hayır yapmak isteyenlerin ayın yirmi dokuzunda Irgat Pazarı'nda bulunan Osmanlı Fotoğrafçısına gelmesi çağrısında bulunulmuştur.²⁷⁴ Tilkilik Kulübü'nden ise kömür dağıtımı için hayır yapanların, kulübe destek olanların isimleri ve yardım miktarları 5 Mart 1911 tarihli İttihad gazetesinde haber yapılarak teşekkür edilmiştir.²⁷⁵ Kastamonu Vilayet gazetesinin 13 Aralık 1909 tarihli haberine göre Maarif kulübü heyeti Kız Sanayi Mektebini ziyaret etmişler, Muallime hanımdan ihtiyaç sahibi kızların isimlerini alarak 13 kız öğrenciye kışlık hırka, 6'sına yerli ve kalın çorap, 11 öğrenciye ise ayakkabı giydirmişlerdir. Ayrıca mektepte dikiş makinesine ihtiyaç duyulduğu fark edilmiş ve bunun üzerine Singer Şirketi'nin Kastamonu şubesi müdürünü davet ederek “Anavata” denilen yeni bir dikiş makinesi tedarik edilerek mektebe gönderilmiştir. Makinenin ücreti ise vilayet matbaasının gelirinden karşılanmıştır.

²⁷³ “İyd-i Ekber-i Osmanî” *Konya Gazetesi*, 26.07.1910.

²⁷⁴ “İki Çeşmelik Kulübünden”, *Anadolu Gazetesi*, 11 Kanun-u Sani 1912; Abatay, 2019: 47.

²⁷⁵ “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine Mensup Tilkilik Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 5 Mart 1911.

Bununla birlikte mektebe İstanbul'dan bir de muallime getirileceğini vaat etmişlerdir.²⁷⁶ Tanin gazetesinin 23 Ağustos 1326/5 Eylül 1910 tarihli sayısının “Varaka” başlıklı haberinde, on yaşlarında fakir ve öksüz bir çocuğun, verdikleri hediyeler ve gösterdikleri ilgiden dolayı İttihat ve Terakki Kulübüne olan teşekkür metnine yer verilmiştir.²⁷⁷ Konya İttihat ve Terakki Kulübü 31 Mart vakasının ardından “Hürriyet Şehitleri” için mevlit okutmuş aileleri için yardım kampanyası başlatmıştır. Yardım kampanyalarının başlatıldığı yerlerden birisi de Konya'nın Burdur sancağına bağlı Uluborlu kazası ve Senirkent nahiyesi olmuştur. 7.834 kuruş 30 para yardım toplanmıştır.²⁷⁸

30 Eylül 1908'de İzmir'de meydana gelen vapur kazasında 63 kişi hayatını kaybetmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Karşıyaka Kulübü tarafından teşkil olunan komisyon marifetiyle yardım toplanarak olayda yaralananlar ile hayatını kaybedenlerin ailelerine maddi destekte de bulunmuştur. Yardımda bulunan kişilerin isimleri ise Cemiyet'in yayın organı olan İttihad gazetesinde yayınlanmıştır.²⁷⁹

İkinci Meşrutiyet Devri'nin önemli sorunlarında birisi de kolera, tifüs gibi salgınlar yani sağlık sorunlarının yaşanmasıdır. İttihat ve Terakki Kulüpleri bu alanda da sorumluluk hissederek çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Düzenledikleri çeşitli aktivitelerden sağladıkları maddiyatı sağlık kuruluşlarına bağışladıkları görülmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup Heyet-i Sıhhiye-i Hayriye tarafından kulüplere biletler gönderilerek bunların satılması ve elde edilen gelirin kolera salgınına karşı kullanılması örnek teşkil etmektedir.²⁸⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti kendi teşkilat yapısı dışında başka kulüp veya dernekleri de himaye altına alma politikası yürütmüştür. Bu anlayış aynı zamanda Cemiyet'in topluma nüfuz etme araçlarından da birisini teşkil etmektedir. Bu bağlamda Cemiyet'in himaye altına aldığı derneklerden biri de Osmanlı Donanma Cemiyeti'dir. Bu cemiyet 19 Temmuz 1909'da donanmanın güçlendirilmesi amacıyla kurulmuştur. Özellikle satın alınacak gemiler hususunda yardım kampanyalarıyla aktif rol üstlenen cemiyet kısa süre içerisinde destek bulmuş ve şubelerini artırmıştır. Cemiyet hem teşkilatlanma sürecinde hem de yardım kampanyalarında İttihat ve Terakki tarafından bilfiil destek görmüştür. Bazı şubeleri İttihat Terakki Kulüpleri

²⁷⁶ Çiydem, 2022: 220.

²⁷⁷ “Varaka”, *Tanin Gazetesi*, 05.09.1910.

²⁷⁸ Gündüz, 2008: 64.

²⁷⁹ “Havadis”, *İttihad Gazetesi*, 09.03.1909; Yatkın, 2018: 216.

²⁸⁰ “Tilkilik Kulübünden”, *Ahenk Gazetesi*, 9 Kanun-u sani 1326/22 Kanun-u sani 1911; Abatay, 2019: 56.

tarafından kurulduğu gibi yardım kampanyaları da İttihat ve Terakki'nin yayın organları aracılığıyla yürütülmüştür.²⁸¹

2.3.2. Esnaf ve İşçi Kulüpleri

1913 Nizamnamesinin 73. maddesine göre büyük şehirlerde o çevrenin zihniyet ve sosyal durumu dikkate alınarak esnaf ve işçi kulüplerinin açılacağı, bu kulüplere de sadece Cemiyet mensuplarının değil başkalarının da devam edebileceği belirtilmiştir. Yine bu mesleki kulüplerde kumar ve içki yasaklanmıştır. Sancak merkez heyetlerinin bu kulüplere zeki ve muktedir kişiler göndererek kulüp mensuplarıyla tanışıp kaynaşmasını ve fikir alışverişlerinde bulunarak onları aydınlatmaları istenmiştir. Merkez heyetleri de özellikle bu hususta özen göstermekle sorumlu kılınmıştır.²⁸² Sultan II. Abdülhamid devrinde özellikle meslek okullarında başlayan yaygınlaşma bu devirde de devam etmiştir. Hem esnaf kulüplerinin oluşturulması hem de meslek okullarının açılması birbirini tamamlayan gelişmelerdi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla sekteye uğramış hatta birçoğu kapanmıştır.²⁸³

Beypazarı İttihat ve Terakki Kulübü, iptidai mektebinde esnaf çıraklarını cehaletten kurtararak aydınlatmak ve dini terbiyelerini kuvvetlendirmek için gece dersleri açmıştır. Bu derslere devam edenlerin sayısı yüz kırk bire kadar çıkmıştır. Ayrıca bunlara ders veren dört öğretmen kulüp tarafından aylığa bağlanmıştır. Derslere devamın önemli bir husus olduğu, gelmeyenlerin de gelmeme sebeplerinin kulüp idaresi tarafından araştırılması dikkat çekmektedir. Bu gece derslerinde öğrencilere alfabaden başlamak suretiyle okuma, imla, dini akideler ve Kur'an-ı Kerim okutulmuştur. Ahmet Şerif, tanık olduğu bu gece derslerinden birini Tanin gazetesinde şu cümleleriyle yazmıştır:

Okula özellikle dershanelere girilince insan yüce bir manzara karşısında bulunuyor. Çoğunluğu, gündüzün dükkânlarında işleriyle uğraşan çıraklar meydana getiriyor. Aralarında birkaç tene yirmi beş otuz yaşlarında, bıyıklı çocuklarda görülüyor. Öğrenciler, kürsüde oturan hoca ile çalışıyorlar. Herkesin önünde kitabı, içinden hocayı takip ediyor. Pek akıllı, uslu olan bu talebelerin terbiyesinden, öğretmenlerin pek memnun olduğunu zannedirim; çünkü, dersin dışında bir çıt bile işitilmiyor.²⁸⁴

Bolu İttihat ve Terakki Kulübü'nün çalışmalarıyla Bolu'da bir esnaf teşkilatı da oluşturulmuştur. Ayrıca esnaf için tasarruf sandıkları kurulmaya başlanmış, ilk olarak bir Dikici Sandığı kurulmuştur.²⁸⁵ İzmir İttihat ve Terakki Kulübü'nün çalışmalarıyla, İzmir'de Ticaret

²⁸¹ Gök, 2008: 77-81.

²⁸² Tunaya, 1988: 118; Çiftçi, 2015:133.

²⁸³ Sakaoğlu, 2018: 211.

²⁸⁴ Şerif, 1999: 81.

²⁸⁵ "Tasarruf Sandıkları", *Bolu Gazetesi*, 5 Kanun-u sani 1332/18 Ocak 1917; Evcin, 2018: 392.

Kulübü ve Ziraat Kulübü kurulmuştur. Bu esnaf kulüpleri ile ilgili İttihat gazetesinin 23 Ağustos 1909 tarihli haberi oldukça dikkat çekicidir. Haberde, tüccarların kulübe yeteri kadar önem vermediği bunun da kulübe ödemekle yükümlü oldukları cüzi miktardaki abone parasından kaynaklı olabileceği dile getirilmiştir. Fakat bu kimselerin sırf eğlenceye mahsus kulüplere bu bedeli ödeyerek devam etmeleri tenkit edilmiştir. Yine aynı haberde şehirdeki arabacı, hamal, kayıkçı, marangoz gibi esnafın kulüplerine verdikleri önem övülmüştür. Anlaşılabacağı üzere çeşitli iş kollarında esnaf kulüpleri vücuda getirilmiştir.²⁸⁶

Konya İttihat ve Terakki Kulübü tarafından çıraklar için bir gece mektebi açılmıştır. Zaman zaman Mektebin kulüp tarafından teşkil edilen bir heyet tarafından teftiş edildiği, öğrencilere sorular sorulduğu anlaşılmaktadır. Mektepte haziran ayında sınav yapılarak başarılı olan öğrencilere kulüp binasında düzenlenen törenle Kuran, saat, kalem gibi çeşitli hediyeler verilmiştir. Kulübün bu tarz faaliyetlerinin özendirme amaçlı olduğu düşünülebilir. Konya'dan başka Isparta ve Antalya sancaklarında da çırak mektebi açılmıştır.²⁸⁷ Konya Kulübü'nün diğer bir girişimi de bölge ekonomisine katkı sağlayacağını düşündükleri İpek böceği yetiştiriciliği olmuştur. Bozkır yöresinin ipek böceği üretimine uygun olduğu tespit edilerek dutluklar oluşturmak için çalışmalara başlanmıştır. İpek böceği yetiştirmek isteyenlere, bu konu hakkında teknik bilgiler verilerek gerekli malzemeler temin edilmiştir. Kulüp ayrıca yerli malı kullanımını teşvik etmek için Hereke ve Isparta'da üretilen yazlık kumaşlardan örnekler getirerek halkın beğenisine sunmuştur.²⁸⁸

Ayrıca esnafın tarafından teşkil edilen bazı kulüpler Cemiyet'in himayesine girerek faaliyetlerini sürdürme yoluna gitmiştir. Örneğin İttihad gazetesinin 31 Aralık 1908 tarihli sayısına yansıyan haberine göre gemici, donanman, ateşçi, kömürcü; vapur ve mavna esnaf ve amelesinin “İzmir Osmanlı Ateşçi Kulübü” adıyla bir kulüp tesis ederek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himayesine girdiği belirtilmiştir.²⁸⁹

Anlaşılabacağı gibi Cemiyet'in milli iktisat yaratma politikası doğrultusunda kulüpler de etkin olarak faaliyet göstermişlerdir. Ayrıca kulüplerin yönlendirmeleri ve girişimleriyle küçük sermayeler birleştirilerek şirketler kurulmaya başlanmıştır. Örneğin Ahenk gazetesinin 17 Şubat 1910 tarihli haberinde, İzmir İki Çeşmelik İttihat ve Terakki Kulübü'nün himayesinde Osmanlı Otomobil Şirketinin özel olarak kurulduğu haberi verilip bu çalışmanın diğer kulüplere

²⁸⁶ “Ticaret Kulübü”, *İttihad Gazetesi*, 23 Ağustos 1909; Abatay, 2019: 39-41.

²⁸⁷ Gündüz, 2008: 497-499.

²⁸⁸ Gündüz, 2008: 222.

²⁸⁹ “İzmir Lostromo”, *İttihad Gazetesi*, 18 Kanun-u evvel 1324/31 Aralık 1908; Yatkın, 2018: 162.

de örnek olması temenni edilmiştir.²⁹⁰ Benzer girişimler Konya ve mülhakatında da gerçekleştirilmiş, çeşitli alanlarda şirketler oluşturulmuştur. Bu şirketler: Millî İktisat-ı Osmanlı Bankası, Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi, Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi (I. Dünya Savaşı nedeniyle gerekli makineleri tedarik edemeyen şirket kumaş dokuma işini tezgâhlarla yapmak mecburiyetinde kalmıştır). Sadırlar Osmanlı Anonim Şirketi (Tarım makineleri alanında faaliyet göstermiştir), Konya Kantariye Osmanlı Anonim Şirketi, Emtia-i Umumiye Saadet Osmanlı Anonim Şirketi, Konya Mensucat ve Emtia Ümran Osmanlı Anonim Şirketi, Ilgın'da Uyanık Köylüler Şirketi, Akşehir Millî İktisat Bankası, Karaman Millî Bankası, Ereğli Hacı Mavi ve Hüseyin Efendi Köylü Kolektif Şirketi, Ereğli Ziraat ve Ticaret Türk Anonim Şirketi, Beyşehir Keresteciler Şirketi, Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi'dir.²⁹¹

2.4. Spor Faaliyetleri

1913 Nizamnamesinin 74. maddesine göre İttihat ve Terakki Fırkasına bağlı avcılık, nişancılık, yarış, güreş, cirit, binicilik, futbol, bisiklet, keşif kulüpleri gibi idman kulüpleri kurulacağı kararı alınmıştır.²⁹² Günümüzde Türkiye'nin üç büyük spor kulübü olan Fenerbahçe, Beşiktaş ve Galatasaray'ın güçlenmesi Meşrutiyet yıllarına dayanmaktadır. Futbol hem geniş kitlelerin ilgisini çekiyor olması bakımından hem de gençleri bir araya getirmesinden dolayı Cemiyet'in de dikkatini çekmiştir.²⁹³

Futbolun 19. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere'de oynanmaya başlandığı bilinmektedir. Osmanlı toprakları ise bu oyunla 1890'lı yıllara geldiğinde Moda'da oturan İngilizlerin sayesinde tanışmıştır. Fakat Sultan II. Abdülhamid'in idaresi altındaki o yıllarda “istibdat devri” veya diğer bir ifade şekliyle “mutlak hakimiyet” siyasi endişelerden ötürü Müslüman Türkler için cemiyet kurmak veya var olan cemiyetlere üye olmak yasaktı. Bu nedenle Kadıköy'ün çayırılarında futbol oynayan İngilizlere ancak gayrimüslim gençler eşlik edebilmişlerdir.²⁹⁴ İşte bu sebeple Fenerbahçe kuruluşunu gayri resmi olarak 1899 yılında gerçekleştirmişse de iki kez kapatılmasından dolayı faaliyetlerine, resmi kuruluş yılları olan 1907 yılında geçebilmiştir. Beşiktaş Jimnastik Kulübü de benzer badireler atlatmıştır.²⁹⁵

²⁹⁰ “Kulüplerimizde Faaliyet”, *Ahenk Gazetesi*, 17.02.1910; Abatay, 2019: 43.

²⁹¹ Aydın, 2008: 36.

²⁹² Tunaya, 1988: 118.

²⁹³ Çiftçi, 2015: 125.

²⁹⁴ <https://www.fenerbahce.org/kulup/tarihce> (erişim tarihi 13.11.2022).

²⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. <https://bjk.com.tr/tr/cms/tarihce/2/73> (erişim tarihi 13.11.2022).

23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra dernek ve kulüp kurma serbest hale gelmiştir. Böylece Fenerbahçe cemiyetler kanununa göre tescil olunan ilk Türk kulübü olmuştur. Akabinde İstanbul'da; Anadolu, Beykoz, Vefa Futbol Kulüpleri de 1908 senesinde resmen kurulup tescil edilen Türk kulüpleri arasında yerini almıştı.²⁹⁶ Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü 26 Ocak 1911 tarihinde,²⁹⁷ Galatasaray ise 14 Ağustos 1913'te tescil edildiler.²⁹⁸

İTC, Meşrutiyet'in ilânından sonra kamusal destek sağlayabilmek amacıyla çeşitli sosyal faaliyetlere yönelmiş, bu alanlardan birisi de spor olmuştur. Halk nezdinde özellikle de gençler arasında ilgi odağı olan futbol, Cemiyet'in de dikkatinden kaçmamıştı. Bu amaçla İttihat adında bir futbol takımı kurmuşlar ancak beklenen ilgi toplumda karşılık bulmamıştır. Bu yüzden daha önceden kurulmuş ve belli bir güce sahip olan Galatasaray ve Fenerbahçe gibi kulüpleri nüfuzları altına almaya çalışmışlardır. Galatasaray Spor Kulübü'ne nüfuz edemeseler de Fenerbahçe'ye nüfuz edebilmiş ve kısa sürede kulübün yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Fenerbahçe'nin hem erken dönemlerde kurulmuş olması hem de bir semt takımı olması, Cemiyet için oldukça cazip özelliklerdi. Galatasaray'dan ayrılarak kurulan ve kısa bir süre Progress adını kullandıktan sonra 1914 yılında Altınordu adını alan futbol takımının fahrî başkanlığına Cemiyet'in en önde gelen isimlerinden olan Talât Paşa getiriliyordu.²⁹⁹ O sırada Dahiliye Nazırı olan Talât Paşa, 1917'de Sadrazam olmuştur. Anlaşılacağı üzere Cemiyet en üst kademedeki futbola daha doğrusu futbol aracılığıyla gençlere sirayet etmeye çalışmıştır.³⁰⁰

Milli şuur oluşturma yolunda spor kulüplerine nüfuz etmeye çalışan Cemiyet'in oldukça önem arz eden Fenerbahçe ile ilişkisine ayrı bir parantez açmak gerekiyor. Cemiyet'in önde gelen isimlerinden, İttihat ve Terakki tarafından kurulan kabinenin Nafia Nazırı olan Hulusi Bey, İttihat ve Terakki baş kâtibi Sabri Toprak ve Bahattin ile Dr. Nazım Beyler de Fenerbahçe'nin üst düzeyde yöneticileri olarak kulübü İttihat ve Terakki'ye oldukça yakınlaştırmışlardır.³⁰¹ Bu durum mütareke yıllarında işgal kuvvetlerinin, Cemiyet'in bir kolu olduğu gerekçesi ile Fenerbahçe'nin kapatılması için bir hayli uğraşmasına sebep olmuştur. Fenerbahçe takımı, I. Dünya Savaşı sonunda iktidarı kaybeden ve gözden düşen ittihatçıların kamufle olmasında, Millî Mücadele yıllarında da Anadolu'ya silah ve cephane taşınmasında

²⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. <https://www.fenerbahce.org/kulup/tarihce> (erişim tarihi 13.11.2022).

²⁹⁷ <https://bjk.com.tr/tr/cms/tarihce/2/73/> (erişim tarihi 13. 11. 2022).

²⁹⁸ <https://www.galatasaray.org/s/galatasaray-nasil-kuruldu/13> (erişim tarihi 13.11.2022).

²⁹⁹ Ayrıca bkz. Ek-11.

³⁰⁰ Çiftçi, 2015: 126.

³⁰¹ Ayrıca bkz. Ek-12.

kulüp ve lokalleri aracılığıyla çalışmıştır. Ayrıca bugün adı Fenerbahçe Şükrü Saraçoğlu Stadı olan stadin adı 1929 yılından önce “İttihat Spor Sahası” idi.³⁰²

İzmir’de 1912’de kurulan Karşıyaka takımının İzmir İttihat ve Terakki Kulübü binasında kurulması ve lokal olarak orayı kullanması dikkat çekmektedir. 1913 yılının sonlarına doğru İzmir’e giden Celal Bayar, spor yapan Altaylı milliyetçi gençleri İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bünyesine katmak için kulübün kuruluşuna önyak olmuş ve maddi yardımda da bulunmuştur. Böylece Celal Bayar’ın vermiş olduğu destekle Altay Kulübü 16 Ocak 1914 tarihinde kurulmuştur. Ayrıca Bayar, gençlere Cemiyet’in kulüp binasında bir de yer tahsis etmiştir.³⁰³

Kulüpler futbol haricinde çeşitli spor dallarında da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu duruma bazı örnekler sunmak yerinde olacaktır. Bolu İttihat ve Terakki Kulübü tarafından toplumu daha sağlıklı bir yaşama sevk etmek için bir doğa yürüyüşü tertip edilmiştir. Bolu gazetesinin 5 Kanun-i Sani 1332/18 Ocak 1917 tarihli haberinde bu faaliyete şu şekilde yer verilmiştir:

Bolu kasabası havalisinde gıpta-i bahş emsal olan bedi’-i fitriye ve menazır-ı latifeden istifade etmek ve aynı zamanda halkı kahvehane hayatının hevayı müz’icinden kurtarub letafet-i tabiiye ile temas hâlinde bulundurmak maksadıyla Bolu İttihad ve Terakki Kulübü tarafından bir Seyahat Hey’eti tertib edilerek olbabdaki programı da neşredilmiş ve yarınki Cuma gününden itibaren tatbikata mübaşeret edilmesi musammem bulunmuştur. Şu teşebbüsât-ı fenniye ve sıhhiyeyi ve onun zımnındaki mekasıd-ı ulviyye-i içtimaiyyeyi Kemal-i samimiyetle takdir eyleriz.³⁰⁴

Tanin gazetesinin 8 Teşrini evvel 1326/21 Ekim 1910 tarihli sayısının “Spor ve Av” başlıklı haberinde, Kadıköy İttihat ve Terakki Kulübü tarafından av ve spor müsabakalarına dair bir yarışma yapılacağı, bu yarışmaya katılmak isteyen avcıların Kadıköy İttihat ve Terakki Kulübüne müracaat etmeleri gerektiği ilân edilmiştir. Ayrıca müsabakaya katılmak için 2 kuruş ödenmesi gerektiği de belirtilmiştir.³⁰⁵ İttihat ve Terakki kulüpleri, spor alanındaki çeşitli faaliyetleri ile hem Cemiyet’in gençler arasında kök salma hem de maddi bir kazanç elde etme arzusunda oldukları anlaşılmaktadır.

³⁰² Çiftçi, 2015: 127; <https://t24.com.tr/k24/yazi/ittihat-ve-terakki-nin-kanatlari-altinda,2939> (erişim tarihi 14.11.2022).

³⁰³ <https://altay.org.tr/tarihce/> (erişim tarihi 14.11.2022).

³⁰⁴ “Seyahat Heyeti”, *Bolu Gazetesi*, 5 Kanun-u sani 1332/18 Ocak 1917; Evcin, 2018: 392.

³⁰⁵ “Spor ve Av”, *Tanin Gazetesi*, 21.10.1910.

2.5. Siyasi Faaliyetler

Meşrutiyet'in ikinci kez ilânı, ilkinde de olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim kademesinin gerçekleştirdiği ıslahat hareketlerinin aksine aşağıdan yukarıya yani tabandan tavana doğru bir harekettir.³⁰⁶ Bu harekete bayraktarlık yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti de gerek programı gerekse mensuplarının içtihatları bakımından “gayrimütecanis” bir yapıya sahip olmuştur. Çünkü farklı siyasi düşüncelere sahip insanlar, cemaatler istibdat idaresini yıkmak için Cemiyet'in çatısı altında toplanmıştı.³⁰⁷

Rumeli'de uzun yıllar gizli faaliyetlerde bulunan Cemiyet'in kitlesel sayılabilecek hareketleri, 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in ilân edilmesini sağlamıştır. Anarşik bir hürriyet havası içinde Cemiyet'in nüfuzu hükümet otoritesi yerine geçmiş, yurdun her tarafında üyelerini artırmaya başlamıştır. Sağladığı teşkilatlanmayla Meşrutiyet'in ilk genel seçimlerini de (1908) üstün bir çoğunlukla kazanmayı başarmıştır. Hürriyetin bayraktarı ve sembolü olan Cemiyet “halaskâr” hatta “mukaddes” sayılmış, onun mensubu olmak bir vatan vazifesi ve şeref borcu bilinmiştir. Fakat Mebusan Meclisinin henüz ilk toplantılarında Cemiyet çatısı altında bir araya gelenlerin siyasi alanda derin fikir ayrılıklarına sahip oldukları kısa zamanda ortaya çıkmış, çözümler başlamıştır. Cemiyet bu çözümler ve kopmalara karşı tedbirler aramak yoluna gitmiş, bu tedbirleri hem hukuki hem de fiili alanlarda almak imkânını bulmuştur. Meclis çoğunluğunun her şeyi yapabileceği kanaati seçimlerdeki şiddet ve baskısının sebebi olmuştur. Seçimlerdeki bu baskı tedbirleri, hürriyete gölge düşüren hareketlerle sürmüştür.³⁰⁸

İttihat ve Terakki, alışılmışın dışında diğer siyasi örgütlenmelerde görülmeyen birtakım farklı özelliklere sahiptir. Bir yanda İttihat ve Terakki Cemiyeti diğer yanda İttihat ve Terakki Fırkası olmak üzere ikili bir yapı vardır.³⁰⁹ Bu iki yapı karşılaştırıldığında Cemiyet'in daha baskın geldiği aşikârdır. Tunaya'nın ifadesiyle: “Cemiyet bir kere kurtarıcı bir maziye sahipti. Daha eskiydi. Bir çeşit efsaneye bürünmüştü ve kutsallaştırılmıştı”. Her yerde üyeleri ve kulüpleri olan, yerel ve merkezi kongreleri yapılan bir örgüttü. Görünüş olarak bir kültür ve toplumsal dayanışma örgütü gibiydi. Bir altyapıydı, tabandı ve süreklilydi. Sina Akşin asıl İttihat ve Terakki'nin bu olduğunu ifade eder. Fırka ise sadece Mebusan Meclisindeki İttihatçı mebuslardan ibaretti, yani İttihat ve Terakki'nin parti grubuydu. Akşin, Mebusların çoğunun etiket İttihatçıları olduğu için İTC'nin 1912'ye değin Cemiyet'in fırkayı kendisinden uzak

³⁰⁶ Tunaya, 1959: 8.

³⁰⁷ Çeşitli fikir ve siyasi düşüncelere sahip insanlar Meşrutiyet'in ilânı, istibdadın yıkılması idealinde buluşmuşlardı, fakat bu amaca erişildikten sonra bir çözülme veya temizlenme kaçınılmazdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, 1959: 47; Armaoğlu, 2016: 588-595.

³⁰⁸ Tunaya, 1959: 32.

³⁰⁹ Gizli olarak toplanan 1908 kongresinde yayınlanan kararlar ile Cemiyet'in fırkalaştığı ilân edilmiştir. Fakat Cemiyet-Fırka ilişkilerine tam bir açıklık getirilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, 1988: 28; 1959: 49.

tuttuğunu belirtir ve buna örnek olarak da fırkanın, Cemiyet'in genel kongresine sadece 3 temsilci gönderebildiğini öne sürmektedir.³¹⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş sebebi olan “Bu devleti dağılmaktan kurtarabilir miyiz?” sorusuna Meşrutiyet'in ilânı, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve meclisin açılmasıyla cevap bulunmuştu.³¹¹ Peki bu durum halk nezdinde nasıl karşılanmıştı ve Cemiyet görevini tamamlamış mıydı? Tunaya'ya göre;

Meşrutiyet camiasını kaplayan olayların belki de en önemlisi, siyaset yapan fertlerin artışıdır. Tebaai Şahane'nin vatandaşlık merhalesine yükselişidir... Türkiye tarihinde, bu devreye kadar rastlanmamış bir şekilde, fert iktidarın kullanılışını kendi gidişi ile ilgili bulmuş, bu hususta düşünmeyi, tenkit ve telkinde bulunmayı kendisi için bir “fonksiyon” saymıştır. Devletin idaresi sadece Padişah'la Mabeynine münhasır bir iş olmamalıydı. Her vatandaşın söyleyeceği sözü, gösterecek yolu olabilirdi. Siyaset yapmak olayı böylece başka bir olayı da sonuç halinde ortaya çıkarmıştı: İktidara iştirak.³¹²

Ancak ne devletin yönetim kadroları ne de toplum, bu rejim için gerekli siyasi, sosyal, eğitim ve hukuki donanımına sahip değildi. Fakat Cemiyet heterarşisi siyasi reformun sosyal reformu gerçekleştireceğine inanmıştır.³¹³ Nitekim Meşrutiyet'in ilânından önceki devlet adamları ile şimdi yönetmeye aday olanların, usulleri ve tarzları da farklıydı: İTC önce siyasi ve sosyal kollarla teşkilatlanma daha sonra yönetime herhangi bir kademedede dâhil olma anlayışı içerisinde olmuştur.³¹⁴ Yani öncelikle siyasi reformları hayata geçirmede karar kılmışlardı. Tabi bu düşünce Meşrutiyet'in topluma her şeyden önce manevi ve ahlaki bir hareket olarak açıklanmasına da engel teşkil etmemiştir. Peki otuz yılı aşkın bir tatil “istibdat” sonrasında halkı inandıracak manevi ve ahlaki değerler ne olacaktı? Seçmek veya seçilmek mi yani oy hakkına sahip olmak mı, yoksa daha başka şeyler miydi? Ayrıca halkı bu konuda aydınlatacak olan iktidar mıydı? Yoksa aydınlar mı? Bu soruların tartışılması gereken meseleler olduğu muhakkak. Belki de aydınlar bu ödevde başarısız oldukları için iktidar sahipleri kendilerini ödevlendirmişlerdir.³¹⁵ Tunaya'nın şu cümleleri durumu açıklar niteliktedir:

Meşrutiyet, toplumun geriliğinden ve seviyenin düşüklüğünden sorumluydu. Memleketinin işlerini bir üçüncü şahıs gibi tenkit eden ve sadece tenkit eden aydınlar grubu bir çeşit “sosyal vebal” altında kalmaktaydı. İmparatorluğu “çürük kereste ile çatılıvermiş yıkılacak bir bina” haline getirmiş olan kendi aydınları idi. Ve onlar hücum ettikleri softalardan daha da suçluydular. Hiç olmazsa softalar inandıklarını köylere kadar yaymaya çalışıyorlardı. Hâlbuki aydın denilen kimseler terbiyeci rollerini oynamıyorlar ve

³¹⁰ Akşin, 2016: 65; Tunaya, 1989: 200.

³¹¹ Ortaylı ve Erdinç, 2016: 31.

³¹² Tunaya, 1959: 28.

³¹³ Artuç, 2008: 77.

³¹⁴ Erdoğan, 2008: 27.

³¹⁵ Tunaya, 1959: 30.

kitleyi kimsesiz, başıboş bırakıyorlardı. Kendi kendilerini bu kadar ağır tenkitten çekinmeyen Meşrutiyetçiler, bütün güçlüklerle rağmen “vatandaşlık” müessesesini geliştirmeye çalışmışlardır.³¹⁶

Meşrutiyet düzeniyle tezat teşkil eden Kanun-i Esasi’nin bazı hükümlerinde, 1909 ile 1911 yıllarında yapılan düzenlemeler ve değişikliklerle çok partili bir rejimin gerekleri yerine getirilmeye çalışılmıştır. Bu noktada kulüpleri ilgilendiren bir düzenleme de dikkat çekmektedir: 1876’da açıkça ifade edilmeyen Amme Hürriyetlerinde toplanma ve cemiyet hürriyetleri faslının bu değişikliklerle ilave edilmiş olmasıdır.³¹⁷

Kulüpler toplumun farklı kesimlerinden fertleri bir araya getiren, buluşturan merkezler olmuştur. Özellikle devlet memurları, yargı mensupları ve müderrisler gibi resmi görevleri olan kişilerin kulüplere katılması hatta idareci vasfını yüklenmeleri bulundukları yerlerde hem siyasi işlerde hem de mülki konularda etkili olmalarını sağlamıştır. Örneğin Cemiyet’in Yozgat kulübü, mutasarrıf ve hâkim hakkında ortaya atılan Meşruti düzene aykırı tutum ve söylemleri iddialarına dayanarak görevden alınmalarını sağlamışlardır.³¹⁸

Cemiyet kulüpleri bu yönü dolayısıyla eleştirilere de maruz kalmışlardır. Sada-yı Millet gazetesi; Tanin gazetesinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ve bağlı kulüplerinin devlet işlerine müdahale etmelerini açıkça eleştirir. Cemiyet’in, siyasal alandan çekildiğini ve halkın yükseltilmesi için kulüpler aracılığıyla çalışacağını açıkladığı 1909 kongresi şu cümlelerle hatırlatılarak tenkit edilmiştir.

Tanin, İttihat ve Terakki Cemiyeti veya kulüplerinin e’lan memleketin mukadderat ve siyasetiyle uğraşmasına karşı izhar edilmez. Hayrete şayan taaccüb ediyor. Cemiyetin siyaset ile iştigaliden fariğ olduğunu ve bütün mesaiyesini terakki-i muarefe hasr eyleceğini ilân eden kimlerdi? İttihad ve Terakki cemiyeti bilemez kaç ay evvel ilân eylediği beyannamelerle bunu katiyen vaat etmedi mi? ve bu köhne masalı Tanin yazdığı makalelerle mütemadiyen tagannî etmedi mi? Artık cemiyet siyaseti meclisi mebusandaki fırkasına terk etti. Müdahalede bulunmayacak.³¹⁹

Kulüplerin bulundukları bölgelerde devlet işlerine yani siyasi ve mülki meselelere müdahil olmaları İttihat ve Terakki muhaliflerince eleştiri toplasa da bu davranış sürdürülmüştür. Tabii bu usul taşrada nüfuzlu kimselerin veya ailelerin kulüp idaresini ele geçirme çabalarını da beraberinde getirmiştir.

³¹⁶ Tunaya, 1959: 64.

³¹⁷ Tunaya, 2004: 41-42; 1959: 9.

³¹⁸ Sarıbal, 2016: 105.

³¹⁹ “Yine Tehdit Politikası”, *Saday-ı Millet Gazetesi*, 3 Mart 1910; Özhazinedar, 2019: 509.

2.5.1. Kulüplerin Seçimlerdeki Rol ve Etkisi

Kulüplerin siyasi faaliyetlerini incelerken Meşrutiyet'in ilânı sonrasındaki seçim sürecinin dikkate alınması gerekir. 1908-1918 yılları arasında üç genel seçim (1908, 1912 ve 1914) yapılmıştır.³²⁰

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk parlamentosunu oluşturan 1908 seçimleri, imparatorluğu oluşturan Osmanlı unsurlarının Meşrutî idare ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden beklentilerinin bir hayli yüksek olması bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu beklenti hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için imparatorluktaki başlıca sorunların sona ereceği umuduydu. Nitekim İttihatçıların da beklentisi bu olmuştur.³²¹ Bu ilk genel seçim 3 Ağustos 1908'de seçim yasasının sancaklara gönderilmesiyle başlamıştır. Yaklaşık dört buçuk ay kadar süren seçim sürecinde Meşrutiyeti bütün sorunların çözümü olarak görenler için düş kırıklığı yaratacak etnik karışıklıklar ve sarsıntılar yaşanmıştır: Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik durumunda bulunan Bulgaristan bağımsızlık ilân etmiş, Avusturya Macaristan İmparatorluğu Bosna-Hersek'i ilhak edecek ve Girit Yunanistan'a katıldığını duyuracaktır. İnfial yaratan bu olayların yanında Doğu Anadolu'da Milli Aşireti'nin ayaklanması ve Arap bölgelerinde isyanlar vardır. Başkent İstanbul'da ise Meşrutiyet'in getirdiği anarşik hürriyet havası içerisinde gelişen kadın hareketleri ve bazı kadınların daha serbest veya açık şekilde örtünmeleri yobazların tepkisine yol açmıştır. 27 Eylül'de başlayan Ramazan ayı içinde gerici gösteriler vuku bulmuştur. İşte 1908 seçimleri bu olayların yarattığı baskı ve gerginlik ortamında yapılmıştır.³²²

İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyet'in ikinci kez ilân edilmesinde Rumeli'deki nüfuz ve etkisiyle büyük bir pay sahibi yani itici güç olmuştur. Ancak İstanbul ve Anadolu'da böyle bir etkiye sahip olmadığı gibi örgütlenmesi de zayıf kalmıştı. Dolayısıyla Cemiyet bu süreçte geri planda kalmayı tercih etmiş ve Bâb-ı Âlî paşalarıyla iktidarı paylaşmak durumunda kalmıştır. Seçimleri de Kâmil Paşa hükümeti ile uzlaşarak denetlemeye çalışmıştır. Nitekim hükümet de İttihat ve Terakki'ye ayrıcalıklı davranmıştır.³²³

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 seçimleri sürecinde merkezini Selanik'te tutmaya devam etmiş, ancak İstanbul'da oluşturduğu "Kollej Elektoral" adı verilen seçim kurullarıyla kampanyasını sürdürmüştür. Cemiyetin Rumeli'deki örgütlenmesi sağlam olmasına rağmen İstanbul ve Anadolu'da istenilen seviyenin yakalanamadığı daha önce belirtilmişti. Bu noktada

³²⁰ Tunaya, 1988: 27.

³²¹ Tunç, 2019: 61.

³²² Demir, 2007: 45-49.

³²³ Demir, 2007: 65.

Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren Anadolu'da Cemiyet Kulüplerinin kurulması veya sayılarının artırılması amaca yönelik bir adım olmuştur. Bu doğrultuda Kulüpler seçim kampanyasının temel unsurları ve İttihatçılar için birer buluşma mekânları olmuşlardır. Kulüplerde seçimle ilgili halka açık konferanslar veriliyor, toplantılar düzenleniyordu.³²⁴ Kulüp olmayan bölgelerde ise ivedilikle kulüpler kurulmuş, siyasi çalışmalar ve örgütlenmeler başlamıştır. Örneğin henüz kulüp bulunmayan Kastamonu'nun sancaklarında da İttihat ve Terakki kulüpleri açılarak siyasi çalışmalara başlamışlardır. Yapılan seçimlerde Kastamonu'dan İttihat ve Terakki adayı Hacı Ahmet Mahir Efendi, İsmail Mahir, Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Ahmet Şükrü Beyler seçilmişlerdir. Meclisin açıldığı 17 Aralık 1908 günü ise Kastamonu İttihat ve Terakki Kulübü önünde toplanan Cemiyet mensupları kutlamalar yapmışlardır.³²⁵ Bir diğer örnek Antalya İttihat ve Terakki Kulübü Riyasetinden Münir Bey 1910 Belediye seçimlerinde Antalya belediye başkanı olarak seçilmiştir. 1912 genel seçimlerinde ise Münir Bey ve Elmalı eşrafından İdris Ağa, İttihat ve Terakki Fırkasının Antalya mebusları olarak seçilmişlerdir.³²⁶ Anlaşılacağı üzere kulüpler Cemiyetin amaçlarına ulaşmasında önemli olmuşlardır. Nitekim kulüplerin bu rolü seçimden sonra yayınlanan 1909 Nizamnamesinin 33. Maddesi ile karar altına alınmıştır. Bu madde ile kulüplere seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin maksadını gerçekleştirme görevi verilmiştir.

Cemiyetin 1908 seçimlerindeki gayesi Meşrutiyetçi bir hükümetin kurulması ve kendi yerinin sağlamlaştırılması olmuştur. Nitekim seçim programında daha çok anayasal ve siyasal haklar ön plana çıkarılmıştır. Seçim kampanyalarında da genellikle politik reformlar, özgürlük, güçlendirilmiş parlamento, sanayi ve ziraatta gelişme, adil vergilendirme ve eğitimin iyileştirilerek yaygınlaştırılması gibi konular ağırlıklı olmuştur.³²⁷

Türklerin diğer siyasi fırkası olan Ahrar Fırkası ise 1908 seçimleri için geç denebilecek bir tarih olan 14 Eylül 1908'de kurulduğundan seçim kampanyalarında etkisiz kalmıştır. İttihat ve Terakki bir bakıma seçime Türklerin fırkası olarak girmiştir. Cemiyetin karşısındaki en güçlü rakibi ise azınlıkların siyasi örgütleri olmuştur. Özellikle de Rumlar ve Ermeniler İttihatçıları en çok uğraştıran Osmanlı unsurları olmuştur. Seçim sürecinde İttihat ve Terakki'yi kollanmakla, usulsüzlükle ve siyasal yolsuzluklarla suçlamışlardır. Özellikle bu iddiaların

³²⁴ Akşin, 2016: 57; Tunaya, 1988: 71; Demir, 2007: 65-67.

³²⁵ <https://www.kastamonuilkhaber.com/ittihat-ve-terakki-parti-binasinin-yapimi-icin-taskoprolulerin-yaptigi-bagislar-1916-1917-makale,219.html> (erişim tarihi: 22.12.2022).

³²⁶ Dayar, 2016: 303.

³²⁷ Demir, 2007: 68-73.

merkezi İstanbul, İzmir, Selanik ve Trabzon gibi İmparatorluğun kozmopolit şehirleri olmuştur.³²⁸

1908 seçimleri, 30 yıl gibi uzun bir aradan sonra yapılan seçimler olması hasebiyle, bazı yerlerde seçim mevzuatının yetersizliğinden veya bu seçim işlerinde görevli olanların bilgisizliği ya da azınlık unsurlarının iddialarındaki gibi mümkün olabilen suistimallerden ötürü, birtakım tartışmalar ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Rum ve Ermeni unsurları bazı yerlerde seçime ortak liste ile girerken bazı yerlerde örneğin Trabzon sancağında bu mutabakatı sağlayamamışlardır. Tabii olarak bu durum seçimin Müslüman Türk ahalinin lehine sonuçlanmasında etkili olmuştur. Ancak seçime beklenti ve umut içinde girenlerin arzu ettikleri sonucu alamamaları tartışmaların, hile karıştırma, usulsüzlük yapma gibi iddiaların ve itiraz girişimlerinin nedeni olmuştur. Azınlık unsurlarının seçim sürecindeki “İttihad-ı Anasır” ruhuyla örtüşmeyen bu tutumları İttihatçılar nezdinde de şüphe ve tereddütlerin doğmasına yol açmıştır.³²⁹

Netice itibarıyla seçim sonuçları da Rum ve Ermeni unsurlarının ‘çözümünden uzak’ yakınmaları dışında olumlu karşılanmıştır. Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908’de padişahında katıldığı görkemli bir törenle açılmıştır.³³⁰ Meclisin açılışı münasebetiyle, başta Cemiyet’in Selanik Merkez-i Umûmîsi olmak üzere memleketin çeşitli yerlerindeki İttihat ve Terakki şube ve kulüplerinden Meclis-i Mebusana tebrik telgrafları gönderilmiştir.

Tablo 2.3. Meclis-i Mebusanın açılışı münasebetiyle tebrik telgrafı gönderen İttihat ve Terakki Şube ve Kulüpleri

Avrethisar	Drama	Yenice	Ağustos	Toyran
Strumca	Kavala	Karakarye	Manastır	Elbasan
Cumayıbalâ	Bitlis	Geylân	İnegöl	Cide
Mudurnu	Petriç	Kerbelâ	Ergani	Antalya
Karahisarî Şarki	Nevşehir	Kesriye	Adana	Ankara
Kastamonu	Diyarbakır	Nusaybin	Selanik	İzmir
Halep	Mamuretülaziz	Antakya	Maraş	Musul
Beyrut	Kilis	Kayalar	Ammare	Lehve
Resne	Bayezid	Hürbeşte	Eğirdir	Basra
Halep	Sarışaban	Rupçuz	Suriye	Kosova
Bolu	Zağferanbolu	Gerede	Urfa	Kanitire
Edirne	Çerkeş	Bağdat	Araç	Hicaz

³²⁸ Tunç, 2019: 62.

³²⁹ Tunç, 2019: 64-77.

³³⁰ Demir, 2007: 69, 82, 84, 146.

İşkodra	Erzurum	Van	Malatya	Sivas
Yanya	Taaz	Bursa	Komanova	Gerebele
Trabzon	Langaza	Zilhuve	Köprülü	Poliroz
Siroz	Gevgili	Konya	Mustafapaşa	Kale-i Sultaniye
Birecik	Zor	Vudin	Peraveçte	Demirhisar
Menelik	Nurakop	Taşoz	Karacaabat	Razlık
Katrin	Tikveş	Sille	Daday	Mardin
Ayıntap	Hudeyde	Midyat	Rekka	Kudüs
Adapazarı	Uşak	Biga		

Kaynak: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

Meclis-i Mebusanın açılışı yurt genelinde İttihat ve Terakki Kulüplerinin öncülüğünde âdeti bayram havası içerisinde kutlanmıştır. Örneğin İzmir’de İttihat ve Terakki’nin şehir kulübünün öncülüğünde yapılan kutlamalar Cemiyet’in yayın organı olan İttihad gazetesinde şu şekilde tasvir edilmiştir.

Şehir kulübü cidden büyük bir zevk-i selim, pek büyük bir telavet-i nevin ile tezyin edilmişti. İttihat ve Terakki Cemiyet-i Mukaddesesi’nin sair kulüpleri efradı ellerinde rengârenk sancaklar olduğu halde şehir kulübünde tecemmü’ etmişlerdi. Vali Paşa ve bil’cümle erkân-ı hükümet ve ümera-yı askeriye şehir kulübünde bulunuyorlardı. Hazret-i kiram’a gayet şık keseler içinde üzüm ve incir tevzi’ edilmiştir. Saat altı buçuk raddelerinde şehir kulübünde içtima etmiş olan bütün efrad-ı cemiyet ve onlara iltihak eylemiş olan kayıkçılar esnafı vesaire bütün ameleler akın akın Bahriye-i Müzika-yı Hümayunun arkasından fevkalade bir intizam ile belediye dairesine gidildi. Zairine orada limonatalar ikram edildi. Oradan tekrar na-mesbuk bir intizam ile hükümet dairesine azimet olundu. Hükümet bahçesinde Vali Paşa hazretleri tebrike gelişleri kabul buyurmuş ve gazetemiz müdür ve sermuharriri Tevfık Rüştü Bey tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti ve mensup olduğu şehir kulübü namına bir nutuk irad olunmuştur. O sırada berriye ve bahriye asakir-i fevz-i müesser-i Osmanîyesi hazirunun bi-nihaye alkışları içinde gayet parlak bir resmigeçit icra ettiler. Bütün bu nümayişler esnasında bil’cümle çehrelerde na-kabil-i tasvir bir sürur ve heyecan şayan idi. Öğleden sonra nümayişler bilhassa Kordon’da icra edilmiştir. Kordon’da halk o kadar kişi idi ki, iğne atsan yere düşmez tabirine bihakk-ı musaddak olmuştur. Bir taraftan boykotaj bayrağı altında on bini mütecaviz bir cem’-i gafir hususi müzikalarıyla icra-yı nümayiş eylemişle, nümayişçilerin önlerinde araba ile giden Boykotaj Cemiyeti azaları muhtelif mevakiide nutuklar söylemişlerdir. Nümayişin bilhassa en latif kısmı saat dokuz raddelerinde vukuu bulmuştur ki, Kordon’un bir cihetinden taburlar şeklinde ellerinde mensup oldukları kulüplerin bayrakları olduğu halde fevkalade bir intizam ile yürüyen Cemiyet-i Mukaddese efradı ve müteakiben berriye asakir-i fevz-i müessiri ve daha sonra süvari asakir-i muhabbet-i müessir-i, diğer cihette müteakiben boykotajcılar makûs cihetlere doğru giderlerken tam Kramer’in önünde yekdiğerine tesadüf etmişler. Yaşasın Meclis-i Mebusân, yaşasın Osmanlılar, yaşasın Osmanlı aslan askerleri, yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyet-i Mukaddesesi, yaşasın boykotaj

sadaları kubbe-i asmanı baştanbaşa inletmiştir. Kordondaki ebniyelerin balkonları temaşa-kârân ile memlu' idi. Her cihetten tebrikler, alkışlar yağıyordu. Nümayişler hakikaten pek fevkalade vuku bulmuştu.³³¹

M. 13 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Vakası'nda Meşrutî düzen hedef alınmıştır. On bir gün kadar süren bu olaylar zarfında Cemiyet'in İstanbul'da bulunan kulüpleri basılmış, Tanin ve Şûra-yı Ümmet Matbaaları yağmalanmıştır.³³² Örneğin Fatih'te bulunan İttihat ve Terakki Kulübünü yağmalayanların Bodrum'a sürgün edilerek kürek cezasına çarptırıldıkları anlaşılmaktadır.³³³ Benzer olaylar taşrada da görülmüş, Erzincan'da isyancıların yol üzerinde denk geldikleri İttihat ve Terakki Kulübü'nün levhalarını parçalamaları gibi olaylar yaşanmıştır.³³⁴ Bu ayaklanma Mahmut Şevket Paşa'nın komutasında Selanik'ten gelen "Hareket Ordusu" ile bastırılabilmiştir.³³⁵ 31 Mart Ayaklanması ile Meşrutî idareye yönelen tehditler ve saldırılar ülke sathında tepki uyandırmıştır. Bayar, hatıralarında İttihat ve Terakki kulüplerinin isyan karşısındaki tavrını şu cümlelerle dile getirmiştir:

Bereket versin ki, Meşrutîyet'in ilânı ile beraber memleketin her tarafında açılan İttihat ve Terakki kulüplerini orta tabakadan, değerli ve feragat sahibi memleket çocukları doldurmuşlardı. Bunlar asker ve sivil olarak Meşrutîyet İnkılabının sadık bekçileriydi. 31 Mart isyanına karşı ilk itiraz, bu sınıftan yükseldi.³³⁶

İttihat ve Terakki Kulüpleri bu minvalde gerek Merkez-i Umûmîye gerekse de Melis-i Mebusana telgraflar çekmişler; ayaklanmayı protesto ederek, Cemiyet'in arkasında olduklarını beyan etmişlerdir. Van, Çaycuma, Bartın,³³⁷ Bitlis, Arapgir, Çorum, Trabzon, Diyarbakir, Hamidiye, Malazgirt, Ayaş³³⁸, Sungurlu, Ereğli, Yozgat, Yenişehir, Hakkâri, Adana, Daday, İnebolu, Beypazarı, Düzcce, Gerede, Nallıhan kulüp merkez heyetleri tarafından Meclis-i Mebusana gönderilen telgraflar meclisin R. 4 Nisan 1325/17 Nisan 1909 tarihli oturumunda okunarak zabıtlara geçmiştir. Bir örnek olarak:

Mebusan-ı Riyaset-i Celilesine

Vatanımızın bânisi terakkiyesi, ahalimizin medarı ittihat ve tealisi olup, şeriatı mukaddesemizin müsaadesi dairesinde teessüs etmiş olan Hükümeti Meşrute ve hakimiyeti milliyemize tecavüzatta bulunanlar olduğu halde fırk'î hainnamesini kemali hiddetle reddeder ve muhafazasını dinimiz ve namusumuza yemin ederek deruhte eylemiş olduğumuz Kanunu Esasi ve şeriat ahkâmının harfiyyen

³³¹ "Şehrimizde Nümayişler", *İttihad Gazetesi*, 25 Zilkade 1326/19 Kanun-u evvel 1908; Yatkın, 2018: 125.

³³² Tunaya, 1989: 407.

³³³ BOA. Zabtiye, ZB. 405-74.

³³⁴ Bayar, 1997 (a): 120.

³³⁵ Lewis, 2015: 293.

³³⁶ Bayar, 1997 (a): 152.

³³⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 57. İnikat, 4 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 41-53.

³³⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 58. İnikat, 5 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 72-82.

icrasıyle Hükümet Meşrutai meşruamızın hüsnü muhafazasını talep ve İstirham ederek, ahvali mârûzanın teminine asker, âhali, umum sekene-i memleket kemali heyecanla âmâde ve intizarda bulundukları mârûzdur.

5 Nisan 1325

Sungurlu ittihat ve Terakki Kulübü

Ermeni Tenvâri Efkâr Kulübü Reisi Artin

Rum Kulübü Reisi Moiyadlis³³⁹

İttihat ve Terakki kulüplerinden gelen bu tebrik ve destek telgrafları Meclis-i Mebusanda tek tek okunarak coşku ve heyecan içerisinde alkışlar toplamıştır. Meclis-i Mebusan kulüplerden gelen bu telgraflara binaen şu cevabı göndermiştir:

Telgrafnameniz Heyeti Umumiyyede okundu. Vukubulan (Nümayiş) (not: «Nümayiş» kelimesi vuku bulan teklif üzerine hadisei askeriyye tebdil olunmuştur) üzerine eski Kabine istifa edip çekildi, yerine yeni Kabine teşekkül etti. Yeni Kabine hakkında henüz itimat veya ademi itimadımız beyan olunmadı. Tabii bu husus, zamanı geldikte badelmüzakere tahtı kararı alınacaktır. Meclis, Meşrutiyetin muhafazasına fedakârane çalışıyor, heyecana mahal yoktur. Şimdi, en ziyade matlub olan, sükûn ve âmiziştir. Meşrutiyeti meşruamızı rahnedar edecek her ne hale tesadûf olursa, hemen millete, ordulara ilânı tabiidir.³⁴⁰

Görüldüğü üzere Meclis-i Mebusan, Meşruti düzenin muhafaza edildiğini belirterek kulüplere sükûnet çağrısında bulunmuştur. Ayrıca Meşrutiyet idaresine karşı bir tehdit durumunda gerekenin yapılacağı ifade edilmiştir.

Zonguldak İttihat ve Terakki Kulübü merkez heyeti tarafından Cemiyet'in Merkez-i Umûmîsine gönderilen 26 Mayıs 1909 tarihli telgrafta, 31 Mart Ayaklanmasını bastıran Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ya halkın minnetini göstermek ve verilen mücadeleye dair bir hatıra bırakmak üzere İstanbul'da inşa edilmesi planlanan "*Şüheda-yı Hürriyet Âbidesi*" için Zonguldak Kulübü'nün daveti üzerine bir araya gelen vatandaşlardan ilk olarak 80 Osmanlı lirası toplanarak, ilgili yerlere dağıtılmak üzere Merkez-i Umûmîye gönderilmiştir. Ayrıca Hürriyet şehitleri, Gerede ve Çaycuma merkez heyetleri tarafından camilerde düzenlenen mevlit törenleri ile yad edilmesi gibi olaylar kulüplerin ve bağlı teşkilatlarının Meşruti düzenin devamı konusundaki kararlılıklarını göstermektedir.³⁴¹

Meşrutiyet'in ilânı ve 1908 seçimlerinin akabinde yönetim üzerindeki nüfuzunu giderek arttıran İttihat ve Terakki, sonraki birkaç yıl içinde büyük iç ve dış sorunlarla karşılaşmıştır.

³³⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 90.

³⁴⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 96.

³⁴¹ Evcin, 2018: 383.

Bunun yanında 31 Mart vakası ve devamında Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ordunun yönetim üzerindeki nüfuzunu kuvvetlendirmişti. Bu minvalde sırtını orduya veya ordunun bir kesimine yaslayan İttihat ve Terakki, sorunlar karşısında bunaldıkça daha otoriter bir yönetim anlayışına bürünmüştür. Muhalefet ise 31 Mart Vakası'ndan sonraki süreçte sıkıyönetim, divan-ı harpler ve siyasal baskılar altında şekillenmiştir. Bir taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin takındığı ve sürdürdüğü bu otoriter anlayış, diğer taraftan İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmasıyla başlayan savaş ortamı ve yarattığı buhran 1911 yılına gelindiğinde artık Cemiyet'in ürkeceği ciddi bir muhalif hareketin gelişmesine neden olmuş; 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuştur.³⁴²

Trablusgarp topraklarına göz diken İtalya'nın 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesi iç siyasetteki etkisini hemen göstermiştir. Yıllardır gücünü artırmakta olan muhalefet daha güçlü ve canlı bir hâl kazanmış, sorumluluğu üstlenen Sadrazam Hakkı Paşa istifa etmiştir. Yeni kabineyi kurma görevi Kâmil Paşa'ya önerilse de Kâmil Paşa, Cemiyet'in siyasetten çekilmesi şartıyla bu görevi kabul edebileceğini öne sürmüştür. Tabii olarak böyle bir şey pek mümkün değildi. Bunun üzerine eski sadrazamlardan Sait Paşa sekizinci kez olmak üzere sadrazamlık görevine getirilmiştir. Savaşın başlamasıyla artan muhalefet Hakkı Paşa'nın istifasıyla durağanlaşmışsa da Cemiyet'in nüfuzu gitgide azalmaktaydı.³⁴³

Siyasi, askerî ve iktisadi bakımdan ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durum, halkın zamanla İttihat ve Terakki'ye olan ilgisinin azalmasına yol açmıştır. Öyle ki Cemiyete dâhil olanlardan pişmanlık duyanlar, Cemiyet'ten çekilenler hatta muhaliflerin yanında yer almaya başlayanlar dahi olmuştur. Nihayetinde İttihat ve Terakki politikalarına karşı artan muhalif düşünceler 21 Kasım 1911 tarihinde Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kurulması ile bir çatı altında toplanmıştır. “İttihad-ı Anasır” fikrinin İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi politikası ile değil, “Âdem-i Merkezîyetçi” politikasıyla gerçekleşebileceğini iddia etmişlerdir. Taşra teşkilatlanmasında da İttihat ve Terakki Kulüpleri karşısında kendi kulüplerini kurmuşlardır. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının şubeleri ve kulüpleri genellikle hacı, hoca, softa zümresinden kişileri buluşturuyordu. İttihatçıları “Dinsiz, imansız, kâfir, alınları secde-i rahmana gelmeyen, farmason, sarhoş, haksız kazanç sağlayan kişiler” olmakla itham ediyorlardı.³⁴⁴ Örneğin Bolu'nun tanınmış vaizlerinden Çukur Mahalleli Şeyh Muhiddin Efendi ve 48 arkadaşı: “Birbirini takip eden yolsuzluklardan dolayı mensup olduğumuz Bolu İttihat ve Terakki

³⁴² Demir, 2007:165; Tunç, 2013: 549; Turfan, 2013: 250, 285.

³⁴³ Ahmad, 2017: 137-143.

³⁴⁴ Evcin, 2018: 384.

Kulübü'nden fekk-i irtibat eylediğimizi ilân ederiz.” şeklinde bir ilân ile istifalarını bildirmişlerdir. Söz konusu ilân:

Bolu İttihat ve Terakki Kulübü'nde yağsız ve şevksiz bir lambadan başka kimse kalmamıştır. Bütün esnaf ve tüccar-ı mahalliye elbirliği ile istifa etmiştir. İttihat ve Terakki Kulübü'nde şevksiz lambanın altında akşamları mutasarrıf-ı liva ile müdde-i umûmî muavini ve orman müdüründen başka kimse yoktur. Yalnız şu saydığım hey'ete riyaset eden ve dergâhının birçok varidâtı ve evkâftan muhassesât-ı seneviyyesi olduğu ve kendisinin de mükemmel bir çiftliği bulunduğu hâlde muhtacın-i ilmiye tertibinden 250 kuruş maaş alan Eş-Şeyhü'l-Fakîr Nureddin Efendi beraberdir.³⁴⁵

İttihat ve Terakki'ye muhalif olan Sada-yı Millet gazetesi, İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Mebusan ve mebuslar üzerinde kurdukları baskıcı politikalarından dolayı, fırkadan ayrılmak isteyen mebusların kulüpler tarafından tehdit edildiklerini, yaptırım uygulandığını öne sürmüştür. Ayrıca bu üslubun “İstibdat Devri'nin” mirası olduğunu kin ve nefreti körüklediğini, bu baskıcı politikalarının da ters tepeceğini satırlarına taşımıştır.³⁴⁶ Tabii bu haberlerin asılsız ve propaganda amaçlı abartılı olduğu düşünülebilir. Ancak bu örneklerin oldukça fazla olması İttihat ve Terakki Kulüpleri'nin gitgide prestij ve itibar kaybına uğradığını göstermektedir.

Dönemin Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın Londra Büyükelçiliği'ne atanması nedeniyle boşalan İstanbul mebusluğu için 11 Aralık 1911'de yapılan ara seçim, iktidar ile muhalefet arasındaki gerginliğin dozunu daha da artırmıştır. Henüz yeni kurulmuş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayının böyle bir siyasal baskı ortamında seçimi bir oy farkla kazanması, fırkanın teşkilatlanmasını sağladıktan sonra gireceği genel seçimlerde iktidara gelme olasılığını düşündürmüştü ve güçlendirmiştir. Bu olasılık İttihat ve Terakki için kabul edilebilir bir şey değildi. Bu sebeple morallerin bozulduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde derhal harekete geçme ve tedbir alma gerekliliği doğmuştur.³⁴⁷ Bu olasılığı engellemenin yolu ise Hürriyet ve İtilaf Fırkasının teşkilatlanarak yeterince güçlenmesini beklemeden erken seçime giderek Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu elde etmek olarak görülmüştür.³⁴⁸

Hemen harekete geçen İttihat ve Terakki kadrosu öncelikle Talât, Cavid ve Babanzade İsmail Hakkı Beyleri kabineye sokma teşebbüsünde bulunsalar da Mahmut Şevket Paşa ile Adalet ve Evkaf Nazırı Hayri Bey buna engel olmuştur. Anlaşılabacağı üzere Cemiyet'in

³⁴⁵ Evcin, 2018: 385.

³⁴⁶ “Yine Tehdit Politikası”, *Saday-ı Millet Gazetesi*, 3 Mart 1910; Özhazinedar, 2019: 530.

³⁴⁷ Cemiyet'in önde gelen isimlerinden Cavid Bey bu moral bozukluğunu şu satırlarla dile getirmiştir: Bugün İstanbul araseçimleri yapıldı ve bütün ümitlerimize rağmen, Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayı kazandı... Bu olaya, belki de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk yenilgisi olarak bakmak mümkündür. Son günlerde içimde bir şey bana, bir aksilik olacağını söylüyordu, ama bir türlü inanmak istemedim. Duyduğumda şaka ediyorlar sandım. 31 Mart'tan beri, beni bu kadar etkileyen bir şey olmamıştı. Ahmad, 2017: 385.

³⁴⁸ Demir, 2007:163-173; Lewis, 2015: 300; Tunç, 2013:550; Turfan, 2013: 285.

yönetimdeki nüfuzu zayıflamaya başlamıştı. Buna rağmen taşradaki nüfuzunu örgütlenmeleri aracılığıyla korumuştur. Ellerini çabuk tutup erken yapılacak bir seçimin çıkarlarına olacağı düşüncesi ön plana çıkmıştır.³⁴⁹ Cemiyet bu düşünceyle erken seçime gitme kararı aldıysa da bu iş kolay olmamıştır. Çünkü 1909'da Kanun-i Esasi'nin bazı maddelerinde yapılan tadilatla meclisi dağıtmak zorlaşmıştı. Bu meselenin dikkati celp etmesinin sebebi “yasamanın yürütme karşısındaki konumu biraz daha güçlendirmek” isteyen İttihatçıların bu değişikliği kendi elleriyle yapmış olmasıdır. Fakat bu durum şimdilik İttihat ve Terakki'nin çıkarları ile çakışmaktaydı.³⁵⁰ Uzun süren tartışmalar ve müzakereler sonucunda Kanun-i Esasi'nin 35. maddesinin değiştirilmesi sorunu aşılarak 18 Ocak 1912'de Mebusan Meclisi dağıtılabilmektedir. Böylece İttihat ve Terakki amacına ulaşmış, erken seçime gidilmiştir. Tunaya'nın sorusu bu noktada oldukça önemlidir. İktidara sahip olmak, güvenilir seçimler neticesinde göreve gelen fırkanın, Anayasa'ya bağlı ve uygun şekilde kullanmakta olduğu yetkiler bütünü müydü yoksa Meclis çoğunluğunu sağlayarak istediğini gerçekleştirmek mi? Öyle anlaşıyor ki İTF ikinci yolu tercih etmiştir. Muhalefet ise bu davranışı hürriyete yapılan bir ihanet olarak görmüş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni istibdadı meşrulaştırmakla suçlamıştır.³⁵¹

İTC 1912 seçimlerinde, memleketin neredeyse her tarafında örgütlenmiş bir yapıya kavuşmuştu. Ancak bu seçime 1908 seçimlerinin aksine “cemiyet-i mukaddese” havasında ve Meşrutiyet romantizmine dayanmaksızın girmek zorunda kalmıştır. Çünkü Meşrutiyet Devri'nde ortaya çıkan sorunlar ve başarısızlıklar Cemiyet'e yüklenmişti. Yani 1908'deki gibi konumu ve varlığı artık tartışmasız değildi. Dolayısıyla bu defa işi en başından sıkı tutmakla beraber yine de seçim kampanyalarında Cemiyet'in II. Meşrutiyet'in ilânındaki rolü vurgulanmadan da geçilmiyordu. Meclis dağıtılınca, başta Talat Paşa ve Cavid Bey olmak üzere dört İttihatçı nazır hükümete dâhil oldu. Böylece kabinenin İttihatçıların eline geçtiği düşünülebilir. Nitekim taşradaki yönetim kadrolarında da değişikliklere giderek Cemiyet

³⁴⁹ Ahmad 2017: 147.

³⁵⁰ İttihat ve Terakki kadroları özellikle Cemiyet'in kulüplerinde verdikleri konferanslarla İttihat ve Terakki'nin siyasetindeki bu değişikliği tabanlarına açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin Sabık İzmir Mebusu Seyyid Bey, İzmir'de Yalılar Kulübünde verdiği konferansta bu konuyla ilgili özetle şu cümleleri kurmuştur: 35. maddenin güçlü bir hükümet kurmaya engel olduğunu, 1909'da yapılan değişiklikte Cemiyetin hata ettiğini ve bu hatanın sonucunda “Meclis İstibdadının” ortaya çıktığını söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Sabık İzmir Mebusu Seyyid Bey'in Yalılar Kulübünde Verdikleri Konferans”, *Anadolu Gazetesi*, 21 Şubat 1327/5 Mart 1912.

³⁵¹ İttihat ve Terakki'nin, Türk siyasetine bıraktığı bir miras da “meclis çoğunluğu” olmuştur. 1908 seçimleri sonucunda iktidara sahip fiili bir tek parti idaresi ortaya çıkmıştır. Parlamenter sistemin bir gereği olan çok partili siyasi yaşam ise bir ideal olarak kalmaya devam etmiştir. Çoğunluğu sağlayan İT, anayasada değişiklik veya düzenleme yapmayı da doğal bir yetki saymaktaydı. Çoğunluğu kendisine itaatkâr kılmak için en büyük kozu ise gerektiğinde meclisin feshi tehdidi olmuştur. Kanun-i Esasi'de yapılan 1911 düzenlemesi de bu amaca yöneliktir. Meclisler bu amaçla feshedilmiş, seçimler istenilen takvimde yapılmıştır. Hatta İT kabineleri zaman zaman Meclis olmadan görev yapmışlar, kanun kuvveti yerine sayılacak kararnameler çıkartmışlardır. Tunaya'nın da belirttiği gibi “Yok kanun, yap kanun” ifadesi bu tarzın ürünüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, 1959: 41; İnalçık, 2017: 303-305; Tunç, 2013: 551.

mensuplarını yerleştirmeye çalışmışlardır. Bunun yanına seçim kampanyalarını ise Cemiyet’e bağlı kulüpler, gazeteler aracılığıyla yürütmüşlerdir.³⁵²

1912 seçimleri birçok yönüyle Türk seçim tarihinde iz bırakmıştır. Özellikle İTC’nin seçimin kazananı olmak için devlet olanaklarını da kullanması ve gerektiğinde zora başvurmaktan çekinmemesi hasebiyle tarihimize “Sopalı Seçimler” olarak geçmiştir. Siyasal ortamın bu denli gerginleştiği bir seçim sürecinde kavgalı, dövüşlü, gürültülü ve bir o kadar eşitsizliğin esas olduğu bir seçim yaşanmıştır. İttihat ve Terakki, devlet bürokrasisiyle desteklenen güçlü teşkilatı ile Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kampanyalarını etkisizleştirmeye hatta muhalif gazeteleri kapatarak, toplantılarını ve konferanslarını yasaklayarak engellemeye çalışmıştır.³⁵³ Kulüplerin de bu siyasi baskıda rol aldığı görülmektedir. Örneğin, Eskişehir’de seçimlere İttihat ve Terakki Kulübünce hile karıştırıldığı iddiasıyla muhalif cephe tarafından seçimlerin yenilenmesi için Dâhiliye Nezaretine bir dilekçe verilmiştir.³⁵⁴ Anlaşılabacağı gibi muhalefeti uğraştıran sadece İttihat ve Terakki ya da hükümetin yanlı tavrı değildi. Cemiyet üyelerinin, Demir’in deyişiyle “militanlarının” usulsüz, sert ve şiddetli faaliyetleri de çok yönlü baskının cabası olmuştur.³⁵⁵ Muhalefet kanadı ise tüm bu baskılar karşısında, Kâmil Paşa’nın 1912 Şubat’ında Padişaha yazdığı, İTC’yi başvurduğu yöntemlerden dolayı açıkça suçlayan ve dağıtılması talebini içeren mektubunu basında yayımlayarak Cemiyet’in durumunu sarsma hamlesinde bulunmuştur. Fakat Hüseyin Cahit tarafından “Mezardan Bir Ses” olarak nitelenen bu güçsüz saldırı Hürriyet ve İtilaf Fırkasına pek bir şey kazandırmamıştır. Sonuç itibarıyla İttihat ve Terakki Fırkası, seçimleri büyük bir farkla kazandı. 281 mebustan sadece altı muhalif mebus meclise girebilmiştir. Böylece İTF, Meclis çoğunluğunu sağlamıştır. Ancak seçilen mebuslar, Cemiyet’in uyguladığı siyaseti bütünüyle benimsemeyi reddedeceklerdir. Bu iç muhalefeti, Cemiyet’in kendi geçmişinden gelen bir “hayalet” olarak izah eden Lewis, Cemiyet’in Kanun-i Esasi’de değişiklik ve düzenleme yaparak Meclis-i Mebusanın yetkilerini biraz daha kısıtlama amacının nedenlerinden birisinin de bu olduğunu belirtmektedir.³⁵⁶

2.5.2. Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları Sürecinde Kulüplerin Rolü

İttihat ve Terakki Kulüpleri, gerek Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında gerekse I. Dünya Savaşı yıllarında gerçekleştirdikleri yardım kampanyaları, konferanslar ve toplantılar gibi çeşitli faaliyetlerle etkin olmuşlardır. Millet’in istiklali ve istikbali davasında geri planda

³⁵² Demir, 2007: 186-195.

³⁵³ Demir, 2007: 265-277; Tunç, 2013: 549, 577.

³⁵⁴ BOA. DH. Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü, UMVM. 00061. 00067. 001.

³⁵⁵ Demir, 2007: 271.

³⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Ahmad, 2017: 150-153; Lewis, 2015: 301; Akşin, 2016: 73; Demir, 2007: 277-289.

kalmamışlardır. İtalyanların Trablusgarp saldırısında, hükümetin elinin kolunun bağlı kaldığı bir zamanda İttihat ve Terakki kulüpleri özellikle sosyal yardımlarla ön plana çıkmışlardır.³⁵⁷

Trablusgarp Savaşı sırasında İTC Merkez-i Umûmîsinin 29 Eylül 1911 tarihinde Kastamonu İttihat ve Terakki Kulübüne gönderdiği ve Cemiyet'in Kastamonu'daki yayın organı olan Köroğlu gazetesinde yayınlanan telgrafta milletin birlik ve beraberlik duygusuyla hareket ederek hükümete itimat göstermesi gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu telgraf şu şekildedir:

Kastamonu Heyet-i Merkeziyesine

İtalya ilân-ı harp etti. Devlet hâl-i harptedir. Bugün bütün milletin yalnız bir dimağa yalnız bir kalbe yalnız bir iradeye mâlik olmasını istilzam eden bir gündür. Vatanı kurtaracak vasıtalarından biri de millettir. Bütün samimiyetle hükümete itimad-ı tam ve müzaheret-i kâmile göstermesidir. Avam efradıyla vatanın en küçük bir parçası için ölmeye hazır olan cemiyet kemal-i cüretle musibet-i hazırayı iktihame-i azm göstermesi bugünkü kabineye bir damen-i vicdaniye gördüğünden bu borcu ifada devam ettiği müddet-i kabineye maddi ve manevi bütün kuvvetle itimad ve müzaheret gösterecektir. Bugün cihanın anlaması lâbûd olan bir nokta vardır ki şudur: Vatanımızı taaruzdan kurtaracak kuvvetler mukaddes ordumuzla muazzez donanmamıza münhasır kalmayacaktır. Tehlike-i vatan karşısında müslim ve gayr-i müslim avam efrad-ı millet askerdir. Vatan uğrunda namus ve haysiyetle ölmeye amadedir. Cemiyet avam efrad-ı milleti düşmanla sâl harbi ile'l-ebed idame etmek üzere hasmane-i daimenin ilânına davet eder. Keza tekrar ederiz ki hâl-i harp ile icrası muktezi bütün tedabir hasmane-i milliye de hükümetle tevhid-i mesai şarttır. İtalya tebaasına karşı ittihaz olunacak mumaileyh hükümet kararlaştıracaktır. O vakte kadar evvelce yazdığımız vechle hâl-i harbin tahakkuku üzerine tatbik tabî'i bulunan tedabirin bir intizam dairesinde tatbikine te'mîn muvaffakiyeti için ahalimizin büyük milletlere yakışan vakar ve sükuneti muhafaza edeceğine ve hükümeti vahim vaziyetlere düşürecek tezahürat-ı müheyyicaneden dâmen ve asaiş dahilinin haleldar olduğu fikrini verecek en ufak bir muameleden tevâkki edileceğine itimadımız bir kemaldır. Nazar-ı dikkate alınacak diğer bir cihet dâhi tahriş-i efkâr için yalan ve müeyyic şeyler ihtirâ edenler hemen hükümeti teslimi ve neşrettikleri mefasidin nur-ı hakikatle ezhan-ı âmmeden izalesi lüzumdur.

Cenab-ı hakkın inayetiyle hakkımızın ismetine kalbimizin zindeliğine itimad edelim. Metanet gösterelim.³⁵⁸

16 Eylül 1327

Merkez-i Umûmî

³⁵⁷ Beydilli, 2019: 606-609.

³⁵⁸ "Kastamonu Heyet-i Merkeziyesine", *Köroğlu Gazetesi*, 18.07.1327.

Balkan Savaşlarının başlaması üzerine Cemiyet milli duruşunu devam ettirerek birlik ve beraberliği sürdürme çabası içerisinde olmuştur. Bu doğrultuda merkez-i umûmîden 2 Ağustos 1912'de Bitlis İttihat ve Terakki Kulübü'ne gönderilen telgraf metni konuya örnek teşkil etmektedir:

Balkan hükümetlerinin ilân-ı harp etmeleri üzerine bu gaile zamanında merkez-i umûmî hükümet-i hazıra ile olan ihtilafatını unutarak müzaheret mesleğini takibe karar vermiş olduğundan bütün evlad-ı ittihadı şu vazife-i vaziyetin kemal-i fedakâr-ı ifasına davet eylerim.

Muazzam Osmanlı milletiyle mukaddes vatanın muhafaza-i selamet ve istikmali esbab-ı saadetinden başka hiçbir emel-i sefilin nüfuz edemediği İttihat ve Terakki ruhu ulviyesinden senev-i ederek merkez-i âli-i umumi tarafından neşredilen beyanname sureti balaya yazılmıştır. Bu beyannamenin ahval ile diğer bütün maanî celile-i hüdapesendanesini bitlis heyet-i merkeziyesi dahi harf be harf vacibul imtisal birer düstur-ı feyz ve felah telakki eder ve bütün vüs ve takatiyle uhdesine terettüb edecek vezaife-i fedakâriyi ifaya müsaraaati cana minnet bilir. Binaenaleyh muhutinde yaşadığı umumi efradı necib millete ittihadın daima küşade bulunan âğûş-ı hârr-ı şefkat-nisarında toplanacak kuvve-i muhteşemenin ana toprağımızı âli maşallah tecavüz-ü âdadan koruyacağına hakka hayatını adalet-i şer'iyye ve besalet-i fitriyesiyle te'mîn eden büyük bir millete mahsus itmi'nan-ı tamm ile iman ve i'timat eylediğini ilân-ı hissiyatına tecüman olduğu bütün Osmanlı kardeşlerini sevk-i vazifeye hamasetlerinin ifasına davet etmiş olupdur.³⁵⁹

Birlik ve beraberlik ruhunu yaratmaya ve devam ettirmeye çalışan cemiyet, kulüpleri vasıtasıyla bu bilinci oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca bu süreçte kulüp binalarının savaşta yaralanan askerlerin tedavisi için tahsis edildiği de Bayar'ın hatıralarından anlaşılmaktadır.³⁶⁰

1915 senesinin Mayıs sonlarında Bolu İTK konferans salonunda Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum hakkında Belediye Mühendisi Zihni Bey tarafından bir konferans verilmiştir. Basına yansıyan haberlerden anlaşıldığı üzere bu tip çalışmalar bölge halkı tarafından ilgi ve memnuniyetle karşılanmıştır.³⁶¹

Bolu İTK, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Cemiyet'in Kâtib-i Mesulu Mithat Âkif Bey'in öncülüğünde sosyal yardımlaşma faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Bolu'daki talebelere ihtiyaçları doğrultusunda kıyafet imal edilmesi için Darü'l-Eytâm idaresine 400 küsur arşın bez hediye edilmesi, Mekteb-i Sultanî'den 9 ihtiyaç sahibi talebeye 2.400 kuruş harcanarak 9 çift kundura yaptırılması buna örnek teşkil eder.³⁶² Anlaşıldığı üzere İttihat ve Terakki Kulüpleri bulundukları bölgelerde halkı bilgilendirmeye ve bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Bunun yanında sosyal hizmetlerle ahalinin yanında olmaya gayret göstermişlerdir

³⁵⁹ BOA. DH. SYS. 65-8.

³⁶⁰ Bayar, 1997 (d): 5.

³⁶¹ Evcin, 2018: 388.

³⁶² Evcin, 2018: 394.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KULÜPLERİN SON EVRESİ

3.1. İttihat ve Terakki'nin Muhalefete Düşmesi

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul mebusluğu için Aralık 1911'de yapılan ara seçimi kazanarak iktidara gelme umuduna kapılmışsa da İttihatçıların erken seçime gidebilmek için meclisi dağıtmaları akabinde gerçekleşen seçimlerde siyasal baskı ve tedhişlerle adaylarını seçtirmeleri bu umuda âdeta bir darbe indirmiştir. 1912 seçimlerine, 1908'dekine nazaran çok daha dikkatli seçilmiş adaylarla giren İTF, netice itibarıyla güvenebileceği bir meclis çoğunluğunu elde etmişti. Bu çoğunluğa dayanan İttihatçı kadro yürütmeyi yasama karşısında güçlendiren anayasa değişikliklerini de kolayca meclisten geçirebilmişlerdir. İttihatçıların meclisi dağıtma hamleleri, seçimler, anayasa değişiklikleri kuralına uygun bir şekilde yasal çerçevede yapılmış gibi görünse de Meşrutiyet'in ahlaki değerlerine aykırı hareketlerdi. Bu hareketler, İttihatçıların aleyhinde bir not olarak düşerken muhalefetin de yasal yolla yani seçimle iktidar olma hayallerini yıkmıştır. Bu nedenle muhalefet kanadında ister istemez, 31 Mart'ta olduğu gibi yine ihtilal planları düşünölmeye başlanmıştır. Bu düşüncenin doğmasındaki bir diğer etki de İttihat ve Terakki'nin hâlâ gizli gizli bir Cemiyet olarak iktidarı perde arkasından denetlemeyi sürdürmesi dolayısıyla bürokraside tam olarak muktedir olamamasıydı. Bu düşüncenin ilk evresi de Arnavutluk'ta başlayan ayaklanmalar olacaktır. Üstelik bu ayaklanmaya yönetimden duydukları memnuniyetsizliği göstermek isteyen ordu içindeki Arnavut asıllı subaylar da dâhil olmuştur. Böylece uzun yıllardır adı İTC ile yan yana anılan ordu içinde de muhalefet sesleri yükselmiştir.³⁶³

İstanbul'daki birtakım subaylar 1912 senesinin mayıs ve haziran aylarında “Halaskâr Zabitan” adı altına bir grup oluşturmuşlardı. Bu grubun Makedonya'da isyan eden birlikler ve İstanbul'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilişkileri de bulunmaktaydı. Amaçları iktidarı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elinden almak ve “yasal hükümeti” geri getirmektir. Ayrıca, askerin siyasetten çekilmesini ve hükümetin politikacılarla devlet memurlarına bırakılmasını istiyorlardı. Temmuz ayında Cemiyeti iktidardan düşürmeyi başarmış ve sözlerinde durarak kendi aralarından hiç kimsenin hükümette görev almasına izin vermemişlerdir. İttihatçılar ne kadar çaba harcadıysa da Makedonya ve Arnavutluk isyanları ile Halaskâr Zabitanın faaliyetleri

³⁶³ Ahmad, 2017: 153; Demir, 2007: 291; Turfan, 2013: 295.

17 Temmuz 1912’de Sait Paşa’nın istifasına sebep olmuştur.³⁶⁴ Cemiyet’in merkez-i umûmîsinden 2-3 Ağustos 1912 tarihinde Bitlis İttihat ve Terakki Kulübüne çekilen telgrafta Cemiyet mensuplarına moral veriliyor, İttihat ve Terakki ruhunun yaşatılarak yeniden iktidara geleceğinden şüphe duyulmaması gerektiği belirtildikten sonra herhangi bir olumsuz durum karşısında merkez-i umûmînin haberdar edilmesi emrediliyordu. Ayrıca devam eden yazışmalarda, kulübe bu süreçte her zamankinden daha fazla faaliyet yapılması gerektiği telkininde bulunulmuştur. Yeni hükümeti kurma çabaları sırasında İTC’ye muhalefetiyle ön plana çıkan Kâmil Paşa’nın ismi gündeme geldiğinde Talât Bey, Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya’dan (Uşaklıgil) Padişah üzerindeki bütün nüfuzunu kullanarak Kâmil Paşa’nın atanmasına engel olmasını istemiş aksi takdirde bunun bir iç savaşa yol açabileceğini söylemiştir. Bu durumda en uygun kişi, siyasete bulaşmamasıyla tanınan ayrıca hem asker içinde hem de muhalifler nezdinde destek gören Gazi Ahmet Muhtar Paşa’ydı. Bu sebeple 22 Temmuz 1912’de Gazi Ahmet Muhtar Paşa Sadarete getirilmiştir.³⁶⁵ Bu atama muhalefet cephesinde büyük bir sevinç yaratmıştır. Çünkü İTC’nin 1908’den beri sürdürdüğü denetleme iktidarına son veriliyordu.³⁶⁶

Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın oğlu Mahmut Muhtar Paşa da kabinede yer aldığı için “Baba-Oğul Kabinesi” olarak da anılır. Padişahın dilediği gibi yeni kabine, devlet idaresinde tecrübeli kişilerden kuruluydu. Kabinede üç eski sadrazam bulunmaktaydı: Kâmil Paşa, Şurayı Devlet Reisi; Ferit Paşa (Avlonyalı), Dahiliye Nazırı; Hüseyin Hilmi Paşa da Adliye Nazırı olarak görev almışlardı. Kabine üyeleri arasında büyük çoğunluğun amacı, Cemiyet’in siyasi gücüne ve nüfuzuna son vermektir.³⁶⁷ Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın Sadrazamlık görevi 4 ay 8 gün gibi kısa sayılacak bir süredir. İTF bu süre zarfında Meclis-i Mebusandaki çoğunluğu sağlamasına rağmen Gazi Ahmet Muhtar Paşa İttihat ve Terakki’nin hükümet üzerinde nüfuz kurmasına izin vermemiştir.³⁶⁸

Cemiyete artık iktidardan resmen el çektirilmiş ve yeni kabine, göreve başlar başlamaz İttihat ve Terakki’nin nüfuzunu tümüyle yıkmaya çalışmıştır. Kabinenin ilk toplantısında Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Harbiye Nazırı Nazım Paşa’ya “Cemiyet’in birkaç günlük ömrü kaldığını” söylüyordu. Cemiyeti batırmak ve İttihat ve Terakki’yle ilişkisi olan devlet memurlarının işlerine son verip yerlerine Cemiyet aleyhtarı memurları getirmek görevini hükümet yükleniyordu. Halaskâr Zabitan ile Kabinenin amaçları ve çalışmaları doğrultusunda

³⁶⁴ Ahmad, 2017: 154-156; Lewis, 2015: 302.

³⁶⁵ DH. SYS. 65-8.

³⁶⁶ Demir, 2007: 294.

³⁶⁷ Ahmad, 2017: 157; Tunaya, 1989: 107.

³⁶⁸ Tunaya, 1989: 106; Armaoğlu, 2016: 624.

ilk olarak Cemiyet'in hâlâ nüfuzu altında olan Meclis-i Mebusan 4 Ağustos 1912'de dağıtılmıştır. Böylece yeni bir seçim süreci de başlamış oluyordu.³⁶⁹ Babanzâde İsmail Hakkı Bey, Cemiyet'in yayın organı olan Tanin gazetesinin 5 Ağustos 1912 tarihli nüshasında yazdığı makalede bu olayı, İTC ile Kanun-i Esasi'ye vurulan son darbe olarak nitelendirmekteydi.³⁷⁰

Yeni hükümet 1912 seçimlerinde yaşanan siyasal yolsuzluk ve tartışmaların tekrar yaşanmaması için birtakım tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bir yandan 1912 seçimlerinde yapılan usulsüzlükler hakkında tahkikatlar başlatılmış bir yandan da devlet memurlarının ve askerlerin siyaset ile ilgilenmelerini engellemek için adımlar atılmıştır. Memurlardan hiçbir siyasi parti ile ilgili olmadıkları yolunda senet, ordu mensuplarından ise sadakat ve itaat yemini istenmiştir. Meclisi Vükelânın aldığı bu karar H. 18.09.1330/31 Ağustos 1912'de Sadarete, Sadaretten de Evkaf, Adliye, Harbiye, Maliye, Posta Telgraf, Ticaret ve Ziraat, Nafia, Dâhiliye ve Maarif Nezaretleri ile Meşihat, Divan-ı Muhasebat, Hazine-i Hassa makamlarına tebliğ edilmiştir.³⁷¹ Memur ve öğretmenlerin bir parti ile ilgili olmamaları yolundaki muvakkat kanun ise 28 Eylül 1912 tarihli. 8 Ekim 1912'de ise iki muvakkat kanunla:

1. Ordu ile ilgili olanların seçim hakkını kullanamayacakları,
2. Bir siyasal partiye giren, ona yardım eden, onun toplantılarında bulunan, kulüplerine giden, siyasal yazı yazan her subayın askerlikten çıkarılacağı, her erbaş ve erin ise 3 ila 6 ay prangaya konulacağı, gizli cemiyet kurmuş veya ona girişmişlerse ayrıca o yoldaki kanunlara göre cezalandırılacakları

Kararlaştırılmıştır.³⁷² Örneğin Dâhiliye Nezareti'nden Bolu Mutasarrıflığına gönderilen H. 22.01.1331/1 Ocak 1913 tarihli şifre telgrafta bir siyasi kulübe devam ettiği bildirilen Bolu Bidayet Ceza Mahkemesi azası Mehmet Bey hakkında tahkikat yapılması emredilmiştir.³⁷³ Ancak bu karar ve önlemler yeterli olmamıştır. Bayur, bu tedbir kararının kâğıt üzerinde kaldığını belirtmektedir.³⁷⁴

Meclisin dağıtılmasından sonra morallerin iyice bozulmasıyla Cemiyet faaliyetlerini yeniden Makedonya'ya yani Selanik'e doğru kaydırmaya başlamıştır. Ancak İttihatçı gücün yeniden canlanmasından endişe eden hükümet buna karşı tedbir alarak 8 Ağustos 1912'de sıkıyönetim ilân etmiştir. Böylece açık veya gizli fark etmeksizin toplantılar düzenlemek,

³⁶⁹ Ahmad, 2017: 157-159.

³⁷⁰ "Son Darbe", *Tanin Gazetesi*, 05.08.1912.

³⁷¹ BOA. BEO. / 4078-305838; BOA. Şûra-yı Devlet, ŞD. 2816-24.

³⁷² Hanioglu, 1993: 329-331.

³⁷³ BOA. DH. Mütenevvia, MTV. 17-28.

³⁷⁴ Bayur, 1991(a): 301.

konferanslar vermek yasaklanmıştır. Kulüpler bu durumdan oldukça muzdarip olmuşlardır. Bununla birlikte Cemiyete uygulanan baskılar gittikçe artmış, İttihatçı basın susturulmaya çalışılmıştır: Tanin 3 Eylül 1912’de kapatılmış, 4 Eylül’de Senin, 5 Eylül’de Cenin, 12 Eylül’de de Hak adıyla yeniden çıkmıştır.³⁷⁵ Bu baskılar altında Cemiyet yıllık kongresini ilk kez Selanik dışında, İstanbul’da yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Kongrede Hükümetin aldığı, Padişahın onayladığı Meclisin dağıtılması kararının Kanun-i Esasi’ye aykırı olduğu vurgulanmış, gelecek seçimlere Cemiyet’in katılıp katılmaması noktasında müzakerelerde bulunulmuştur. Yapılan oylama sonucunda seçimlere katılma kararı alınmıştır. Ancak 15 Ekim 1912’de Balkan devletlerinin ittifak oluşturarak Osmanlı Devleti’ne harp ilân etmeleri üzerine seçimler yapılamamıştır. Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası nezdinde büyük bir umutla beklenen seçimlerin ertelendiğini duyurmuştur.³⁷⁶

Böyle bir ortamda İttihatçılar tarafından düşman olarak anılan Kâmil Paşa 29 Ekim 1912’de dördüncü defa sadarete getirilmiştir. İttihatçılar bu atamaya şiddetle karşı çıkarken İTC muhalifleri sevinçe karşılamışlardır. Nitekim Kâmil Paşa, 8 Kasım’da Selanik’in Yunanistan tarafından işgale uğraması üzerine İTC’nin düşme zamanının geldiğini düşünerek Cemiyete olan baskıyı daha da artırmıştır. Hatta bazı İttihatçılar hapsedilip sürülmüştür.³⁷⁷

3.2. İttihat ve Terakki Kulüpleri’nin Kapatılması Girişimi

Kâmil Paşa’nın sadareti zamanında Meclis-i Vükelâda, İttihat ve Terakki Kulüpleri’nin seddine (kapatılmasına) ve evraklarına el konularak Dersaadet’e gönderilmesi kararı alınmıştır. Bâb-ı Âlî baskınından sonra Mahmud Şevket Paşa’nın sadarete gelmesinden kısa süre sonra 30 Ocak 1913’te Meclis-i Vükelânın aldığı söz konusu karar Dâhiliye Nezaretince tekrar gündeme getirilmiştir. Bahse konu emir:

İttihad ve Terakki Cemiyetinin bi’l-umum vilayet ile elviye-i gayr-i mülhakattaki ve merkezdeki kulüplerinin taharris ile kaffe-i evrak vesairenin nezaret-i celilerine irsali heyet-i vükelayı sabıkça taht-ı karara alınarak bu yolda vilayet ile elviye-i gayr-i mülhakaya tebligat icra olunmuş olduğundan ve bunun üzerine her tarafça kulüpler bi’t-taharri kağıd ve defter ve mühür gibi evrak vesaireye vaz-ı yed olunarak bunlardan bir kısmının gönderildiği gibi bir kısmının de derdest irsal bulunduğundan bahs ile bazı ifadeye havi varid olub meclis-i vükelada mütalaa olunan 15 Kanun-i sani 328 tarihli ve 3246 numarolu tezkire-i devletlerinde dermiyan olunduğu vechle herhangi fırkaya mensup olur ise olsun nizamname-i mahsusuna tevfikân beyanname ita ederek hükümetin ruhsat-ı resmiyesi ile küşade bulunan cemiyetler ahkam-ı mahsusa-i kanuniyeye tabi ve bunlar hakkında hodbehod taharriyat icrası ve evrak-ı mevcudenin zabıta gibi idare-i muamele ifası gayr-i haiz ve bu suret-i muamele ahkam-ı celile-i meşrutiyet ile de

³⁷⁵ Demir, 2007: 296.

³⁷⁶ Ahmad, 2017: 158-161; Demir, 2007: 298.

³⁷⁷ Ahmad, 2017: 162-164; Turfan, 2013: 331.

katiyyen gayr-i kabil te'lif bulunduğundan muamelenin ahkam-ı kanuniye dairesince ircâ'i ve evrak ve irade ile mühürlerin nezaret-i celilerince ve henüz gönderilmeyen evrak ve mühürlerinde mahallerince tedkik ettirilerek hilaf-ı kanun ve meşrutiyet-i ahvale nihayet verilmesi zımında vilayet ve elviye-i gayr-i mülhakaya tebligat icrası hususunun cevaben taraf-ı aliyelerine tebliğ-i tezkire kılınmış olmağla iktizasının ifası himmet.³⁷⁸

Bu kararın alınmasının sebebi ise şudur: Rize İttihat ve Terakki Kulübü tarafından Cemiyet'in merkez-i umûmîyesine cevap olarak yazılmış bir mektup, İstanbul'a getirmekle görevlendirilen kulüp mensubu bir şahsın üzerinde yakalanmıştır. Mektupta: "Emrolunduğu veçhile hükümet aleyhinde ihtilal tertibine çalışılacağı hakkında" teminat veriliyor, "mektubu getirenin daha tafsilatlı emir almak için gönderildiği" ifade olunuyordu. Bu durum Kâmil Paşa kabinesinde tartışılmış ve İttihat ve Terakki Kulüplerinin aranması ve kapatılması kararı alınmıştır.³⁷⁹ Bayar hatıratında bu meseleyi şu cümlelerle izah etmiştir.

Umumi Merkez'in güya bir yayınına cevap olarak yazılmış kâğıtta, "Emir olunduğu veçhile Hükümet aleyhinde ihtilal tertibine çalışılacağı hakkındaki" Rize Merkezi'nin 'teminat' yazısı doğru değildi. Umumi Merkez'in böyle bir yayını ve yazılı emri olsa idi Bursa'ya da gönderilirdi, ben de bilirdim. Çünkü bilecek mevkide idim. Bundan başka Rize'de çıkarılacak bir ihtilalin İstanbul'da, hükümet merkezinde ne tesiri olurdu ki oraya böyle bir emir gönderilmiş olsun?³⁸⁰

Anlaşılabacağı üzere Bayar, Cemiyet'in böyle bir 'ihtilal' planının olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca Kâmil Paşa kabinesinin bu hareketinin İttihat ve Terakki nezdinde Bâb-ı Âlî baskını fikrini uyandıran bir sebep olduğunu da eklemektedir. Netice itibarıyla İttihat ve Terakki kulüpleri hakkında mahalli idarelerce araştırma ve incelemeler başlatılmış olup kulüp evraklarına el konulmuş hatta bazı kulüpler kapatılmıştır. Cemiyet'in önde gelen isimlerinin evleri basılarak aramalar yapılmıştır. Bayar da bu duruma maruz kaldığını, evinin arandığını ifade etmiştir.³⁸¹ İttihat ve Terakki Kulüpleri, Bâb-ı Âlî baskınından sonra İttihat ve Terakki'nin yeniden nüfuz kazanmasıyla faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Kapanan veya kapatılan kulüpler de tekrar açılmaya başlamıştır.³⁸²

3.3. İttihat ve Terakki'nin Yeniden İktidara Gelmesiyle Kulüplerin Aktifleşmesi

Birinci Balkan Savaşı sırasında Osmanlı ordularının bozgunu ve Edirne'nin Bulgar işgaline uğraması hem İttihat ve Terakki' de hem millette büyük bir şaşkınlık ve infial yaratmıştır. İttihatçı karşıtı Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa hükümetlerinin de saygınlıklarını

³⁷⁸ BOA. DH. SYS. 65-8.

³⁷⁹ BOA. DH. SYS. 65-8; Bayar, 1997 (c): 150.

³⁸⁰ Bayar, 1997 (c): 151.

³⁸¹ Bayar, 1997 (c): 152.

³⁸² BOA. DH. SYS. 65-8.

kaybetmelerine yol açmıştır. İttihat ve Terakki'nin en önde gelen isimlerinden biri olan Yarbay Enver Bey tarafından 23 Ocak 1913 tarihinde Bâb-ı Âlî baskını gerçekleştirilerek yenilginin sorumlusu olarak görülen Kâmil Paşa hükümeti istifa ettirilmiştir. Yerine Mahmut Şevket Paşa Sadrazamlığa getirilmiş, Mahmut Şevket Paşa'nın da bir suikast neticesi 11 Haziran 1913'te hayatını kaybetmesi ile Sait Halim Paşa kabineyi kurmuş ve böylece İTF iktidarı doğrudan ele almıştır. Bâb-ı Âlî baskını ve Mahmut Şevket Paşa suikastı, İttihat ve Terakki idarecilerince muhaliflere karşı yürütülen baskı ve soruşturmalar Hürriyet ve İtilaf Fırkasının dağılmasına yol açmıştır. Böylece artık İttihat ve Terakki karşısında yasal bir muhalefet fırkası kalmamıştır. İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'nin Enver Bey kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri tarafından geri kurtarılışı Enver Bey'in nezdinde İttihat ve Terakki yeniden itibarını kazanmıştır. 29 Eylül 1913'te İstanbul'da imzalanan Osmanlı Bulgar antlaşmasıyla da seçimlerin ertelenmesine sebep olan savaş süreci de sona ermiş oluyordu. Böylece seçimler tekrar gündeme alınmış ve hazırlıklar başlamıştır. Bâb-ı Ali Baskını ile idareyi kuvvetli bir şekilde tekeline alan İttihat ve Terakki, bu doğrultuda vilayetleri ve livaları Kâtib-i Mesuller aracılığıyla merkeze bağlamaya başlamıştır.³⁸³

İttihat ve Terakki idaresinin taşradaki temel hizmet birimleri durumunda olan kulüp merkez heyetleri Kâtib-i Mesullerin idaresi altındaydı. Kâtib-i Mesuller; Cemiyet azası ve gerekli kişiler ile temas kurmak, liva dâhilinde teftiş ve tanzim işleriyle iştigal etmek, teşkilat tarafından yapılan çalışmaları takip etmek, Merkez Heyetlerinin görevleri, çalışma tarzı ve faaliyetleri hakkında Merkez-i Umûmîye rapor vermek ve Merkez-i Umûmî'nin tebligatını yapmak gibi görev ve sorumluluklar üstlenmişlerdir. Ayrıca Merkez Heyetlerinin düzenli olarak toplanmasını temin ve gündemini tanzim etmek, Merkez Heyetleri ile müzakere ederek teşkilatta görevli muhabirleri tayin etmek ve bunları bilgilendirmek gibi yükümlülükleri de vardı. Halkın fırka ile ilişkilerini geliştirmek, gerektiğinde mitingler düzenlemek, siyasi konularda, kanun çalışmalarında ve seçim zamanlarında fırkaya destek sağlamak da Kâtibi-i Mesullerin vazifeleri arasındaydı. Her ne kadar ikinci planda kalsalar da en güvenilir kişiler arasından seçilen Kâtib-i Mesuller, Tunaya'nın ifadesiyle İttihatçılığın taşıyıcı unsurlarıydılar. Çünkü merkezin emirleri doğrultusunda İttihat ve Terakki'nin ülkenin her köşesine nüfuz etmesini sağlamışlardı. Kâtib-i Mesuller başlangıçta bölge halkı arasından seçilirken daha sonraları bu usulden vazgeçilerek Merkez-i Umûmî tarafından belirlenmişlerdir. Ayrıca Kâtib-

³⁸³ Armaoğlu, 2016: 654; Demir, 2007: 300; Birinci, 1998: 509.

i Mesuller'in valilerden başlayarak en alt düzeydeki devlet memurlarına kadar baskı yaptıkları iddiaları da bulunmaktadır.³⁸⁴

Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti zamanında devlet memurlarından, siyasi fırkalarla ilişkilerini kesmeleri konusunda senet alındığı daha önce belirtilmişti. İttihat ve Terakki iktidarı yeniden ele aldıktan kısa süre sonra bu işe el atmıştır. Memurların fırkaya alınması doğrultusunda 20 Şubat 1913'te irade-i seniyye çıkarılmıştır.³⁸⁵ Kâmil Paşa'nın sadareti zamanında ise İttihat ve Terakki kulüplerinin üzerine gidilmiş, kulüplerin evraklarına el konulması kararı alınmıştı. Bu doğrultuda mahalli idarelerce kulüplere baskınlar düzenlenmiş, evraklarına el konulmuş hatta bazı kulüpler kapatılmıştı. Bu hukuki yaptırım uygulanırken kulüplerin veya idare heyetlerinin devlet işlerine müdahalede bulunmaları, yer yer asayişsizliğe sebep olmaları gerekçe gösterilmişti. Bâb-ı Âlî baskınından sonra İttihat ve Terakki'nin yeniden nüfuz kazanmasıyla kulüpler tekrar eskisi gibi rahat bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Kapanan veya kapatılan kulüpler de tekrar açılmaya başlamıştır. Ancak ne var ki İttihat ve Terakki, bu durumu bir hesaplaşma olarak görürken bir yandan da kendi içinde kulüpler üzerindeki denetimi sağlama ihtiyacı hissetmiş ve tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda, 1913 Nizamnamesinin 70 ve 71. maddelerine göre artık, sadece sancak merkezinde ve sancak merkez heyetinin idaresinde bir kulüp bulunabilecek, sancaklar haricinde kulüpler açmak ise Merkez-i Umûmî'nin iznine bağlı kılınmıştır.

1914 seçimlerine İttihat ve Terakki'nin iktidarı tekeline aldığı ve tek partili bir yönetim kurduğu bir dönemde gidilmiştir. Aslında İttihatçılar, iktidarı kesin olarak ele aldıkları için Meclis-i Mebusanı yeniden toplamayı lüzumlu görmeyebilirlerdi. Fakat böyle bir tutum İttihat ve Terakki'nin varoluş sebebi olan Meşrutî rejimin ilkelerine aykırı olurdu. Dolayısıyla iktidarının meşruluğunu sorgulatmak istemeyen İttihat ve Terakki, 1913 sonbaharında genel seçimlerin yapılacağını açıklamıştır.³⁸⁶

1913 Ekim'inde başlayan seçimlerde İTF dışında Türklerin başka bir siyasi fırkası yer almamış, muhalefet sadece azınlıklardan gelmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, resmen yasaklanmış veya dağıtılmış değildi. Ancak nüfuzunu ve popülaritesini kaybetmiş durumdaydı. Bununla birlikte bu defaki seçim kampanyaları da öncekilerine nazaran daha sönük kalmıştır. Basın da seçimlerden çok bu süreçte dış politika ile ilgili meselelere yönelmiştir. Seçimlerin 1914 Şubat'ında sonuçlanması gerekirdi. Ancak yine İttihat ve Terakki ile azınlıklar arasındaki anlaşmazlıkların uzaması hasebiyle meclis ancak 14 Mayıs 1914'te açılabilmiştir. Sonuç olarak

³⁸⁴ Tunaya, 1989: 210.

³⁸⁵ Bayur, 1991b: 311.

³⁸⁶ Ahmad, 2017: 201; Demir, 2007: 303.

254 mebusan oluşan mecliste İttihatçıların 200'e ulaşan sayıda mebusun tam desteğine sahip olduğu görülmektedir.³⁸⁷

1914 genel seçimleri Tunaya'nın tabiriyle "dikensiz gül bahçesi" yaratmıştır. Bir yıl uzatılan yasama süresinin büyük kısmında uslu bir çoğunluk vardır. 1918'in ikinci yarısında Mondros Mütarekesi'nin yarattığı iklim içinde bölünmeler ve azınlık muhalefeti artmaya başlar. Tunaya'ya göre, üç genel seçimin yapıldığı bu on yıllık sürecin en belirgin özelliği Meşrutî düzenin bu düzeni tesis eden iktidar partisince engellenmesi ve tek parti rejimine ulaşılması olmuştur.³⁸⁸

İttihat ve Terakki Kulüpleri hem yerel hem de genel seçimlerde bulundukları bölgelerde nüfuzlarını kullanarak İttihat ve Terakki'nin maksadı uğrunda çalışmalar yapmışlar, İttihatçı adayların kazanmaları için çaba sarfetmişlerdir. Cemiyet'in Meşrutîyet'in ilânından sonraki süreçte giderek baskıcı hâle gelmesinin kulüplere de sirayet ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle 1912 genel seçimlerinde kulüpler bu baskının odak noktası olmuşlardır.

3.4. İttihat ve Terakki'nin Sonu

Osmanlı Devleti, İtilaf Devletlerinin yıkıcı emellerinden korunmak ve daha önce kaybetmiş olduğu yerlerin en azından bir kısmını geri alabilmek umuduyla I. Dünya Savaşı'na Almanya'nın müttefiki olarak İttifak grubunda girmişti. Osmanlı Devleti'nin içinde yer aldığı bu İttifak grubu savaşın başlangıcında önemli askerî başarılar sağlamasına rağmen, sonuç 1918 yılının sonlarına yenilgiyle neticelenmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin ve iktidardaki İttihat ve Terakki'nin sonunu getirmiş, yenilginin sorumlusu olarak görülen Talât Paşa kabinesi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti, halkın tepkisi ve Sultan Vahdettin'in baskıları neticesinde iktidarı bırakmak zorunda kalmıştır. Yeni kabineyi kurma görevi Ahmet Tevfik Paşa'ya önerilse de Talât Paşa'nın kabinede en az iki İttihatçı nazırın bulunması şartını koşması üzerine Ahmet Tevfik Paşa bu teklifi geri çevirmiştir. Hâl böyle olunca hükümeti kurma görevini Ahmet İzzet Paşa üstlenmiş ve hükümeti 14 Ekim 1918 tarihinde kurmuştur. Yeni kurulan hükümetin ilk icraatı, yürütülen barış görüşmeleri neticesinde 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasındaki Mondros Mütarekesi imzalanması olmuştur.³⁸⁹

İttihat ve Terakki, Mütareke'nin imzalanmasının akabinde, son kongresini 1 Kasım 1918 tarihinde toplamıştır. Kongrenin üçüncü gününde bazı İttihatçı liderlerin yurt dışına kaçtıkları haberinin alınması üzerine 5 Kasım 1918 günü İttihat ve Terakki Fırkasının feshine

³⁸⁷ Ahmad, 2017: 202; Demir, 2007: 305, 325, 329.

³⁸⁸ Tunaya, 1988: 27.

³⁸⁹ Tunç, 1999: 20.

ve yeni bir fırkanın kurulmasına karar verilmiştir. Bu minvalde 11 Kasım 1918’de kurulan Teceddüt Fırkası, bir nevi İttihat ve Terakki’nin yerini almış oluyordu. İttihat ve Terakki’ye ait menkul ve gayrimenkul malvarlığının da yeni fırkaya devredilmesi kararlaştırılmıştır. İttihat ve Terakki erkânının gelişebilecek yeni siyasi eğilimlere karşı tedbir almak ve İttihat ve Terakki’nin siyasi varlığını bir şekilde devam ettirmek gayretinde oldukları anlaşılmaktadır. Talat Paşa’nın istifası sonrasında kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinde dört İttihatçı nazır bulunduyorsa da bu hükümetin istifasının ardından İttihat ve Terakki’nin yönetim üzerindeki nüfuzu önemli ölçüde azalmıştır. Eski İttihatçı mebuslar ise İttihat ve Terakki’nin kendisini feshetmesinden sonra Meclis-i Mebusanda, İttihat ve Terakki’nin bir devamı olarak kurulan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ile Teceddüt Fırkası bünyesinde varlıklarını sürdürdüler; Teceddüt Fırkası Meclis-i Mebusan’da hâkim parti durumuna geldiyse de meclisin 21 Aralık 1918’de feshi, İttihat ve Terakki’nin elindeki son iktidar kozunu da kaybetmesine sebep olmuştur. 5 Mayıs 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı ile Teceddüt Fırkası da kapatılarak mal varlığına el konulmuştur.³⁹⁰

3.5. Kulüplerin Kapatılması

Mütareke Dönemi’nde İttihat ve Terakki’nin yerine kurulan Teceddüt Fırkasının; Anadolu’nun çeşitli yerlerinde şubeleri açılmaya, daha doğrusu İttihat ve Terakki şube ve kulüplerinin bir dönüşüm geçirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Örneğin İttihat ve Terakki’nin Bolu Kâtib-i Mesulü Mithat Âkif Bey’in, Teceddüt Fırkasının Bolu Kâtib-i Mesullük görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁹¹ Bayar’ın hatıralarında bu hususa dair bir örnek de bulunmaktadır.

Teceddüt Fırkası (partisi), kâtib-i mes'ullerden bazılarını tasfiye etmişti. Bana, yeni parti namına yine İzmir’de çalışmaklığım bildirildi. Çok genç iken içinde maneviyatımı bulduğum İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin akıbetinden müteessirdim. Bununla beraber Teceddüt Fırkasının (partisinin) ömürlü olacağından emin değildim. Yeni partinin başına geçenlerin ahlaki değerlerine, vatanseverliklerine diyeceğim yoktu. Ancak bunların çoğu bir tarafa dayanarak iş görmeye alışmışlardı. Şimdi kendi başlarına çalışacaklar, partilerine destek olacaklardı. İşte bu düşünce altında emri vaki kabul eder göründüm. Yeni partinin kanuni formalitesini yaptırđım. Ben yine eski isimle kâtib-i mesul idim. Bir gün ziyaretime emekli kurmay albay, Prizrenli Selahattin Bey geldi. Kulüp kapısı üzerindeki levha dikkatini çekmiş. Teceddüt Fırkası kelimelerinin altından ‘İttihat ve Terakki’ ismi seçiliyormuş. Bu hali tuhaf bulduğunu anlattı. “Tesadüf, öyle olmuş,” dedim.³⁹²

³⁹⁰ Tunç, 1999: 45; Hanioglu, 2001: 483.

³⁹¹ BOA. DH. Şifre Kalemî, ŞFR. 94-257.

³⁹² Bayar, 1997 (e): 83.

Bu süreçte feshedilen İttihat ve Terakki'nin mensuplarına, menkul ve gayrimenkullerine uygulanacak işlem hakkında taşra idaresinde birtakım tereddütlerin doğduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Bolu Mutasarrıf Vekili Naci Bey, 24 Aralık 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifre telgrafta İttihat ve Terakki'nin Bolu Kâtib-i Mesulü Mithat Âkif Bey ile söz konusu Cemiyete mensup bazı kişilerin kulübe devam etmekte olduklarını belirterek mevcudiyetlerini hâlâ muhafaza etmeleri nedeniyle kulüpteki eşyaya el koymanın uygun olup olmadığı hususunda görüş talep etmiştir. Buna karşılık Dâhiliye Nazırı Mustafa Ârif Bey, Bolu Mutasarrıfı Ali Haydar Bey'e gönderdiği 26 Aralık 1918 tarihli yazıda, Cemiyetler Kanunu'nun 15. maddesi gereğince kulüplerin de cemiyet olarak kabul edildiği, bu nedenle kulüpteki eşyanın şahıslar tarafından yağmalanmasına izin verilmemesi ve ilgili kanunun 17. maddesinde yer alan: "Hükümetçe faaliyetleri yasaklanan cemiyete ait mallar hakkında yapılacak muamele" çerçevesinde hareket edilmesi gerektiği bildirilmiştir.³⁹³ Nitekim kısa bir süre sonra Meclis-i Vükelâ 1 Şubat 1919'da İTF'nin merkezde ve vilayetlerde bulunan menkul ve gayrimenkul varlıklarına el konulması kararını Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerine, Nezaretler de bu kararı 2 Şubat'ta tüm vilayet ve mutasarrıflıklara bildirmiştir. Hatta 9 Şubat'ta Nazır Vekili İzzet Bey tarafından tüm vilayet ve mutasarrıflıklara ikinci bir telgraf daha gönderilerek bu emrin ciddiyetle yerine getirilmesi ve müsamaha gösterilmemesi gerektiği beyan edilmiştir. Mevzubahis karar şu şekildedir:

Evvelce fesih olunduğu kendi taraflarından dahi ilân edilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin badehu tebeyyün edecek hâle göre muktezası ifâ olunmak üzere şimdiden cemiyet-i mefsuhanın gerek merkezde gerek vilayette bulunan menkul ve gayrimenkul kâffe-i emlak ve emvaline ve nakud ve tahvilatına hükümetçe vaz-ı yed edilmesi tensib edildiğinden dâhiliye ve maliye nezaretlerine tebligat mukteza-yı ifâsı tezkire kılındı.³⁹⁴

Bu karar doğrultusunda vilayet ve mutasarrıflıklar tarafından incelemeler başlatılarak kısa süre içerisinde feshedilen İTC'nin kulüplerine, eşyalarına, menkul ve gayrimenkul emlaklarına el koymaya, bu konuda da ilgili nezaretleri bilgilendirmeye başlamışlardır. Bolu Mutasarrıfı Ali Haydar Bey 10 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda: Daha sonradan Teceddüt Fırkası Kulübü adını alan İttihat ve Terakki'ye ait üç odadan oluşan kulüp ile içindeki 558 parça eşya ve muhabere evrakına muhasebeci, liva başkâtibi, belediye reisi ve polis memurlarından oluşan bir heyet tarafından el konulduğu bildirilmiştir. Ayrıca Cemiyete ait nakit, tahvilat ve gayrimenkulün de bulunmadığı belirtilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Teceddüt Fırkasının Bolu yetkilileri tarafından Hükümet'e kendilerine İTK gibi muamele

³⁹³ BOA. DH. ŞFR. 94-257.

³⁹⁴ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/80, 81, 84; BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbataları, MV. 214-51. Ayrıca bkz. Ek-13/14.

edilmesinin haksız ve hukuksuz olduğu şikâyetinde bulunulmuştur. Buna karşılık Bolu Mutasarrıfı Ali Haydar Bey; Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 15 Şubat 1919 tarihli şifre telgraf ile fırkanın isminin değişmiş olmasının yapılacak muamelede bir değişiklik yaratmayacağını belirtmiştir. Bu nedenle de yapılan iş ve işlemlerde herhangi bir haksızlık olmadığını vurgulamıştır.³⁹⁵ Bolu Mutasarrıfı Ali Haydar Bey ile Dâhiliye Nezareti arasında devam eden yazışmalar neticesinde Göynük kazasında feshedilen İttihat ve Terakki Kulübü'ne ait 92 parça eşyaya el konulduğu, kulübün gayrimenkulünün olmadığı bildirilmiştir.³⁹⁶ Ayrıca Devrek, Ereğli, Bartın, Mudurnu, Gerede ve Düzce kazalarında da kulüp teşkilatı ile menkul ve gayrimenkullerinin bulunmadığı, sadece Düzce ve Gerede kazalarında İTC muhabiri olan bir şahısta bulunan evraka el konulduğu ifade edilmiştir.³⁹⁷

Edirne Vali Vekili tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Şubat 1919 tarihli yazıda feshedilmiş İTC'ye ait Kırkkilise ve Lalapaşa'daki mallarına el konularak maliyeye teslim edildiği; Tekfurdağı livasında, Saray kazasında, merkez sancağa bağlı Havsa ve Uzunköprü kazalarında Cemiyete ait mal bulunmadığı; Edirne'ye bağlı diğer yerlerden alınacak malumatların da peyderpey arz edileceği bildirilmiştir. Nitekim 29 Mayıs 1920'de Dâhiliye Nezareti'ne yeni bir bilgi arz edilmiş: Gelibolu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ait herhangi bir menkul ve gayrimenkul varlık bulunmadığı bildirilmiştir.³⁹⁸ İstanbul Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Şubat 1919 tarihli yazıda vilayet hudutları içinde kalan İTC'nin menkul, gayrimenkul emlak ve mallarına Maliye Nezaretince el konulmakta olduğu kendilerine bir iş kalmadığı bilgisi verilmiştir. Ancak daha sonra Dâhiliye Nezaretinden gönderilen 13 Mart 1919 tarihli şifre telgrafta Mirgun İTK'nin kapatılması emri verilmiştir. İstanbul Valiliği 1 Nisan 1919'da Dâhiliye Nezaretine gönderdiği cevapta emrin Beyoğlu polis merkezine iletiliği belirtilmiştir.³⁹⁹ Daha sonraki süreçte İstanbul Valiliği ile Dâhiliye Nezareti arasındaki yazışmalar devam etmiştir. Valilikten nezarete gönderilen 29 Mayıs 1920 tarihli yazıda ise Kadıköy İttihat ve Terakki Kulübü'ne Fransa Konsolosluğu tarafından daha önceden girildiği ve kapısının dahi kırık olduğu, iki oda içinde bulunan eşyalara el konulduğu bildirilmiştir. El konulan eşyaların listesi ise şöyledir:⁴⁰⁰

Tablo 3.1. El konulan Kadıköy İTK'nin eşyaları

Adet	Cins	Adet	Cins
26	Defter	1	Kitaplık

³⁹⁵ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/51, 52, 53.

³⁹⁶ BOA. DH. ŞFR. 616-106; BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/54, 57.

³⁹⁷ BOA. DH. ŞFR. 616-75; BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/55, 56, 58.

³⁹⁸ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/3, 4, 5.

³⁹⁹ BOA. DH. Kalem-i Mahsus, KMS. 50-64.

⁴⁰⁰ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/7, 8, 10.

1	Levha	2	Büyük muşamba
15	Fotoğraf	1	Yazı tahtası
10	Zarf içerisinde muhtelif evrak	3	Korniş
1	Telgraf	-	Muhtelif cins risale
1	Havlu	-	Tiyatro ilân zilleri
1	Tahta masa	12	Resimli camlı levha
1	İkili çekmece	3	Koltuk sandalye
1	Büyük masa	21	Sandalye (Himaye-i Etfal'e ait)

Erzurum Valisi Münir Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Şubat 1919 tarihli yazıda Erzurum'da feshedilmiş olan İttihat ve Terakki'ye ait bir mektep, dokuz mefaze⁴⁰¹ ve bir kulüp arsasına el konulduğu bunlardan başka menkul bulunmadığı ayrıca Pasinler, İspir, Tortum, Narman, Bayburt, Yusufeli ve Tercan kazalarında da İttihat ve Terakki'ye ait menkul ve gayrimenkul bir varlığa rastlanılmadığı eğer rastlanılırsa haber verileceği bildirilmiştir. Ayrıca mektep binasının ahalinin yardımlarıyla yapıldığı vurgulanmıştır. Cemiyete mensup mektep müdürü Necati Bey, Binbaşı Tahir İbrahim ve Yüzbaşı Mustafa İsmail Beylerin kendi işleriyle meşgul oldukları düzeni bozan herhangi bir hareketlerinin görülmediği belirtilmiştir.⁴⁰²

Ankara Valiliği tarafından 12 Mart 1919 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Ankara'ya bağlı yerlerden alınan bilgilere göre kulüplerde bulunan nakit paralar ile eşyalara maliye heyetlerince el konulduğu bildirilmiştir. Vilayet merkezinde ise inşası tamamlanmamış bir kulüp binası ile eşyalarına el konularak, kayıt altına alındığı ve bu kayıtların da bir defter halinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderileceği belirtilmiştir. El konularak deftere kaydedilen eşyalar ise şunlardır.⁴⁰³

Tablo 3.2. Ankara'da inşası yarım kalan İTK binasının el konulan eşyaları

Adet	Eşya ismi	Adet	Eşya ismi
1	Kadife koltuk	2	Koltuk sandalye (keten örgülü)
1	Koltuk sandalyesi	58	Tek ve çift camlı çerçeve (kulübe mahsus)
1	Hasır örme koltuk	23	Fener
1	Hasır örme sandalye	1	Lamba
1	Kırık sandalye	12	Saplı kürek
1	Hasır örme koltuk	100 (tahminen)	Kırık tabaka cam
1	Oyun tavlası	2	Sıva malası

⁴⁰¹ Kâmusi Türki, 1068.

⁴⁰² BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/12, 13.

⁴⁰³ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/15, 16, 18.

31	Kapı ve pencere çerçevesi (kulübe mahsus)	1	Saban kazma
1	Çam sandukası (boş)	9	Müdafa-i Milliye mahsus çorap, önlük
1	Branda muşamba	1	Demir gönye
1	Bayrak	9	Kapı tahtalığı (kulübe mahsus)
1	Asma saat	70	Ufak kutuda bayrak
1	Lamba şişesi	3	Levha (cemiyete mahsus)
1	Ayna çerçevesi	1	Yarım demir
5	Korniş perde	1	İnşaat küreği
3	Muşamba perde	1	Büyük demir makara
4	Boş korniş	1	Demirden mamul postal vidası
1	Koltuk (keten örgülü)	20	Sıvacı badana fırçası
1	Gelberi büyük	-	Yarım sandık kadar alçı az miktarda
5	Ufak fiçıda yarım olarak mahlut mütenevvi toprak boya	1	Araba ön ve arka düzeni tekerleği
14	Bayrak takmak için demir çivi	1	Aynalı dolap
-	Tahminen yarım kilo çivi	1	Dört çekmeceli konsol
1	Kutu bir kiloluk yağlı boya	2	Vasat kutuda ayna
2	Zımpara kâğıdı yarımşar olarak iki sandıkta	4	Koltuk
75	Demir pul	1	Kanepe
15	Demir vida	1	Koltuk sandalyesi
50 (tahminen)	Vidalı çivi	1	Tahta sandık
-	Üç açılmış sandıkta büyük kutuda 12 adet cam	2	Sigara tablası
-	Kırık cam	1	Müstensih
14	İki sandıkta hiç açılmamış büyük kutuda cam	10	Kırık levha çerçevesi
2	Paket adi boya	23	Boş defter
2	Demir ince çubuk	1	Piyano
1	Gaz tenekesi yağlı boya	17	Örgülü yastık
1	İki metre kadar su borusu	1	Yuvarlak küçük masa

2	Kebir ve sagir demir külenk	1	Piyano sandalyesi
1	Hasırdan salıncak sandalye	3	Sandıktan eşyalı... masası
1	Kanepe (Bir takım)	6	Cıvık kalay (takriben yarım kıyye kadar)
1	Koltuk	-	Kulübün krokisi (teneke mahfaza içerisinde)
6	Koltuk sandalye	-	Müdafai Milliye mahsus imla edilmiş defter
1	Mermer taşlı aynalı masa	1	Masa
18	Hasırdan sandalye (sağlam)	1	Ufak demir soba
2	Hasırdan sandalye (kırık)	6	Saçak soba borusu
2	Köşe kanepesi (yastıklı)	3	Karyola (noksanlı)
1	Yazı masası	2	Saç mangal
1	Ufak kutuda kasa (boş)	2	Soba borusu
1	Demirden kasa dolabı	-	Takriben 20 kıyye kadar kütük
1	Eski bakır mangal	9	Soba dirseği
2	Askılı lamba	5	Sandıkta demir vesaire parçası
1	Bakır lamba	3	Şamdan
1	Lamba	1	Soba borusu maşalıği
1	Tahtadan elbise askısı	1	Tabak çinko
2	Çingirak	6	Asmalı soba (altı noksan)
1	Halı	1	Cemiyete mahsus koltuk
1	Koltuk	1	Bozuk dikiş makinesi
1	Hasırdan sandalye	20	Kulübün çerçevesi
3	Tahta sandalye	10	İnce kutuda demir çubuk
3	Koca dolu ve yarım çivi	-	Tamir edilmemiş kereste kapı (açılmıyor)
4	Sandık içinde bir parça demir hırdavat	2	Mermer taşı
1	Koyu kireç		

Ankara vilayet merkezindeki bu kulüp binası 1915 yılında, Enver Paşa'nın emri üzerine Evkaf Vekâleti Mimarı Salim Bey tarafından projelendirilmiş ve projeyi yürütme görevi, dönemin İTF Ankara temsilcisi Memduh Şevket (Esental) Bey'e; proje yapımı ise Kolorduda görevli olan askerî mimar Hasip Bey'e verilmişti. Binanın ana hatları tamamlanmış ancak çatı ve diğer bölümler devam eden I. Dünya Savaşı'nın getirdiği malzeme sıkıntısı ve akabinde

Mimar Hasip Bey'in de Kurtuluş Savaşı sırasında şehit düşmesi üzerine yarım kalmıştı. I. Dünya Savaşı sonrasında Ankara, kısa süreliğine İngiliz ve Fransız askerleri tarafından işgale uğradığında küçük bir Fransız müfrezesi, bu binaya yerleşmişse de 27 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelmesi üzerine binayı boşaltmışlardır. Ankara'da Meclisin toplanabilmesi için yeterli büyüklükte bir binanın bulunmaması üzerine halihazırda inşası yarım kalan kulüp binasının Meclis binası olarak kullanılmasına karar verilmiştir. Binanın yarım kalan inşaatının tamamlanmasıyla TBMM bu binada toplanmıştır. 23 Nisan 1920 ile 15 Ekim 1924 tarihleri arasında Meclis olarak kullanılan bina, daha sonra CHF Genel Merkez binası olarak kullanılmış ve aynı dönemde kısa bir süreliğine de olsa Hukuk Mektebine ev sahipliği yapmıştır. 1952 yılında Maarif Vekâletine devredilen bina 1957 yılında da Bakanlık tarafından alınan kararla müzeye dönüştürülmek üzere çalışmalara başlanmış ve 23 Nisan 1961'e gelindiğinde Büyük Millet Meclisi Müzesi adıyla halkın ziyaretine açılmıştır.⁴⁰⁴

Trabzon Valisi Necmi Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Şubat 1919 tarihli yazıda, İttihat ve Terakki adına önceden iki hane ile satın alınmış bir bahçeli mektep binası olduğu ve Cemiyet kulübünün de bu bina içinde yer aldığını ancak Ermeni istilasında bu binanın tamamen yıkıldığını ve bir arsa haline geldiği belirtilmiştir. Ermeni istilasından sonra ise bir daha Cemiyet teşekkül etmemiş olduğundan Cemiyete ait başka eşya ve evrak olmadığı bildirilmiştir. Ayrıca 26/27 Şubat tarihinde gönderilen başka bir yazıda da Gümüşhane, Lazistan liva merkezleriyle Şiran, Maçka, Of, Akçaabat, Vakfikebir ve Görele kazalarında İTC'ye ait emlak ve mal bulunmadığı, Giresun'daki Cemiyet kulübünde bulunan eşyalara maliye memurları ve zabıtalardan oluşan bir heyet tarafından el konularak, kulübün kapısına mühür vurulduğu bildirilmiştir. Yine Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine ek olarak gönderilen 3 ve 6 Mart 1919 tarihli yazılarda Ordu kazasında İttihat ve Terakki Kulübü binasının, Rus donanması tarafından yapılan bombardımanda yıkıldığı ve bu olaydan sonra tekrar kulüp açılmadığı belirtilerek, Ordu'da İTC'ye ait menkul ve gayrimenkulün bulunmadığı bildirilmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde Torul, Tirebolu ve Kelkit'te de Cemiyete ait kulüp ve mal varlığına rastlanmadığı bildirilmiştir.⁴⁰⁵

Kastamonu Valisi İbrahim Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 5 Şubat 1919 tarihli yazıda İTC'nin Kastamonu'daki kulübüne ve içerisindeki eşyalarına el konulduğu ayrıca inşaatı devam eden bir kulüp binasının inşaat komisyonunun sermayesi hakkında tahkikat başlatıldığı ifade edilmiştir. 20, 23 ve 26 Şubat 1919 tarihlerinde valilik ile Dâhiliye Nezareti

⁴⁰⁴ Ortaylı ve Erdinç, 2016: 75;

https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/brosurler/kurtulus_savas%C4%B1_muzesi.pdf (erişim tarihi: 12.10.2022).

⁴⁰⁵ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/19, 20, 21, 22.

arasında devam eden yazışmalarda Kengırı (Çankırı), Sinop livalarıyla Araç, Tosya, Zağferanbolu (Safranbolu), Cide, Taşköprü, Daday ve İnebolu kazalarında feshedilmiş İTC'nin nakit paralarına ve eşyalarına el konulduğu ancak menkul ve gayrimenkullerinin bulunmadığı bildirilmiştir.⁴⁰⁶

Bu süreçte İzmir'de bulunan Celal Bayar, kulüplerin kapatılması ve mallarına el konulması hususuna hatıralarında şu cümlelerle yer vermiştir:

4 Şubat 1919 sabahı İzmir Polis Müdürü, yanında beni takibe memur edilen Polis F ... ile kulübe geldi. Hükümetin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütün varlığına el koymak kararını tebliğ etti, mevcut eşyayı gözden geçirdi, kulübün kapısını mühürledi. Cemiyetin bir ilim ve irfan müessesesi olan Milli Kütüphane'nin kapısı önüne nöbetçi polisler kondu. Hususi bir tezkere ile Vali Nurettin Paşa'ya müracaat ve şikâyet ettim. Kulüp binası cemiyetin malı değildi. Şahsım namına kiralanmıştı. Buna da işaretle müsadere devrinin yeniden açılmayacağını yazdım: Sizi hürmete değer bir devlet adamı bildiğimiz için, haksızlığa vasıta olmaktan nefsinizi korumanızı dileriz, dedim. Ertesi günü dilekçemin cevabını, binanın Divan-ı Harb-i Mahsus'a tahsis edildiğini görmekle almış oldum. Benim için uydurulmuş bir Ermeni tehcir meselesinden burada yargılanacaktım. İzmir'de yatılı yatısız orta derecede bir ticaret mektebimiz vardı. Kıymetli gençler yetiştiriyordu. Bu da İttihat ve Terakki'nin malı olduğu için kapatılacaktı. Kazalardaki münevver ailelerin çoğu, çocuklarını mektebimize emanet ediyorlardı. Umumi bir sirkülerle evlatlarını aldirmalarını rica ettim. Ertesi günü Anadolu gazetesinde, İttihat ve Terakki düşmanlığını irfan ocaklarını, ilmi ve milli müesseseleri tarumar etmek derecelerine vardırırlar, tarihin takbihinden kendilerini kurtaramayacaklardır, yolunda bir yazı çıktı. Vilayet Hususi İdare Encümeni azaları arkadaşlarımızdı. Bunlar da bizim gibi okulun beklenmeyen akıbetinden müteessirdi. 'İkinci İdadi' namı altında idarelerine alarak kapanmaktan kurtarıldı.⁴⁰⁷

İzmir Valiliğinden 21 Şubat 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda İTC'nin İzmir'de bulunan emlak ve mallarına el konulduğu, mülhakattaki incelemelerin ise devam ettiği, alınacak bilgilerin ivedilikle arz edileceği bildirilmiştir.⁴⁰⁸

Mamuretülaziz'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Şubat 1919 tarihli telgrafta İttihat ve Terakki Kulübüyle içindeki eşyalara el konularak, kaydedildiği ve bu kayıt defterinin de kulübün anahtarlarıyla birlikte defterdarlığa gönderildiği bildirilmiştir.⁴⁰⁹

Bitlis Valisi Mazhar Bey tarafından 25 Şubat ile 8, 14, 15, 17 ve 26 Mart 1919 tarihlerinde Dahiliye Nezaretine gönderilen yazılardan anlaşıldığına göre Bitlis'te bulunan İttihat ve Terakki Kulübü ile Sason ve Mud'da bulunan kulüplerin Rus istilas sırasında yağmalandığı bu sebeple Cemiyete ait bir mal varlığı olmadığı bildirilmiştir. Hizan, Ahlat,

⁴⁰⁶ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/23, 24, 25, 83

⁴⁰⁷ Bayar, 1997 (e): 85.

⁴⁰⁸ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/26, 27.

⁴⁰⁹ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/28.

Genç, Mutki kazalarında ise İttihat ve Terakki Kulüpleri ile mallarının bulunmadığı belirtilmiştir.⁴¹⁰

Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 8 Şubat 1919 tarihli yazıda İTC kulübüne ait Dicle adında bir matbaa tespit edildiği ancak matbaanın bir kısmının İTC'ye diğer kısmının da ahaliye ait olduğu ve ne yapılması gerektiği konusunda görüş talep edilmiştir. Buna karşılık Dâhiliye Nazır Vekili İzzet Bey gönderdiği 12 Şubat tarihli şifrede Dicle adındaki matbaanın ahaliye ait olan kısmını ayırarak gerekli işlemi yapmaları emredilmiştir. Yine Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne ek olarak gönderilen 8 ve 24 Şubat 1919 tarihli yazılardan da anlaşıldığı üzere Mardin dahilindeki kulüplerin belli bir süre azalar tarafından idare edildikleri ancak daha sonra varlıklarını sürdüremedikleri, Palu, Viranşehir, Çermik, Lice, Silvan ve Beşiri kazalarında ise Cemiyete ait herhangi bir mal varlığının bulunmadığı anlaşılmaktadır.⁴¹¹

Van Valisi Hıdır Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Şubat 1919 tarihli yazıda Van'da İttihat ve Terakki şubesine ait herhangi bir menkul ve gayrimenkul bulunmadığı bildirilmiştir.⁴¹²

İzmit Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Mart 1919 tarihli yazıda inşası yarım kalmış olan İTC'nin kulüp binasına, mallarına ve ayrıca kazalarında tespit edilen 4000 kûsur kuruşa da el konulduğu bildirilmiştir.⁴¹³

Kütahya Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 11 Şubat 1919 tarihli yazıda İttihat ve Terakki Kulüpleri ile eşyalarına el konulduğu bildirilmiştir. Buna ek olarak 24 Mart tarihinde gönderdikleri yazıda da Uşak kulübünün mallarına el konulduğu, Simav ve Giresun kazalarında ise herhangi bir mal varlığı bulunamadığı bildirilmiştir.⁴¹⁴

Sivas Valisi Kemal Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda merkezde bir kulüp bulunduğu eşyasına ve mallarına el konularak kayıt altına alındığı, merkeze bağlı beş kazada kulüp bulunmadığı bildirilmiştir. Ancak daha sonra yapılan araştırmaların ardından Tokat, Niksar, Zile, Köprü, Lâdik, Aziziye, Erba, Şarkışla ve Gümüş kazalarında kulüpler tespit edildiği, eşya ve mallarına el konulduğu 23 Şubat 1919 tarihli bir arıza ile bildirilmiştir.

⁴¹⁰ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/29, 30, 31, 32, 33, 34.

⁴¹¹ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/35, 35.

⁴¹² BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/6.

⁴¹³ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/37.

⁴¹⁴ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/38, 40.

Merzifon kazasından ise henüz bilgi alınmadığı, alınacak bilginin ivedilikle arz edileceği belirtilmiştir.⁴¹⁵

Çatalca Mutasarrıfı Mehmet Vehbi Bey tarafından 5 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda İTC'nin feshinden sonra murahhas mesulü Hamdi Bey adına birisinin kulüp evrakını alıp gittiğini ve kapalı kalan kulüp binasının ise aslında bir Rum'a ait olduğu 200 liraya yakın bir bedelle kiralandığı belirtilmiştir. Jandarma Kumandanının başkanlığında bir komisyon oluşturularak kulüpte kalan evrak ve eşyalara el konulduğu ve 1909 yılında kulüp şahısları adına satın alınmış bir de arsa tespit edildiği bildirilmiştir. Ayrıca Cemiyet mensubu olup da asayiş ve emniyeti bozacak kişilerin olmadığı, olsa bile Polis ve Jandarma kuvvetlerinin gerekeni yapacakları belirtilmiştir. 12 Şubat 1919'da ek olarak gönderilen yazıda da merkez liva olan Çatalca, Silivri ve Büyükçekmece kazaları kulüplerindeki eşyalara, zabıt tutanak ve defterlerine el konulduğu, Silivri'de kulübe ait bir dükkânda inşaat malzemelerinin bulunduğu bu malzemelere de el konulduktan sonra dükkânın kapısının mühürlendiği bildirilmiştir.⁴¹⁶

Erzincan Mutasarrıflığından 5 Mart 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda İTC'nin Erzincan dahilinde nakit para ve malları olmadığı, Cemiyete vakfedilmiş bir hanenin ise hazineye bağlandığı bildirilmiştir.⁴¹⁷

Maraş Mutasarrıflığından 20 Şubat 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda livalardan yalnız Maraş kasabasında İTK olduğu bu kulübünde eşyalarına maliyece el konularak listesinin Dersaadet'e gönderileceği bildirilmiştir.⁴¹⁸

Balıkesir Mutasarrıflığından 23 Şubat 1919'da Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda İTC'ye ait liva dahilinde herhangi bir mal varlığı bulunmadığı bildirilmiştir.⁴¹⁹

Eskişehir Mutasarrıflığından 13 Şubat 1919'da Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda daha sonradan Teceddüt Fırkası Kulübüne dönüşen İttihat ve Terakki Kulübüne maliyeden bir memur ile bir polis gönderilerek Cemiyete ait 104.802 kuruş 15 paraya el konularak paranın mal sandığına teslim edildiği, kulüp eşyasının ise kulübün bir odasına toplanarak kulübün mühürlendiği ifade edilmiştir. Bunun yanında liva matbaasında iki adet eski makine ile bir miktar hurufat (harf) bulunduğu belirtilmiştir.⁴²⁰

⁴¹⁵ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/14, 39.

⁴¹⁶ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/42, 43.

⁴¹⁷ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/44.

⁴¹⁸ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/45, 46, 47.

⁴¹⁹ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/48.

⁴²⁰ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/49.

Antalya Mutasarrıflığından 7 Şubat 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda vaktiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatının bulunduğu, Cemiyet mensubu olan muhasebe-yi umumi azasından Emin efendinin devlet işlerine sürekli müdahalede bulunduğu belirtildikten sonra hükümetin kararı üzerine Emin efendinin memuriyetine son verildiği gerekli tedbir ve takibatın yapılacağı bildirilmiştir.⁴²¹

Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey tarafından 18 Şubat 1919 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda İTC'ye ait emlak ve mal varlığı olmadığı gibi dört seneden beri teşkilatının da kalmadığı bildirilmiştir. 24 Şubat'ta tekrar bir yazı gönderilerek yapılan araştırma neticesinde merkezde sanayi mektebi bitişiğinde Cemiyete ait bir arsa tespit edildiği belirtilmiştir.⁴²²

Silifke Mutasarrıf Vekili Mehmet Ali Bey tarafından 17 Şubat 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda yapılan araştırmalar neticesinde Silifke'de ve İçil livasında feshedilen Cemiyete ait emlak ve mal bulunmadığı bildirilmiştir.⁴²³

Muğla Mutasarrıfı Hami Bey tarafından 25 Şubat 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda merkez livada feshedilen Cemiyete ait esasen teşkilatı, emlak ve malları olmadığı sadece kulübündeki iki kanepa ile bir deftere el konulduğu bildirilmiştir.⁴²⁴

İttihat ve Terakki'ye muhalif bir yayın olan İntibah gazetesinin 25 Şubat 1919 tarihli "Ocakçıların Ocağı Söndürüldü" başlıklı yazısında "On seneden beri milleti yakıp kavuran şehrimiz İttihat ve Terakki Kulübü bu kere hükümet tarafından sedd edilerek derununda bulunan eşyası bir komisyon marifetiyle bi-l-müzayede fûrûht edilmiş" haberine yer verilmiştir. El konulan kulüp malları müzayede kurularak açık arttırmayla satılmış ve elde edilen 123.000 kuruş da mal sandığına teslim edilmiştir. Ayrıca gazete, haberinde İttihat ve Terakki Kulüplerinin kapatılmalarını takdir etmektedir. Konya İttihat ve Terakki Kulübü kapatılarak malvarlığına el konulduğu zaman, kulüple birlikte Vali Muammer Bey döneminde kulübün faaliyete geçirdiği kütüphane de mühürlenerek kapatılmıştır.⁴²⁵

Niğde Mutasarrıfı Âdem Bey tarafından 1 Mart 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda merkez ve bağlı livalarda feshedilmiş Cemiyete ait herhangi bir menkul, gayrimenkul emlak ve mal varlığı bulunmadığı bildirilmiştir.⁴²⁶

⁴²¹ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/50.

⁴²² BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/59, 60.

⁴²³ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/61, 62.

⁴²⁴ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/63.

⁴²⁵ "Ocakçıların Ocağı Söndürüldü", *İntibah Gazetesi*, 25 Şubat 1335/25 Şubat 1919.

⁴²⁶ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/64.

Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Mutasarrıfı Mahmut Bey tarafından 16 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda İTC'ye ait bir kulüp ve inşası tamamlanmamış bir sinema binasının tespit edildiği bilgisi verilmektedir. Kulüp binasının sonradan gelen İngiliz zabitanın talebi üzerine onların ikametine tahsis edildiği, kulüpteki eşyanın ise şimdiye kadar kilitli bir odasında muhafaza altında olduğu, ancak Hazine Nezaretinin emri üzerine kulüp eşyasına el konulması işlemine İngiliz zabitanı tarafından izin verilmemesi üzerine eşyanın kayıt altına alınmadığı ve el konulmadığı bildirilmiştir. Yine Cemiyete ait bir mektep olduğu ancak geçen seneden beri hükümetin elinde bulunduğu ve maarif müdüriyetince idare edildiği bildirilmiştir. Mutasarrıflıktan 27 Şubat 1919'da Dahiliye Nezaretine gönderilen ek bir yazıda da yer adları belirtilmeden mülhakatta yani bağlı yerlerdeki feshedilmiş Cemiyete ait menkul, gayrimenkul ve mallara da el konulduğu bildirilmiştir.⁴²⁷

Kayseri Mutasarrıfı Kemal Bey tarafından 12 Şubat 1919'da Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda Develi kazasında İTK olmadığı diğer mülhakatta ise mevcut İttihat ve Terakki Kulüplerinin esasen binalarının da kendilerine ait olmadıkları ve zorla kullanılmakta olduğu belirtildikten sonra yalnızca halı ve kilim gibi eşyalarına el konulduğu bildirilmiştir. Ayrıca Cemiyet mensupları hakkında tahkikat yapılması gerektiği belirtilmiştir.⁴²⁸

Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Mutasarrıfı Vahap Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 22 Şubat 1919 tarihli yazıda merkez kaza ile Bayramiç, Lâpseki ve Ayvacık'ta İTC'nin herhangi bir emlak veya mal varlığı olmadığı ve bir kulüp binasında yalnızca bir mühür, damga ve bir cilt makbuza el konulduğu, Ezine kazasında ise bir kulüp odasında on, on beş kadar sandalye ile evrak, defter, risale ve birtakım telgraflara el konulduğu bildirilmiştir. 26 Mart tarihinde ikinci bir yazı daha gönderilerek, önceleri askeriye tarafından kullanılan ancak sonradan tahliye edilen bir hanede tespit edilen 28 parça eşyanın İTC kulübüne ait olduğu bildirilmiştir.⁴²⁹

Tablo 3.3. Kale-i Sultaniye İTK'ye ait olduğu tespit edilerek el konulan eşyalar

Adet	Cins	Adet	Cins
4	Yüzsüz koltuk	5	Camsız levha çerçevesi
5	Koltuk sandalye	1	Eski masa
2	Eski kanepa	1	Tahta dolap
2	Camları kırık Kitaphane üstü	6	Kırık iskemle
1	Tahta kürsü	1	Kırılmış lüküz feneri

⁴²⁷ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/65, 66.

⁴²⁸ BOA. DH. ŞFR. 615-22; BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/71, 72.

⁴²⁹ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/67, 68.

Adana Vali Vekili Nazım Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 22 Şubat 1919 tarihli yazıda, Adana’da yalnız vilayet merkezinde bir kulüp bulunduğu, bu kulübün daha önceden kendiliğinden kapandığı ve eşyalarının da o dönemde satıldığı, şimdilerde ise kapısının kilitli olduğu bildirilmiştir.⁴³⁰

Cemiyet’in yayın organı olan Tanin gazetesi matbaasına ise 1919 senesinin haziran ayı içerisinde Sadaret, Dahiliye ve Maliye Nezareti ile Polis Müdüriyeti arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre, matbaanın Cemiyet adına değil de Mithat Şükrü Bey ile merhum Tevfik Fikret adına olduğu için el konulamadığı anlaşılmaktadır.⁴³¹

Bu süreçte İttihat ve Terakki’nin siyasal mirasçısı durumunda olan, buna karşın Mondros Mütarekesi’nin olağanüstü koşulları altında siyasi destekten yoksun kalan Teceddüt Fırkası da yaklaşık altı aylık bir siyasî hayatın ardından Damat Ferit Paşa’nın riyasetindeki Meclis-i Vükelânın kararı doğrultusunda 5 Mayıs 1919 tarihinde feshedilmiştir. Bu fırka da İttihat ve Terakki ile aynı kaderi paylaşmış, bütün gayrimenkul ve menkullerine hükümet tarafından el konulmuştur.⁴³² Netice itibarıyla İttihat ve Terakki’nin son kongresinde kendini feshetmekle beraber gelişebilecek yeni siyasi eğilimler ve durumlara karşı siyasal varlığını devam ettirme arzusuyla gerçekleştirdiği Teceddüt Fırkasına dönüşüm hamlesinin de beklentiyi karşılamadığı görülmektedir.

⁴³⁰ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/75, 76, 77, 78

⁴³¹ BOA. DH. İ. UM. EK. 120-36/97, 101, 103, 106, 107, 108, 110, 112, 114, 115.

⁴³² Hanioglu, 2001: 485.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılı olarak nitelendirilen 19. asırda Türk siyasal hayatı açısından önemli ilkler ve olaylar meydana gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in yönetimini yıkmak ve hürriyeti getireceğine inandıkları Meşrutî rejimi yeniden tesis etmek amacıyla 1889 yılının haziran ayında Tıbbiye-yi Şâhânenin beş öğrencisi tarafından gizli bir dernek kurulmuştur. Bu dernek 1908'de son şeklini ve ismini alana kadar birçok yapısal değişiklik geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir.

Siyasi amaçlarla kurulan ve bu amacına Meşrutîyet'in 23 Temmuz 1908'de ikinci kez ilân edilmesiyle ulaşan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ancak İkinci Meşrutîyet'in ilânından sonra Cemiyetler Kanunu'nun çıkarılması, akabinde dernek kurma hak ve özgürlüğünün anayasal güvence altına alınmasıyla gizlilikten sıyrılarak meşruiyet kazanmış ve gün yüzüne çıkmıştır. Böylece yasal bir kimlik kazanan Cemiyet, kulüp ve merkezlerini de serbestçe açarak teşkilatlanabilme imkânı bulmuştur. Hürriyetin bayraktarı ve sembolü olan Cemiyet'in nüfuzu hükümet otoritesi yerine geçmiş, yurdun her tarafında üyelerini artırmaya başlamıştır.

Meşrutîyet'in ikinci kez ilânı, memleketin her tarafından sevinç ve coşkuyla karşılanmış âdeti bir bayram havası yaşanmıştır. Nitekim 23 Temmuz günü daha sonradan Meclis-i Mebusanda yapılan müzakerelerde İttihat ve Terakki Fırkasının gayretleri neticesinde "İyd-i Millî" adıyla Osmanlı Devleti'nin ilk resmi millî bayram günü olarak kabul edilmiştir. İttihatçılar bu inkılâpla sorunların çözüleceğine, devletin dağılmaktan kurtulacağına inanmışlardır. Fakat toplumun bu rejim hakkında henüz yeterli bilgi ve donanımına sahip olmadığı kısa süre içerisinde anlaşılmıştır. Bu sebeple Meşrutîyet'in ilânında etkili olan Cemiyet ile halkın meşrutî idare tarzından beklentisi farklı olmuştur. Bu farklılık Cemiyete yeni ödevler yüklemiş veya diğer bir ifade şekliyle Cemiyet, bu noktada kendisini sorumlu tutmuştur. Kendilerini "hürriyetin bayraktarı" olarak gören ve toplumu Meşrutî rejime uygun olarak eğitmeyi, yetiştirmeyi ve kalkındırmayı amaç edinen Cemiyet halkın yükseltilmesi için kulüpleri etkin olarak kullanmaya başlamıştır.

Cemiyet hem toplumu kalkındırmak hem de halkın ruhuna girerek tabanını kuvvetlendirmek amacıyla yurdun dört bir yanında; vilayet merkezlerinde, sancaklarda, kazalarda hatta nahiye ve köylerde dahi İttihat ve Terakki Kulüpleri'nin kurulmasına önem vermiştir. Bu düşünceyle yurt genelinde yaygınlık kazanan kulüpler, Meşrutîyet'in ruhuna uygun bir şekilde ittihad-ı anâsır'ı inşâ etmek mesuliyetini üstlenmişlerdir. Cemiyet, bu amaca hizmet etme gayesiyle kurulan kulüpleri üzerinde hem denetimin sağlanabilmesi hem de idari

işleyişinin düzeni için 1909, 1911 ve 1913 tarihli nizamnamelerinde kulüplerle ilgili ayrıntılı düzenlemelere yer vermiştir.

İttihat ve Terakki Kulüpleri toplumun farklı kesimlerinden fertleri bir araya getiren, buluşturan merkezler olmuştur. Özellikle devlet memurları, yargı mensupları ve müderrisler gibi resmi görevleri olan kişilerin kulüplere katılması hatta idareci vasfını yüklenmeleri; bulundukları yerlerde hem siyasi işlerde hem de mülkî konularda etkili olmalarını sağlamıştır. Kulüpler sağlanan teşkilatlanma neticesinde siyasi, sosyal hizmet, sağlık, eğitim, sanat ve çeşitli spor dalları gibi alanlarda faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Bu faaliyetlerin en önemlilerinden birisi de kulüpler bünyesinde verilen konferanslar olmuştur. Bu konferansların bazıları sadece kulüp mensuplarına mahsus yapılırken bazıları da halka açık yapılmıştır. Konferansların içerikleri ise Meşrutiyet'in ruhuna uygun olmakla beraber bölgeden bölgeye göre yani yöre halkının ihtiyacına göre değişkenlik göstermiştir. Cemiyet'in toplumun kalkındırılması amacına yönelik bir diğer eğitim metodu da kulüpler öncülüğünde açılan gece dersleri olmuştur. Gece dersleri de yine konferanslar gibi hem halkın ihtiyacına cevap verecek hem de eğitim seviyesinin yükseltilmesi gayesine uygun içerikli olmuştur. Bu tür eğitici faaliyetler bir yandan toplumun aydınlatılması ilkesine yönelik iken diğer yandan Cemiyet'in toplumda kök salmasına, toplum nezdinde itibarının artmasında etkili olmuştur.

İttihat ve Terakki kulüplerine 1909 tarihli nizamnamede, seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin propagandaları doğrultusunda çalışma görevi verilmiştir. Kulüpler bu doğrultuda Cemiyet'in maksadını her suretle takip ve elde etmeye çalışmışlardır. 1908-1918 yılları arasında yapılan üç genel seçimde İttihat ve Terakki'nin seçim kampanyalarının yürütülmesinde ve ittihatçı adayların kazanmaları için çaba sarf ederek seçimlerin Cemiyet lehine sonuçlanmalarında pay sahibi olmuşlardır. Bu noktada Cemiyet'in iktidardaki nüfuzu kulüplerin etkinliğine açık bir şekilde yansımış, Cemiyet'in nüfuzlu olduğu dönemlerde kulüplerin daha faal olduğu da görülmektedir.

İtalya'nın 29 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etmesiyle başlayan Trablusgarp Savaşı iç siyasetteki etkisini hemen göstermiş, İttihat ve Terakki karşısında gücünü artırmakta olan muhalefet daha güçlü ve canlı bir hâl kazanmıştır. Mesuliyeti üstlenen Sadrazam Hakkı Paşa istifa etmiş, Cemiyet'in nüfuzu gitgide azalmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa'nın sadaretleri zamanında yönetimdeki nüfuzunu iyiden iyiye kaybeden İttihat ve Terakki Cemiyeti taşradaki nüfuzunu örgütlenmeleri aracılığıyla korumaya çalışsa da Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi İttihat ve Terakki'nin nüfuzunu kırmaya çalışmıştır. Bundan kulüpler de nasibini almış devlet memurlarının ve askerlerin siyaset ile ilgilenmelerini

engellemek için adımlar atılmıştır. Memurlardan hiçbir siyasi parti ile ilgili olmadıkları yolunda senet, ordu mensuplarından ise sadakat ve itaat yemini istenmiştir. Özellikle İttihatçı kadrolarca düşman olarak görülen Kâmil Paşa'nın sadareti zamanında Meclis-i Vükelâda, İttihat ve Terakki Kulüpleri'nin kapatılmasına ve evraklarına el konularak Dersaadet'e gönderilmesi kararı alınmıştır. Bu doğrultuda İttihat ve Terakki kulüpleri hakkında mahalli idarelerce araştırma ve incelemeler başlatılmış olup kulüp evraklarına el konulmuş hatta bazı kulüpler kapatılmıştır. Fakat Bâb-ı Âlî baskınından sonra İttihat ve Terakki'nin yeniden nüfuz kazanmasıyla faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Kapanan veya kapatılan kulüpler de tekrar açılmaya başlamıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi devrinde devlet memurlarının, ordu mensuplarının siyasi fırkalarla ilişkilerini kesmek için senet alınmıştı. İttihat ve Terakki, iktidarı yeniden ele aldıktan kısa süre sonra bu işe el atılarak memurlar yeniden Cemiyet'in bünyesine dâhil edilmeye çalışılmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhalefet durumuna düştüğü süreçte gerek Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında gerekse iktidarda bulundukları I. Dünya Savaşı yıllarında ittihad-ı anâsır ruhuna uygun bir şekilde hareket etmeye özen göstermiştir. Cemiyet'in merkez-i umûmîsi tarafından kulüplere gönderilen emirlerle yardım kampanyaları, konferanslar, toplantılar gibi çeşitli faaliyetlerle milli birlik ve beraberliğin sağlanması yolunda çaba sarfetmeye gayret göstermeleri telkininde bulunulmuştur.

İttihat ve Terakki'nin iktidarda olduğu devrin şüphesiz en önemli olaylarından biri I. Dünya Savaşı'dır. Savaşın yenilgiyle sonuçlanması hem Osmanlı Devleti'nin hem de İttihat ve Terakki'nin sonunu getirmiştir. Bu sonucun sorumlusu olarak görülen Talat Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Yeni hükümeti kuran Ahmet İzzet Paşa tarafından yürütülen barış görüşmeleri neticesinde 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. İttihat ve Terakki, mütarekenin imzalanmasından sonra 1 Kasım 1918'de son kez olmak üzere kongresini toplamıştır. Kongrenin üçüncü gününde bazı ittihatçı liderlerin yurt dışına kaçtıkları haberlerinin alınması üzerine 5 Kasım günü İttihat ve Terakki Fırkasının feshedilmesi ve yeni bir fırkanın kurulması kararı alınmıştır. Bu minvalde 11 Kasım'da kurulan Teceddüt Fırkası İttihat ve Terakki Fırkasının yerini almış, İttihat ve Terakki'ye ait olan menkul ve gayrimenkul malvarlığı da bu yeni fırkaya devredilmiştir. Bu hamlenin amacı İttihat ve Terakki'nin siyasi varlığını sürdürme düşüncesi ve gayretinin bir sonucudur. İttihat ve Terakki'nin yerine kurulan Teceddüt Fırkasının; Anadolu'nun çeşitli yerlerinde şubeleri açılmaya, daha doğrusu İttihat ve Terakki şube ve kulüplerinin bir dönüşüm geçirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ancak 1919 itibarıyla özellikle Damat Ferit Paşa hükümetinin umutla kurulması İttihatçılara karşı baskıları gittikçe artırmış, Cemiyet'in önde

gelen isimlerinin de içinde yer aldığı bir kısım İttihatçı tutuklanmıştır. Nitekim kısa bir süre sonra Meclis-i Vükelâ, İttihat ve Terakki Fırkasının merkezde ve vilayetlerde bulunan menkul ve gayrimenkul varlıklarına el konulması kararını almıştır. Bu doğrultuda vilayet ve mutasarrıflıklar tarafından incelemeler başlatılarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kulüplerine, eşyalarına, menkul ve gayrimenkul emlaklarına el konulmaya başlanmıştır. İttihat ve Terakki Kulüpleri her ne kadar Teceddüt Fırkası ismine bürünerek bu yaptırımdan sıyrılmaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Böylece 1908-1918 yılları arasında üstlendikleri misyonla hem Cemiyete hem de topluma hizmet etme gayreti içerisinde olan İttihat ve Terakki kulüpleri kapatılmış, kulüp eşyalarına ve maddi varlıklarına hükümetçe el konulmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Bâb-ı Âlî Evrak Odası: 3837-287740, 4078-305838, 3411-255806, 3455-259118.

Dâhiliye Nezareti Emniyet Şubesi: 63-19.

Dâhiliye Nezareti İdare: 26-223, 33-43.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus: 50-64.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Ekleri: 120-36.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi: 50-37, 107-63, 10-64, 110-53, 115-38, 124-165.

Dâhiliye Nezareti Mütenevvîa: 17-28.

Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım: 53-32. 65-8.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi: 94-257, 615-22, 616-75, 616-106.

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü: 61-67.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi: 1085-55.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi: 246-74, 247-53, 294-77, 293-91.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları: 214-51.

Şura-yı Devlet: 2816-24.

Zabtiye: 405-74.

Resmî Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. İnikat, 9 Kanunuevvel 1324, Devre I, C. 1, İçtima Senesi: I, s. 20.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 57. İnikat, 4 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 41-53.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 58. İnikat, 5 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 72-82.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 59. İnikat, 6 Nisan 1325, Devre I, C. 3, İçtima Senesi: I, s. 89-97.

Gazeteler

“Anadolu’da Tanin”, *Tanin Gazetesi*, 09.05.1910.

“Anadolu Hisarı”, *Tanin Gazetesi*, 25.07.1910.

“Cemiyet-i Mukaddese ve Kulüpler”, *İttihad Gazetesi*, 27.12.1908.

“Cemiyet-i Umumiye-i Belediye”, *Tanin gazetesi*, 04.07.1909.

“Cemiyetin Kulüpleri”, *Tanin gazetesi*, 27.09.1909.

“Fukara ve Zuafaya Müjde ve İttihat ve Terakki Kulübü’nün Bir Teşebbüs-i İnsaniyet perveranesi”, *Hâkem Gazetesi*, 24.10.1909.

“Gece Dersleri”, *İttihad Gazetesi*, 24 Teşrin-i evvel 1324/5 Teşrin-i sani 1908.

“Gece Dersleri”, *Tanin gazetesi*, 03.09.1909.

“Haydarpaşa Osmanlı İttihat Kulübü”, *Tanin gazetesi*, 19.09.1908.

“İki Çeşmelik Kulübünden”, *Ahenk Gazetesi*, 23.04.1911.

“İlan”, *Hâkem*, 29.06.1910.

“İradet-i Seniyye”, *Tanin gazetesi*, 09.07.1909.

“İttihat ve Terakki Cemiyeti Bolu Heyet-i Merkeziyesinden”, *Bolu Gazetesi*, 14 Kanun-u sani 1331/27 Ocak 1916.

“İttihat ve Terakki Kulübünden”, *Bolu Gazetesi*, 6 Kanun-u evvel 1333/6 Aralık 1917.

“İyd-i Ekber-i Osmanî” *Konya Gazetesi*, 26.07.1910.

“İzmir Lostromo”, *İttihad Gazetesi*, 18 Kanun-u evvel 1324/31 Aralık 1908.

“Kastamonu Heyet-i Merkeziyesine”, *Köroğlu Gazetesi*, 18.07.1327.

“Konferans”, *Hâkem Gazetesi*, 12 Nisan 1326/25 Nisan 1910.

“Konferans”, *Kastamonu Gazetesi*, 22.02.1909.

“Konferans”, *Tanin gazetesi*, 03.09.1909.

“Konferans”, *Tanin gazetesi*, 09.09.1909.

“Konferans”, *Tanin gazetesi*, 19.07.1909.

“Kulüplerimizde Faaliyet”, *Ahenk Gazetesi*, 17.02.1910.

“Mesail-i Dâhiliye; Tüccar Kulübü”, *İttihad Gazetesi*, 23 Ağustos 1909.

“Mev’ize”, *Tanin gazetesi*, 10.07.1909.

“Ocakçıların Ocağı Söndürüldü”, *İntibah Gazetesi*, 25 Şubat 1335/25 Şubat 1919.

“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kastamonu Merkezi Kulüpleri Mensubiyetine”, *Köroğlu Gazetesi*, 25.02.1909.

“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Ödemiş Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 20 Şubat 1324/5 Mart 1909.

“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine Mensup Tilkilik Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 5 Mart 1911.

“Resm-i Küşad”, *Tanin Gazetesi*, 29.03.1912.

“Sabık İzmir Mebusu Seyyid Bey’in Yalılar Kulübünde Verdikleri Konferans”, *Anadolu Gazetesi*, 21 Şubat 1327/5 Mart 1912.

“Seyahat Heyeti”, *Bolu Gazetesi*, 5 Kanun-u sani 1332/18 Ocak 1917.

“Seyahat-i Hümayûn”, *Tanin Gazetesi*, 22.06.1911.

“Son Darbe”, *Tanin Gazetesi*, 05.08.1912.

“Spor ve Av”, *Tanin Gazetesi*, 21.10.1910.

“Şehir Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 15 Haziran 1909.

“Şehrimizde Nümayişler”, *İttihad Gazetesi*, 25 Zilkade 1326/19 Kanun-u evvel 1908.

“Şeriat-ı Umumiye”, *Tanin gazetesi*, 30.08.1909.

“Tasarruf Sandıkları”, *Bolu Gazetesi*, 5 Kanun-u sani 1332/18 Ocak 1917.

“Terbiye-i Bedeniye Mektebi ve Spor Konferansı”, *İkdam Gazetesi*, 30 Ağustos 1324.

“Terzihane Komisyonundan”, *İttihad Gazetesi*, 29 Teşrin-i sani 1910.

“Ticaret Kulübü”, *İttihad Gazetesi*, 23 Ağustos 1909.

“Tilkilik Kulübünden”, *Ahenk Gazetesi*, 22 Eylül 1325/05.10.1909.

“Tilkilik Kulübünden”, *Ahenk Gazetesi*, 28 Teşrin-i evvel 1326/10.11.1910.

“Tilkilik Kulübünden”, *Ahenk Gazetesi*, 9 Kanun-u sani 1326/22 Kanun-u sani 1911.

“Tilkilik Kulübünden”, *İttihad Gazetesi*, 29 Eylül 1910.

“Tiyatrolar”, *Tanin gazetesi*, 09.09.1909.

“Üskübîde İbtidai Mektebinden”, *Bolu Gazetesi*, 8 Kanun-u evvel 1332/21 Aralık 1916.

“Üsküdar İttihat ve Terakki Kulübünden”, *Tanin Gazetesi*, 30.08.1909.

“Varaka”, *Tanin Gazetesi*, 05.09.1910.

“Yine Tehdit Politikası”, *Saday-ı Millet Gazetesi*, 3 Mart 1910.

“Ziyafet”, *Bolu Gazetesi*, 20 Haziran 1334/20 Haziran 1918.

Hâkem Gazetesi, 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909.

Hâkem Gazetesi, 18 rebiyülahir 1327/9 Mayıs 1909.

Kongre Bildirileri

- Evcin, E. (2018). “İttihat ve Terakki Bolu Hey’et-i Merkeziyyesi (1908-1919)”. *18. Türk Tarih Kongresi*. 1-5 Ekim 2018, Ankara, 370-420.
- Sarıbal, İ. (2016). “II. Meşrutiyet’in Yozgat’a Yansımaları: Hakkaniyet Cemiyeti Hadisesi”. *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 5-7 Mayıs 2016, Yozgat, 102-109.

Ansiklopediler ve Sözlükler

- Beydilli, K. (2019). “Trablusgarp Savaşı”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, Ek-2, 606-609.
- Birinci, A. (1998). “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 18, 507-511.
- Hanioğlu, Ş. M. (1993). “Cemiyet”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 7, 329-331.
- Hanioğlu, Ş. M. (2001). “İttihat ve Terakki Cemiyeti”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 23, 476-484.
- Hanioğlu, Ş. M. (2004). “Meşrutiyet”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 29, 388-393.
- Kazıcı, Z. (1995). “Emrullah Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 11, 165-166.
- Sağlam, N. (2009). “Sevük, İsmail Habip”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 37, 6-7.
- Sami, Ş. (2015). *Kâmûs-ı Türkî*. İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Toprak, Z. (1985). “1909 Cemiyetler Kanunu”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. İletişim Yay., İstanbul, 205-208.
- Uçman, A. (2008). “Rıza Tevfik Bölükbaşı”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 35, 68-70.

Kitaplar

- Ahmad, F. (2017). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. (Çev. N Yavuz). Kaynak Yay., İstanbul.
- Akşin, S. (2016). *Kısa Türkiye Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- Armaoğlu, F. (2016). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yay., İstanbul.
- Atay, F. R. (2012). *Batı Yılları*, Pozitif Yay., İstanbul.
- Bayar, C. (a) (1997). *Ben de Yazdım: Millî Mücadeleye Gidiş*, C. I. Sabah Kitapçılık, İstanbul.
- Bayar, C. (b) (1997). *Ben de Yazdım: Millî Mücadeleye Gidiş*, C. II. Sabah Kitapçılık, İstanbul.

- Bayar, C. (c) (1997). *Ben de Yazdım: Millî Mücadeleye Gidiş*, C. III. Sabah Kitapçılık, İstanbul.
- Bayar, C. (d) (1997). *Ben de Yazdım: Millî Mücadeleye Gidiş*, C. IV. Sabah Kitapçılık, İstanbul.
- Bayar, C. (e) (1997). *Ben de Yazdım: Millî Mücadeleye Gidiş*, C. V. Sabah Kitapçılık, İstanbul.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*. C. II. K. I. TTK Yay., Ankara.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*. C. II. K. IV. TTK Yay., Ankara.
- Bibaşoğlu, C. (2014). *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yay., Ankara.
- Börekçi, M. Ç. (hızl.). (1999). *Anadolu'da Tanın*, C. I. TTK Yay., Ankara.
- Çolak, F. (2013). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 10 Temmuz Bayramı*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Çonoğlu, S. (hızl.). (2019). *Yeni Hayat*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Demir, F. (2007). *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, İmge Kitabevi Yay., Ankara.
- Gündüz, M. (2015). *Osmanlı Eğitim Mirası*. Doğu Batı Yay., Ankara.
- İnalcık, H. (2017). *Devlet-i Aliyye*, C. IV. Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Kansu, N. A. (hızl.). (2016). *Türkiye Eğitim Tarihi*, Nobel Yay., Ankara.
- Lewis, B. (2015). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev. B. B. Turna). Arkadaş Yay., Ankara.
- Ortaylı, İ. ve Erdinç, E. Ş. (2016). *İttihat ve Terakki*, İnkılap Yay., İstanbul.
- Sakaoğlu, N. (2018). *Türkiye Eğitim Tarihi*. Alfa Yay., İstanbul.
- Temo, İ. (2013). *İttihat ve Terakki Anıları*. Alfa Yay., İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1959). *Hürriyetin İlanı*, Baha Matbaası, İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasi Partiler*. C. I. Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1989). *Türkiye'de Siyasi Partiler*. C. III. Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (2004). *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Tunç, S. (2015). "Fransız Diplomatlar'ın Raporlarında Selanik'te Meşrutiyet'in I. Yıldönümü Kutlamaları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bir Beyânnamesi". *Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar: Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına*. Derin Yay., İstanbul, 461-476.
- Turfan, M. N. (2013). *Jön Türklerin Yükselişi*. (Çev. M. Moralı). Alfa Yay., İstanbul.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi Tarih 1789-2014*, Der Yay., İstanbul.

Makaleler

- Akkurt, H. (2014). "Anadolu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906-1912): Genel Bir Çerçeve". *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2-14): 279-304.
- Artuç, N. (2008). "II. Meşrutiyet'in İlanı". *Doğu Batı Dergisi*, 11(45): 65-82.

- Çiftçi, A. (2015). "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenme ve Yönetim Yapısı İçinde Kulüplerin Yeri". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (37): 115-141.
- Çiydem, E. (2022). "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Halkı Aydınlatmaya Yönelik Çabalarına Bir Örnek: Kastamonu Maarif Kulübü". *Turkish History Education Journal*, 11(2): 211-226.
- Dayar, E. (2017). "Antalya'da Eşraf, Siyaset ve II. Meşrutiyet (1908-1912)". *Kebikeç*, (44): 51-70.
- Doğan, R. (1999). "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik". *Diyanet İlmi Dergisi*, 35(1): 171-206.
- Gök, N. (2008). "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27(43): 77-93.
- Gündüz, M. (2008). "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru". *Doğu Batı Dergisi*, 11(45): 149-170.
- Odabaşı, A. (2011). "Selanik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü'nün Köylü/Köycü Gazetesi: Vatandaş". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(22): 47-63.
- Töre, E. (2008). "II. Meşrutiyet dönemi Türk tiyatrosu". *Doğu Batı Dergisi*, 11(45): 215-251.
- Tunç, S. (2013). "1912 Seçimlerinde Musevi Cemaati'nden İttihatçı Mebus Adayı Salih B. Gürce ve Seçim Beyannâmesi". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII (2): 549-585.
- Tunç, S. (2019). "1908 Trabzon Seçimlerinde Ermeniler". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (63): 59-82.

Tezler

- Abatay, G. (2019). *İzmir Basınına Göre İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulüpleri (Ahenk, İttihat, Anadolu)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Aydın, H. (2008). *İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Dağlı, T. (2021). *II. Meşrutiyet Dönemi Resmi Kutlama ve Törenlerin Osmanlı Basınına Yansımaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dayar, E. (2016). *Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Gündüz, S. (2008). *Hakem Gazetesi'ne Göre II. Meşrutiyet Başlarında Konya*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Özhazinedar, T. (2019). *II. Meşrutiyet Basınında Temel Haklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara.
- Tunç, S. (1999). *İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918-1922)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Yatkın, Ö. (2018). *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir'deki Yayın Organı İttihad Gazetesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yılmaz, M. S. (1997). *Kastamonu Basınında Köroğlu Gazetesi (1908-1918)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

İnternet Kaynakları

- <https://altay.org.tr/tarihce/> (erişim tarihi 14.11.2022)
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/iyd-i-milli/?pdf=3596> (erişim tarihi 24.03.2023).
- <https://bjk.com.tr/tr/cms/tarihce/2/73> (erişim tarihi 13.11.2022).
- <https://edirnevdb.gib.gov.tr/kultur/konaklar.html?fbclid=IwAR2RRFncWM9WJ4OfmTSw6VKxYFsNH0lwS-YrKuY38tpDQaMcPPP0-oxs-AY> (erişim tarihi: 07.11.2022).
- <https://www.fenerbahce.org/kulup/tarihce> (erişim tarihi 13.11.2022).
- <https://www.galatasaray.org/s/galatasaray-nasil-kuruldu/13> (erişim tarihi 13.11.2022).
- <https://www.kastamonuilkhaber.com/ittihat-ve-terakki-parti-binasinin-yapimi-icin-taskoprululerin-yaptigi-bagislar-1916-1917-makale,219.html> (erişim tarihi: 22.12.2022).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kastamonu/gezilecekyer/arkeoloj-muzes219478> (erişim tarihi: 21.12.2022).
- <https://www.olimpiyatkomitesi.org.tr/Detay/Hakkimizda/Tarihce/46/1> (erişim tarihi: 28.03.2023)
- https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/brosurler/kurtulus_savas%C4%B1_muzesi.pdf (erişim tarihi: 12.10.2022).
- Şenol, M., “İttihat ve Terakki'nin Kanatları Altında”. <https://t24.com.tr/k24/yazi/ittihat-ve-terakki-nin-kanatlari-altinda,2939> (erişim tarihi 14.11.2022)

EKLER

EK 1- Edirne İttihat ve Terakki Kulübü'nün Binası

1916 yılında İttihat ve Terakki Kulübü olarak ahalinin yardımlarıyla yapılan bu bina 1918 yılında İttihat ve Terakki kendisini feshettikten sonra bir süre Cemaat-i İslamiye Dairesi yapılmış, 1930'da Atatürk'ün emriyle onarım görmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarında Halkevi Binası olarak kullanılan bu yapı son yıllarda halk eğitim merkezi olarak hizmet vermektedir.

Kaynak:

<https://edirnevdb.gib.gov.tr/kultur/konaklar.html?fbclid=IwAR2RRFncWM9WJ4OfmTSw6VKxYFsNH0lwS-YrKuY38tpDQaMcPPP0-oxs-AY> (erişim tarihi: 07. 11. 2022).

EK 2- Bursa İttihat ve Terakki Kulübü'nün Binası**Kaynak:**

<https://www.facebook.com/search/top?q=ittihat%20ve%20terakki%20kul%C3%BCb%C3%B>
C (erişim tarihi: 07. 11. 2022)

EK 3- Kastamonu İttihat ve Terakki Kulübü'nün Binası

Günümüzde Kastamonu arkeoloji müzesi olarak hizmet veren binanın planı Mimar Kemaleddin Bey tarafından çizilmiş ve 1917 yılında İttihat ve Terakki Kulübü olarak yapılmıştır. 1921 yılında İstiklal Mahkemesi olarak hizmet veren bina, 1945 yılına kadar Türk Ocağı, Halk Fıkrası ve Kastamonu Gençlik Teşkilatı binaları olarak da hizmet vermiştir. 30 Ağustos 1925 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk, İnebolu'dan sonra şapka ve kıyafet inkılabına ilişkin ikinci nutkunu burada vermiştir. 1945-1952 yılları arasında arkeolojik eserlerin toplandığı bir depo iken 1952 yılında bölge müzesi haline getirilmiştir.

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kastamonu/gezilecekyer/arkeoloj-muzes219478> (erişim tarihi: 21.12.2022)

EK 4- Trabzon İttihat ve Terakki Kulübü'nün Açılışı

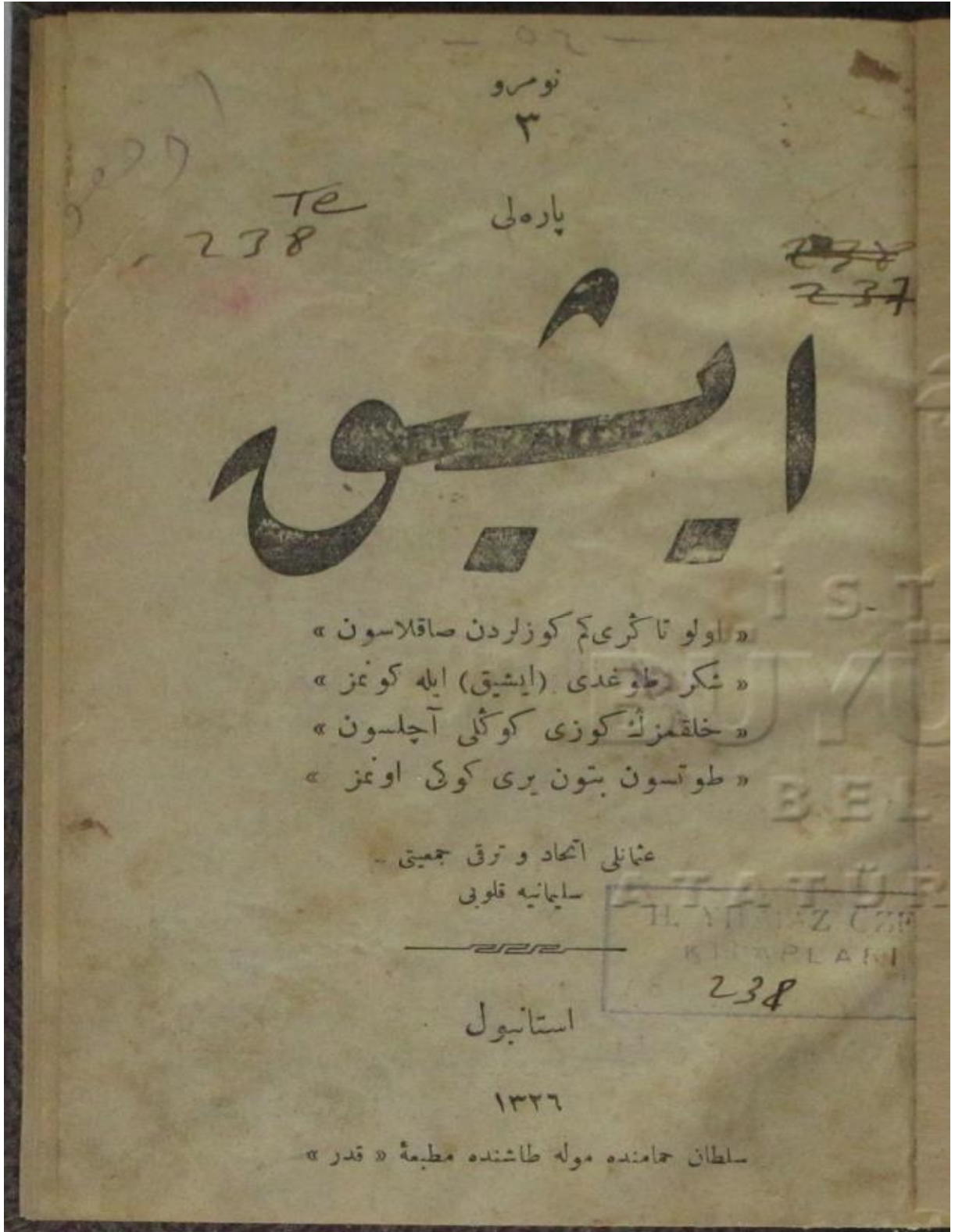
Kaynak:

<https://www.pingudumuzayede.com/urun/3768133/ermeni-editor-phot-tcholakian-trebizonde-kaseli-trabzon-ittihat-ve-terakki-cem> (erişim tarihi: 07. 11. 2022)

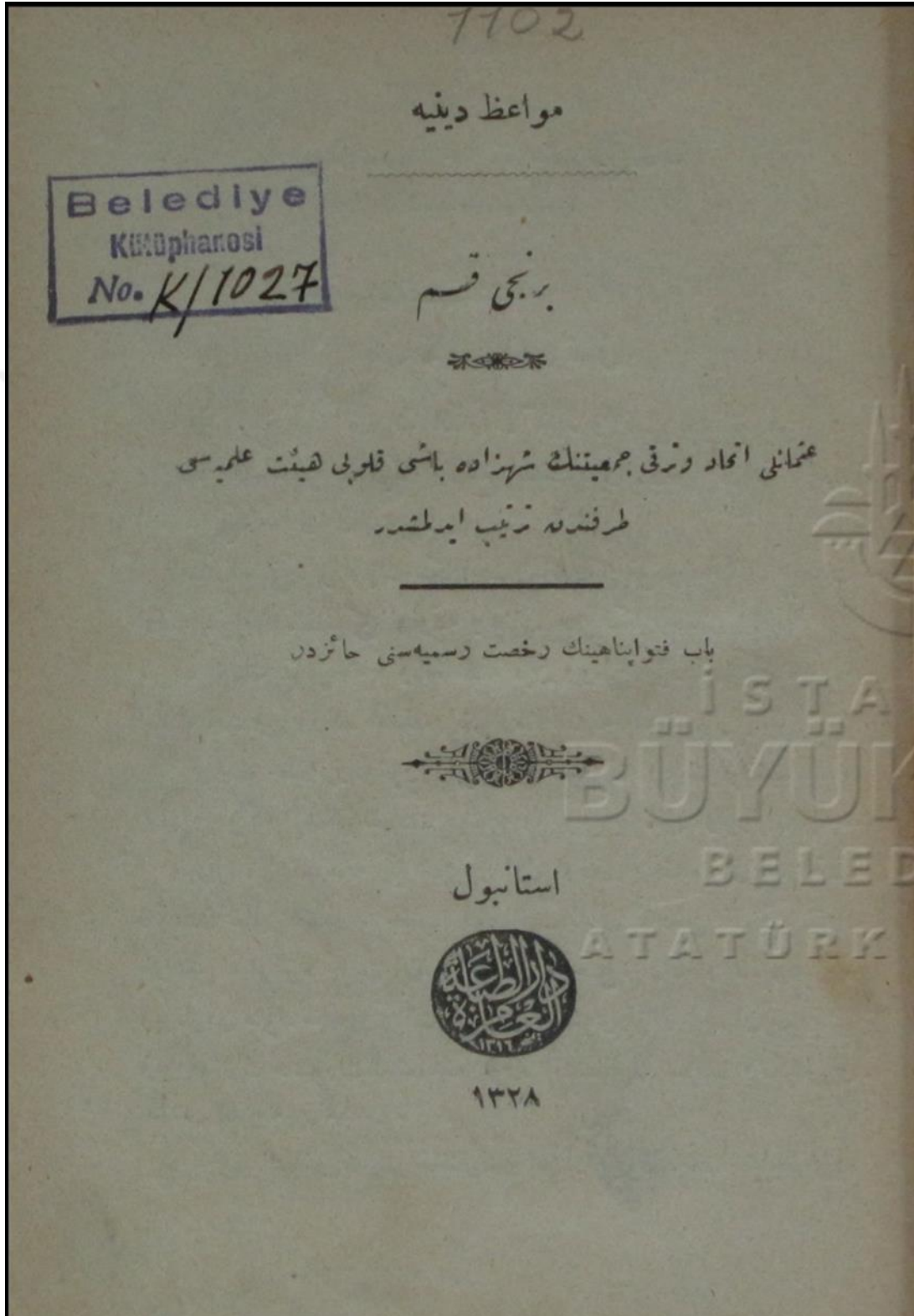
Ek 5- İstanbul Nur-u Osmaniye İttihat ve Terakki Kulübü Kartı

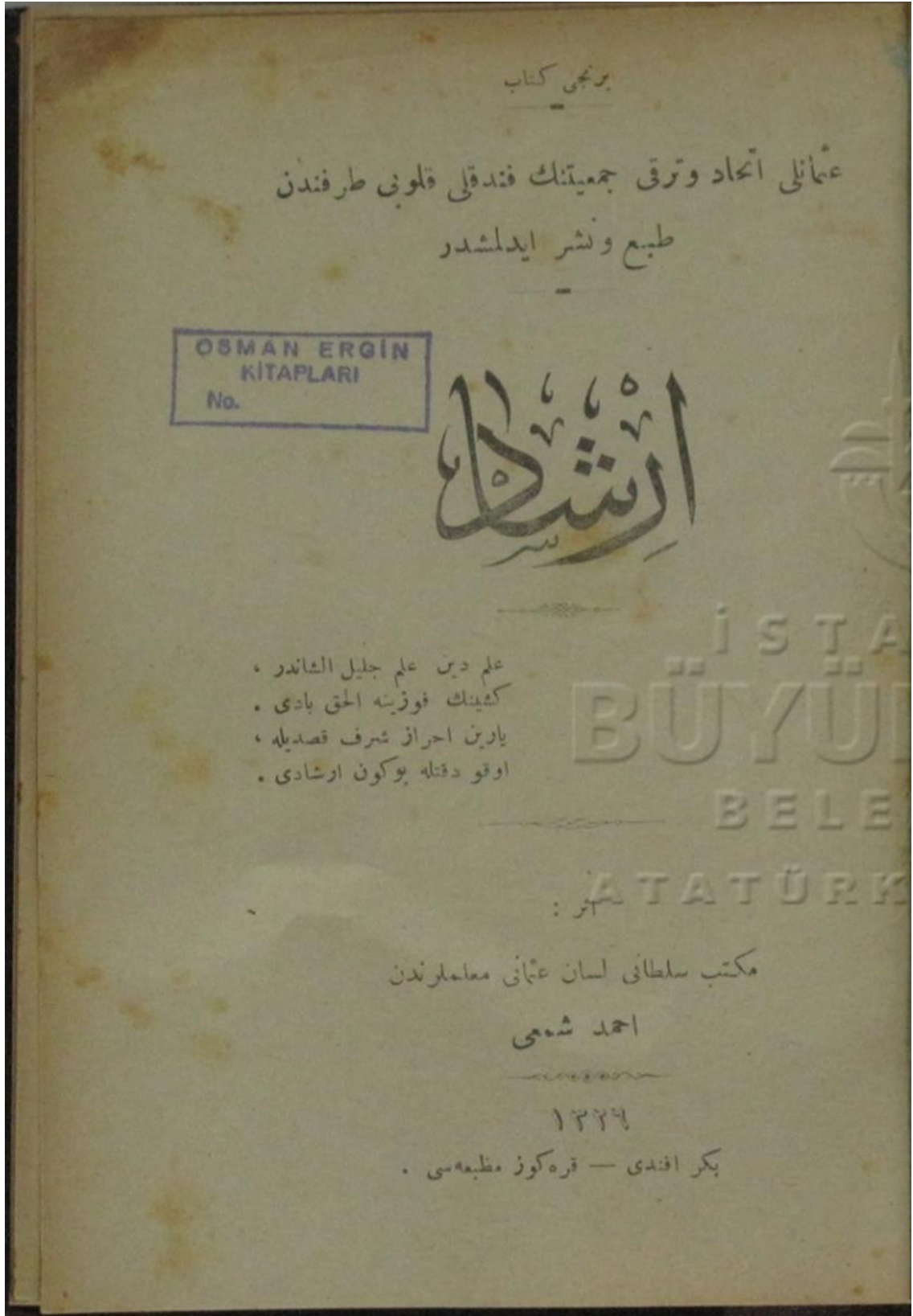
EK 6- Süleymaniye İttihat ve Terakki Kulübü'nün bastırduğu Işık Risalesinin kapak sayfası

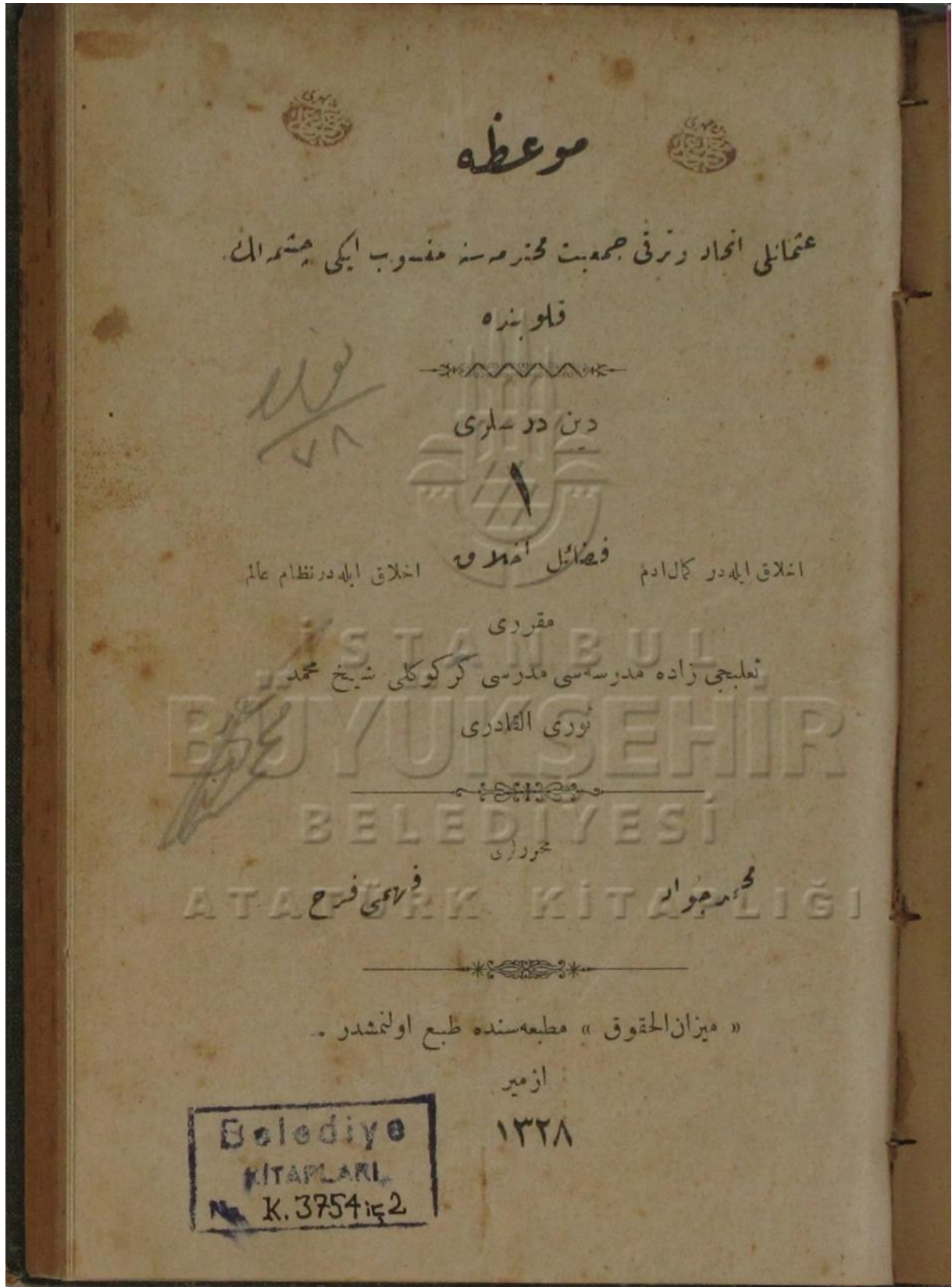
**Ek 7- Şehzadebaşı İttihat ve Terakki Kulübü Heyet-i İlmiyesi Tarafından Tertip Edilen
Mevaiz-i Diniyye Risalesinin Kapak Sayfası**

EK 8- Fındıklı İttihat ve Terakki Kulübü Tarafından Yayınlanan İrşad Risalesinin Kapak Sayfası

Ek 9- İzmir İki Çeşmelik İttihat ve Terakki Kulübü Tarafından Yayımlanan Mevize Risalesinin Kapak Sayfası

EK 10- Kadıköy İttihat ve Terakki Kulübü Yardım Makbuzu

قاضي كوي اتحاد و ترقى قلوبنده
 ۰۰۰۲۴۹۲ مجروح غازيلره معاونت قوميسيوني

بارہ	غروش	عدد	جنس اشيا	عدد	جنس اشيا
			شيلته		قارپوله
			بصدق		مندر
			بورغان		طباقي
			بطلانيه		قاشيق
			چارشف		چنقال
			خرقه		سراسي
			تاسكي		بارداق
			منزوي		توكروك حقه سي
			كوكلك		ارطوراق
			دون		الكن
			چدراب		ابريق
			ترك		اشياي متنوعه
			يكون		يكون

سوقافده نومرولو خانه ده معلم
 صاحب حيت طرفندن بالاده محمد
 اهدا ايديشدر سا ست

مجروح غازيلره
 امضه

Kaynak: <https://www.numismezat.com/muzayede/8373/efemera-muzayedesesi?search=ittihat&lotNo=0&tagId=-1&order=undefined> (erişim tarihi: 10. 11. 2022)

Ek 11- Talat Paşa'nın başkanlığında, Aydınöğlu Raşit'in (en solda) yönetiminde, Altınordu Futbol Takımı. (1917)

Kaynak: <https://t24.com.tr/k24/yazi/ittihat-ve-terakki-nin-kanatlari-altinda,2939> (erişim tarihi: 14. 11. 2022)

Ek 12- 1914 yılına ait bir Fenerbahçe takım fotoğrafı. Önde oturanlardan ortadaki Başkan Sabri Toprak, Sağında Hamit Hüsni, solunda Nasuhi Baydar. Üç isim de İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri.

Kaynak: <https://t24.com.tr/k24/yazi/ittihat-ve-terakki-nin-kanatlari-altinda,2939> (erişim tarihi: 14. 11. 2022)

EK 13- Meclis-i Vükelânın 1 Şubat 1919'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezde ve vilayetlerde bulunan varlıklarına Hükümetçe el konulması kararı

تاریخ تاریخ تدوین	تاریخ تاریخ تدوین	مجلس شورای ملی مذاکرانه مخصوص ضبط نامه	شماره ۵۱
تاریخ ۲۷/۵/۱۳۰۳	تاریخ ۲۷/۵/۱۳۰۳	خلاصه مالی	تاریخ ۲۷/۵/۱۳۰۳

قراری

اولین دفعه اولدینگی کشی طرفداره دخی اعدیه ایریه انا دوترقی جمعیت بعده آیه ایریه جت حاله کوره مقصداک
 ایضا اولدیه اوزره شمیه به جمیعه موقوفه نل کول مرکزده وکول و دیاتده بولنده منقول و غیر منقول نالده
 اعدول و ایموالیه و تقود و کویلاته حکومت وضع یه ایلی قییه ایرلیکندنه داخلی و مالی نفعه رفیه تبلیغات
 مقصده ایضا سی ذکر قلدی.

علیه

محمد

محمد

محمد

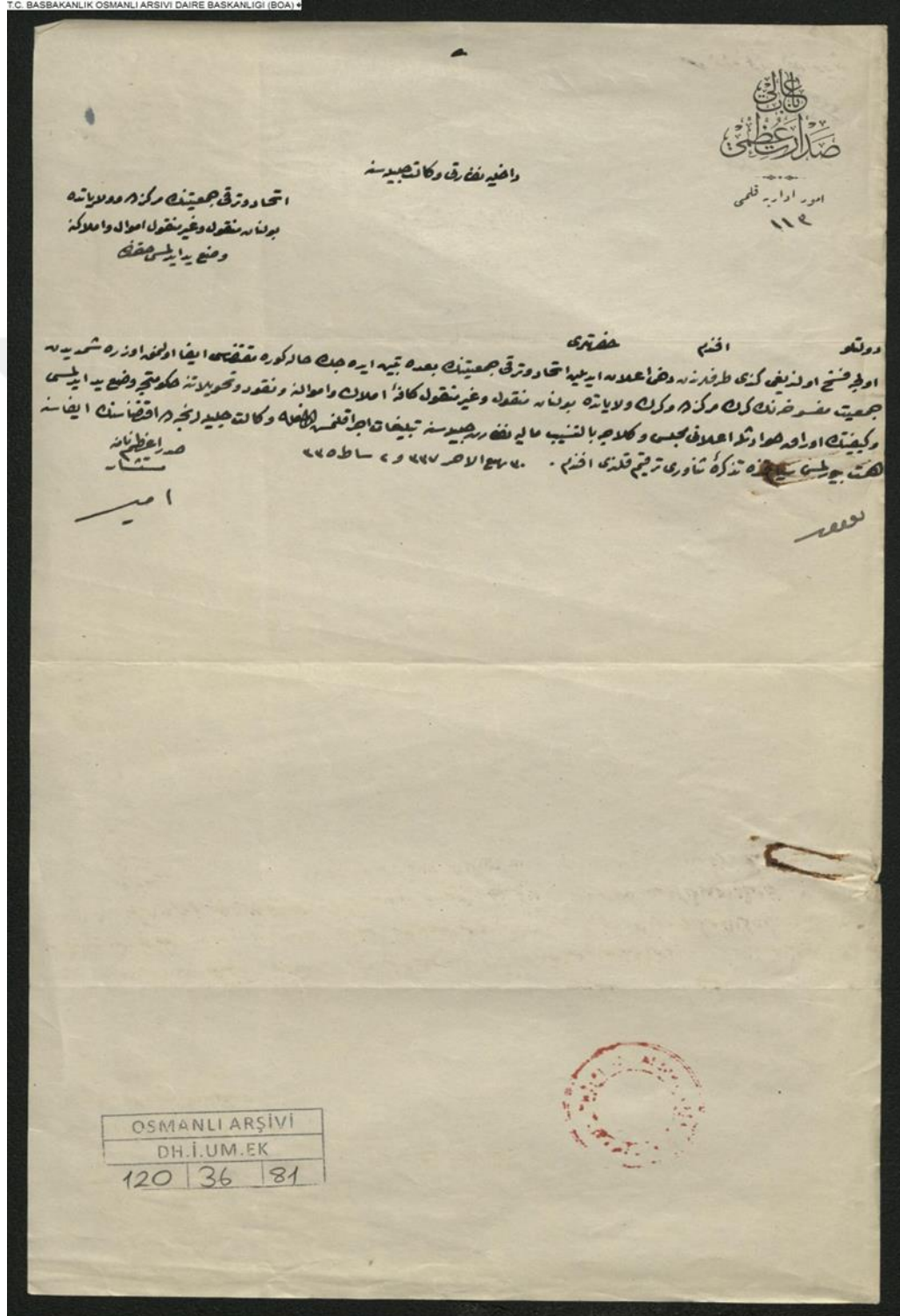
محمد

محمد

MV. 214/51

MV.00214

EK 14- Sadaretten Dâhiliye Nezaretine gönderilen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezde ve vilayetlerde bulunan menkul, gayrimenkul emval ve emlağına el konulması hakkındaki 2 Şubat 1919 tarihli emir.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Mesut ÇALIŞIR
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Ercişli Emrah Anadolu Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi
Tezli Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tez Konusu	İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Anadolu Kulüpleri ve Faaliyetleri
Yabancı Dil / Diller	İngilizce

